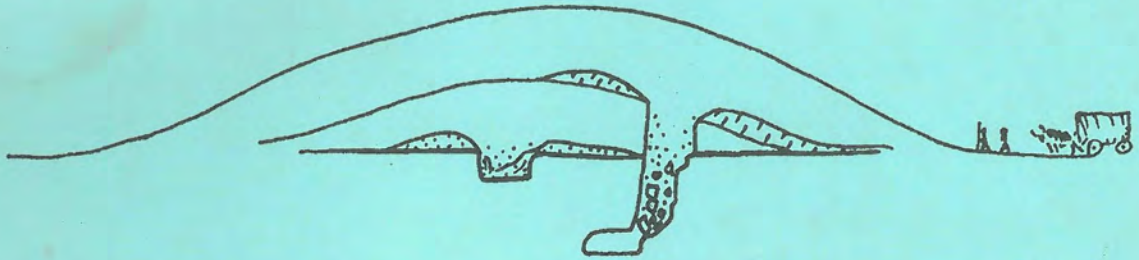

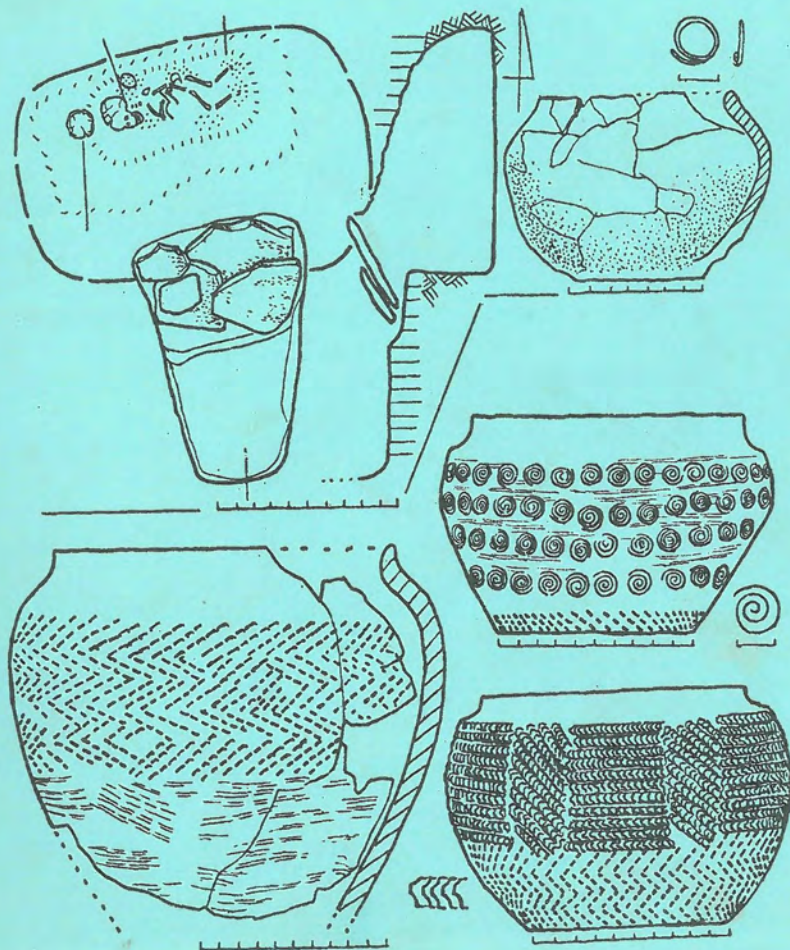
Свод археологічних джерел.
Доба бронзи. Випуск 1.

С.Н.Братченко

ДОНЕЦЬКА КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА РАННЬОГО ЕТАПУ

Частина I

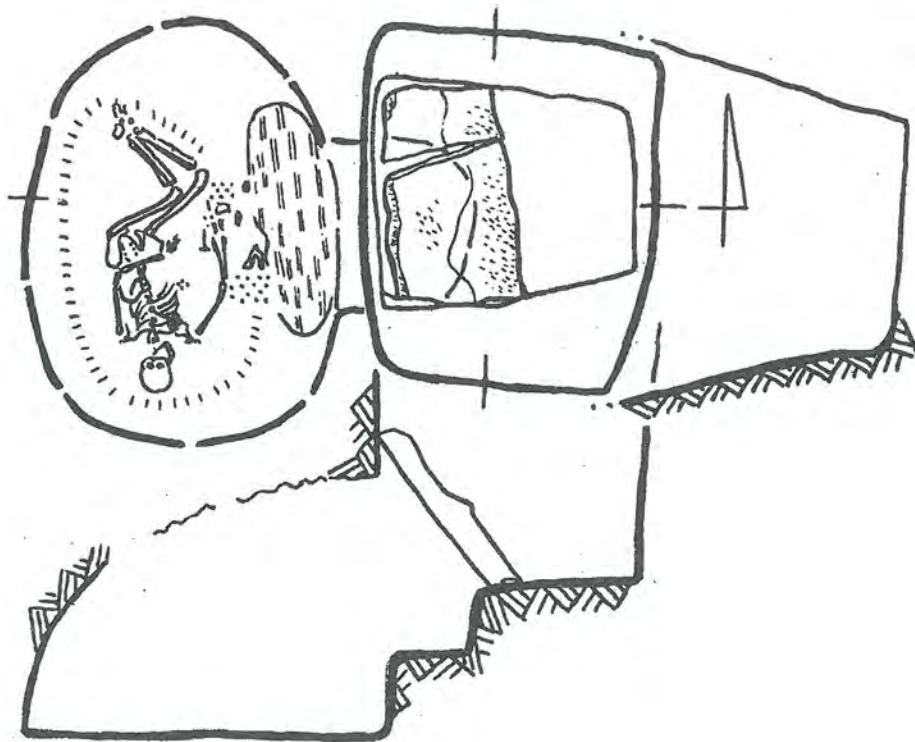
ЛУГАНСЬК
ШЛЯХ – 2001

Свод археологічних джерел.
Доба бронзи. Випуск 1.

С.Н.Братченко

ДОНЕЦЬКА КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА РАННЬОГО ЕТАПУ

Частина I

ЛУГАНСЬК
ШЛЯХ – 2001

ББК 63.4 (4Укр)

Б 87

Братченко С.Н.

Б 87 Донецька катакомбна культура раннього етапу: Частина 1. – Луганськ: Шлях, 2001. – 76 с.

ISBN 966-650-008-6

ISBN 966-650-009-4 (I частина)

Праця присвячена публікації та аналізу пам'яток бронзового віку – донецької катакомбної культури раннього етапу. На широкому тлі культур III тис. до н.е. виокремлюються характерні риси періоду, визначається ареал розповсюдження, хронологія, культурно-історичні та генетичні зв'язки походження іновачій та формування цієї та інших катакомбних культур Східної Європи.

Монографія розрахована не лише на фахівців, але й на широке коло краєзнавців, вчителів, студентів.

ББК 63.4 (4Укр)

Рецензенти С.С.Березанська, В.Я.Кияшко, Д.Я.Телегін

Затверджена до друку вченою радою Інституту археології НАН України

Відповідальний редактор О.Г.Шапошнікова

Редактор В.О.Манько

Рецензенти С.С.Березанська, В.Я.Кияшко, Д.Я.Телегін

Затверджена до друку вченою радою Інституту археології НАН України

ISBN 966-650-008-6

ISBN 966-650-009-4 (I частина)

© Братченко С.Н., 2001

© Шлях, комп'ютерний макет, 2001

ВСТУП

Серед багатьох проблем у вивченні бронзового віку України і сусідніх теренів чи не найскладнішою і важливішою лишається проблема формування катакомбних культур. Особлива гострота її повстала в зв'язку з кількісним і якісним зростанням джерел і розширенням їх географії. Вимальовується досить строкатий, вельми цікавий і дивовижний характер різних катакомбних утворень - культур, варіантів і груп чи типів пам'яток. Разом з тим, ці утворення ґрунтовно не опрацьовані на сучасному рівні, перешкодою до чого є незавершеність обробітку багатьох і все зростаючих матеріалів, відсутність або рідкість їх публікацій при надто обмеженому колі фахівців.

Ще перший дослідник сіверськодонецьких могил і фундатор періодизації бронзового віку Східної Європи В. О. Городцов відзначив загадкову схожість донецьких катакомб з східносередземноморськими, хоча і помітив певні риси попередньої ямної культури в донецькій катакомбній. Спочатку він пов'язував їх появу з приходом нового населення, проте пізніше засумнівався в цьому, лишаючи вирішення проблеми походження культури майбутнім дослідженням.¹ Між тим, найбільш ранні катакомби на Сіверськодонецьчині до 70-х років були майже невідомі. Внаслідок цього, а також через неповноту публікацій В. О. Городцова і С. О. Локтюшева (1918-1929 р.р.)² уявлення про донецьку катакомбну культуру (надалі КК), як, до речі, і про пізньоямну, ґрунтувалося на вибіркових матеріалах в ілюстраціях (подані лише яскраві речі і плани окремих поховань). Останні репрезентували лише культуру часу розквіту, її середнього етапу (пізній теж випав). На тлі інших сусідніх утворень-варіантів, джерелознавчий рівень яких теж був недосконалий (навіть гірший), "препарована" дослідниками донецька КК уявлялася в чистому вигляді як класичний взірць.³ У ній майже не було елементів попередньої ямної культури (зауваження В. О. Городцова було забуте), що так відчутні у цих варіантах і якраз у ранніх пам'ятках. Саме ця обставина і стала наріжним каменем у вирішенні проблеми походження катакомбної культури і її відгалужень-варіантів, груп (згодом культур). Якщо стосовно до пам'яток Нижньої Наддніпрянщини - Північного Надзав'я, гіпотеза про генетичний зв'язок катакомбної культури з ямною, започаткована ще М. І. Ростовцевим і Б. О. Латиніним і розвинута О. О. Кривцовою-Граковою, Т. Б. Поповою і А. Гейслером,⁴ у якійсь мірі чи частково сприймалася дослідниками, то вона зовсім не підходила до пам'яток Сіверськодонецького регіону, як і Передкавказького. Донецька КК багатьом уявлялася чужинською, принесеною,⁵ а поява катакомбних пам'яток на інших теренах розглядалася як наслідок міграції племен Сіверськодонецьчини і змішування їх „класичної“ культури з культурою ямного населення (С. С. Березанська, О. Г. Шапошнікова, Л. С. Клейн, А. О. Щепинський).⁶ Подібне відбувалося і на думку М. І. Артамонова, з тією лише різницею, що за висхідний центр розселення він обрав Передкавказзя (Приманіччя), де катакомбна культура начебто склалася на ґрунті ранньобронзових (новосвободненських) пам'яток Північного Кавказу.⁷

Відсутність місцевих коренів у донецької КК спонукало до пошуків їх у різних регіонах, зокрема і надто віддалених - від Кавказу до Середземномор'я і Західної Європи.

У південному ареалі культури - на Нижній Донщині - пам'ятки раннього періоду стали відомі головним чином у 60-ті роки (хоча відкриті начебто раніше). Вони були виділені В. Я. Кияшком як переддонецькі,⁸ в рамках культури донецького типу їх розглянуто і

частково видано мною.⁹ При цьому зазначена чимала ямна спадщина, північнокавказькі зв'язки і можливість тлумачення цих пам'яток як раннього етапу донецької КК. Втім, на Сіверському Дінці такі пам'ятки були майже не відомі. Лише після проведення масштабних і належно фіксованих досліджень у 70-80 р.р. у цьому регіоні, а також у Північному Надзав'ї, Наддніпрянщині і Східному Надзав'ї-Прикубанні були створені передумови для дрібнішого розмежування пам'яток і відокремлення ранньої ланки у розвитку різних КК, варіантів і груп. Це знайшло відображення в низці публікацій, які, однак, мають характер лише стислих повідомлень і тезних декларацій.¹⁰ Докладні дослідження відсутні, а матеріали в масі не видані. Ця обставина спонукала нас до публікації і аналізу насамперед сіверськодонецьких комплексів і співставлення їх з сусідніми.

У басейні Сіверського Дінця з кінця XIX ст. по 1990 р. досліджено більше 400 могил з катакомбними похованнями (близько 1200). Перші розкопки їх пов'язані з іменами М.Е. Бранденбурга,¹¹ В. О. Городцова,¹² С. П. Трефіл'єва,¹³ К. М. Мельник,¹⁴ О. М. Покровського,¹⁵ С. О. Локтюшева,¹⁶ О. О. Потапова, І. М. Луцкевича.¹⁷ Матеріали і документація, що лишилися після цих розкопок, досить убогі і фрагментарні (більшість речей загинуло), і не через певні недоліки в методиці, що обумовлено рівнем розвитку науки, скільки внаслідок подальшого оформлення результатів дослідження і їх збереження. Головне з них - це домінування словесної форми подачі інформації над графічною, найбільш адекватною археологічним джерелам. Парадокс у тім, що попри об'ємні публікації, ні одна пам'ятка (могила, поховання) не була видана повністю, у комплексі, з рисунками чи фото речей і кресленнями. Для поновлення (не зовсім повного) 60 катакомбних комплексів з розкопок В. О. Городцова довелося залучити різноманітні свідчення, при чому публікації серед них мають лише допоміжне, другорядне значення.¹⁸ Головну роль тут зіграла картотека Б. О. Латиніна, що зберігається в Ермітажі та частина альбом польових креслень В. О. Городцова, знайдений в 60-ті роки В. В. Дворниченком в архіві ДІМ у Москві.

Пожевлені археологічні дослідження 20-х років в регіоні (С. О. Локтюшев, О. О. Потапов та інші) напочатку 30-х р.р. різко припиняються, що пов'язане з загальною ситуацією в СРСР і особливо на Україні. Це, а також панування вульгарно-соціологічного напрямку в науці і культурі, негативно позначилося на джерелах. Останні, що накопичувалися з XIX ст., не були належним чином опрацьовані і згодом загинули, а пам'ятки, що потрапляли в райони будівництва, лишилися поза увагою і були зруйновані. Лише три поховання в м. Краматорську пощастило частково врятувати, при цім унікальний на той час для бронзового віку Євразії комплекс ливарника.¹⁹

Розкопки поновлюються лише в 1956 р., коли Б. А. Шрамко дослідив одну могилу в пониззях Осколу.²⁰ Кілька катакомб досліджують І. О. Післарій (1966 р., с. Фрунзе), В. К. Міхеєв і С. Й. Татарінов (1970-1972 р.р.). Але широкі за масштабами розкопки, головним чином могил, розпочинаються з 1971 р. у зв'язку з будівництвом зрошувальних систем. На Луганщині працюють експедиції ІА АН УРСР: Ворошиловградська в 1971-1972 р.р. (М. М. Чередніченко, при участі 1971 р. - С. Н. Братченка, Е. С. Шарафутдінової), Сіверськодонецька в 1972-1981 р.р. (С. Н. Братченко, М. І. Гладких, І. О. Післарій, Г. Л. Євдокімов, О. О. Кротова, О. Р. Дубовська, В. Ф. Клименко та ін.), Донецька в 1977-1980 р.р. (С. Н.

Братченко, О. М. Смірнов, Я. П. Гершкович, М. Л. Швецов та ін). В 1981 р. тут працює експедиція Донецького університету (ДонДУ - А. О. Моруженко, О. І. Привалов), а з 1982 р. постійна експедиція Київського університету ім. Т. Г. Шевченка (М. М. Бондар, І. С. Піоро, Л. Г. Самойленко). Окремі могили на Луганщині досліджують К. І. Красильников, О. Ф. Горелік, В. М. Виборний, С. М. Санжаров, Ю. М. Бровендер, В. Г. Самойленко. У Донецькій області, в басейні Сіверського Дінця в 1974, 1979, 1982-1990 р.р. могили розкопує експедиція Донецького університету (крім згаданих дослідників - Н. П. Зарайська, С. М. Санжаров, Д. П. Кравець, Р. О. Литвиненко),²¹ Маріупільська (В. К. Кульбака). Проводиться також дослідження катакомбних поселень (1981 р.- С. М. Санжаров, С. Н. Братченко). Чималі матеріали одержані також по Харківщині завдяки дослідженням Б. А. Шрамка (1978 р.), В. Г. Бородуліна (1978 р.), С. І. Берестнева (1983-1990 р.р.) і особливо В. Ф. Клименка (1979-1984 р.р.).

Лише частина наведених матеріалів проаналізована в дисертаційних працях С. Н. Братченка (1969 р.), О. М. Смірнова (1987 р.), але опубліковані тільки короткі висновки з них.²²

Одержані в 70-80 р.р. величезні матеріали - фундаментальні джерела по вивченню енеоліту - бронзового віку регіону. Окрім масштабності і репрезентативності, вони більш інформативні - досліджувалися цілі групи, насипи, виявлялися всі поховання, складалися всі можливі креслення і рисунки (неодмінно з натури, а не ідеалізовані схеми, як це траплялося в минулому). В більшості звітів про дослідження все це досить повно репрезентовано. Разом з тим, близько 100 могил з катакомбними похованнями розкопано недбало, або одержані матеріали репрезентовані фрагментарно (відсутні рисунки речей) чи навіть взагалі відсутні звіти про дослідження (близько 30 могил з розкопок В. О. Сафонові та Н. О. Николаєвої 1975 р. та І. О. Післарія 1966, 1981 р.р.).

Стан досліджень по Нижній Донщині з 60-х р.р. XIX ст. по початок 70-х р.р. досить повно висвітлений у виданнях.²³ У 70-80 р.р. до них долучаються величезні новобудовні розкопки могил експедиціями ІА АН СРСР, Ростовського музею краєзнавства, університету, педінституту, Азовського музею (І. С. Каменецький, Л. М. Казакова, В. Я. Кияшко, Е. С. Шарафутдінова, Є. О. Федорова-Давидова, Л. С. Іллюков, В. С. Житников, Б. О. Расв, Є. І. Безпалый та ін.). Лише мала частина пам'яток опублікована у п'яти виданнях,²⁴ а більшість ще потребує камерального обробітку (передусім зарисовки речей). Пізньою і ранньокатакомбні матеріали стали предметом дисертаційного дослідження О. В. Кияшка, з яким я ознайомився під час завершення праці.²⁵

Підсумовуючи, слід підкреслити вкрай негативну, катастрофічну ситуацію з публікаціями матеріалів і досліджень з бронзового віку України, а також сусідніх теренів. Адже невидані джерела, як правило, і остаточно не оброблені, і в перспективі приречені на поступову девальвацію, або й втрату, що вже нерідко подибується і мало місце в минулому (щойно згадана сумна доля старих досліджень на Сіверськодонецчині - типове явище взагалі для України). Щодо цього можна лише

позаздрити щасливій долі матеріалів по культурам шнурової кераміки середньоевропейської смуги, ретельно виданих і неодноразово аналізованих (випуски "САИ" і докладні публікації некрополів).²⁶ Нічого подібного немає з безлічі пам'яток Півдня Східної Європи з багатьма культурами і варіантами бронзового віку, жодна з яких не одержала і ґрунтовного монографічного висвітлення. В даному випадку незнане досі кількісне зростання джерел переросло у нову якість - відсутність розгорнутих фундаментальних досліджень типу зводів чи корпусів пам'яток. Все це в значній мірі наслідок приниженого непрестижного статусу джерелознавчих студій, що має давні вітчизняні традиції. Між тим, без глибокого вивчення і публікації джерел - цього фундаменту і вічного древа життя нашої науки - неможливий і її подальший поступовий розвиток.

Як вже відзначалося, досліджувані і видавані у праці матеріали, як Сіверськодонецчини і Нижньої Донщини, так і інших регіонів, походять переважно з новітніх розкопок (60-80 р.р.). Більшість з них характеризується застосуванням сучасної методики в умовах праці на новобудовах. Могили розкопувалися за допомогою бульдозера чи скрепера шляхом прокладки паралельних траншей шириною 2-3 м з брівками-перемичками поміж ними для фіксації стратиграфії. Рівні фіксування від вершини могили (Р) і поверхні впуску (абсолютна глибина). Основна форма документації графічна (графічний текст), включаючи і рисунки речей. Більшість прийомів цієї методики, що опрацьовувалася спочатку на Дону та Сіверському Дінці, одержала поширення і в значній мірі уніфікована.²⁷ Разом з тим, застосування її не завжди послідовне, що призводить до прикрий втрати інформації.²⁸ Трапляються ще розкопки зі складанням одного - двох розрізів могили,²⁹ без фіксації довжини видимої лінії давнього горизонту, викидів в плані, давніх (задернованих) і лише видимих ділянок поверхні насипів чи досипок. Подобається також зрізання верхніх частин ям, катакомб (або й камер), що спотворює тип споруди, утруднює класифікацію і без відповідної кореляції може призвести до хибних висновків.

У праці подаємо спочатку майже невідомі ранньокатакомбні поховання Сіверськодонецчини, їх аналіз і порівняння з пам'ятками Нижньої Донщини, Передкавказзя, Північного Надзав'я та Наддніпрянщини. Невирішеність проблеми формування катакомбних культур і, передусім, донецької, яка посідає тут чільне місце (а на думку деяких дослідників, навіть ключове), потребувало проведення аналізу, як попередніх місцевих, так і сусідніх і віддалених культурних комплексів, з'ясування їх культурного і хронологічного співвідношення. Отже, це дозволило розглянути катакомбні утворення в загальному процесі культурно-історичного розвитку ранньої - середньої бронзи IV-III тис. до н.е.

Праця виконана в 1985-1990 р.р., здавалася у видавництво НАН України (за браком коштів не надрукована) і потім доповнювалася. Кресленики і рисунки речей з натури склалися різними дослідниками (зазначаються в текстах як фіксатори) і художниками, переважно в польових умовах. Остаточне їх оформлення до праці, з уточненням і редагуванням, здійснено автором.

Примітки до вступу.

¹ Городцов В. А. Результаты археолог. исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Тр. XII АС.-1905.-Т.1.-С. 174-334; Его же. Результаты археолог. исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. // Тр. XIII АС.-1907.-Т.1.-С.211-360; Его же. Культуры бронзовой эпохи в Средней России // Отчет исторического музея за 1914 г.-М., 1916.- С.170-179; Его же. Бронзовый век на территории СССР // БСЭ, I-изд.- М., 1927.- Т.7.- С.615.

² Локтюшев С. А. Письмо-отчет // Архив ИА АН УССР, ф. ВУАК, 17/77.- С.77-86; Локтюшев С. А. Матеріали з археології Донбасу. Луганські могили (рукопис) // Архив ИА АН УССР, ф. ВУАК, 109/35, 109/36.

³ Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры // Тр. ГИМ.- 1955.- Вып. 24.- С. 79; Березанская С. С. Шапошникова О. Г. // Рец. на кн.: Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры...; Клейн Л. С. О хронологических и генетических взаимоотношениях локальных вариантов катакомбной культуры // Исследования по археологии СССР: Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та., 1961.- С.69-79.

⁴ Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России.- Петроград: Огни, 1918.- С.10; Кривцова - Гракова О. А. Генетическая связь ямной и катакомбной культур // Тр. ГИМ.- Вып. 8.- С.33; Попова Т. Б. Племена катакомбной...- С.50-67; Hausler A. Der Ursprung der "Katakombenkultur" zwischen Wolga und Dnepr // ААС-1975.- N15.- С.113-132; Häusler A. Migration oder autochtone Entwicklung? // ЕАЗ.-1978.- N19.- С.243-256; Латынин Б. А. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой // АСГЭ.-1964.- N6.- С.58. Тут посилення на його неопубліковані праці 1929-1936 рр.

⁵ Клейн Л. С. Краткое обоснование миграционной гипотезы о происхождении катакомбной культуры // Вестник ЛГУ.-1962.- N2.- С.74-87; Його ж. Происхождение донецкой катакомбной культуры. Автореф. канд. дис.- Л.: ЛОИА АН СССР, 1968; Klein L. Zur historische Auswertung der Ockergräber // ЕАС.-1978.- N19.- С.227-242.

⁶ Березанская С. С., Шапошникова О. Г. Рец. на...- С.271-275; Шапошникова О. Г. Катакомбна культурно-історична область // Археологія Української РСР.-Київ: Наук. думка, 1971.- С.-325-326; Клейн Л. С. О хронологических и генетических...-С.69-79; Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Северное Присивашье в V-I тыс. до н.э.-Симферополь:Крым, 1969.-С.48-52.

⁷ Артамонов М. И. Раскопки курганов на Маньиче в 1937 году // СА.- 1949.- XI.- С.331-336.

⁸ Кияшко В. Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита и ранней бронзы. Автореф. канд. дисс.- М.: ИА АН СССР, 1974.- С.16.

⁹ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы.- Киев: Наук. думка, 1976.- С.58, 142.

¹⁰ Братченко С. Н., Гершкович Я. П., Гошко Т. Ю. и др. Исследования курганов на Северском Донце // АО-1978.- М., 1979.- С.307; Евдокимов Г. Л. О раннем этапе катакомбной культуры в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. ТДНК.- Донецк.: Дон. ун-т, 1979.- С.45-46; Николаева Н. А., Сафронов В. А. Происхождение катакомбного обряда в Восточной Европе.- Там же.- С.41; Их же. Древнейшая катакомбная культура Северного Кавказа и проблема появления катакомбного обряда в Восточной Европе // Катакомбные культуры Северного Кавказа.- Орджоникидзе, 1981.- С.5-8; Смирнов А. М. Еще раз о происхождении раннекатакомбных памятников // Актуальные проблемы археолог. исследований в Украинской ССР. ТДНК.- Киев: Наук. думка, 1981.- С.36; Санжаров С. Н. К вопросу о древнейших элементах в среде донецкой катакомбной культуры.- Там же.- С.35; Шилов В. П. Проблема происхождения предкавказской

катакомбной культуры // Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии (тезисы докладов).- Л.: Гос. Эрмитаж, 1990.- С.40; Ковалева И. Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов.- Днепрпетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1983.- С.11-19; Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Катакомбная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР.- Киев: Наук. думка, 1985.- С.411, 418 (праця написана у 1978 р.).

¹¹ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1882-1902 гг.-СП., 1908.- С.162-164; ОАК за 1892 г.- С.39; Качалова Н. К. Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга // САИ.- Вып. В 4-12.- М., 1874.- С.19, 20.

¹² Городцов В. А. Результаты археолог. исследований в Изюмском уезде...- С.174-334. Его же. Результаты археолог. исследований в Бахмутском уезде...- С.211-360.

¹³ Трефилов Е. Н. Археолог. экскурсия в Купянский уезд Харьковской губернии летом 1901 г. // Тр. XII АС.- 1905.- Т.1.- С.131-140.

¹⁴ Мельник Е. Раскопки курганов в Харьковской губернии в 1900-1901 гг. // Тр. XII АС.-1905.-Т.1.-С. 673-743.

¹⁵ Багалей Д. И. Объяснительный текст к археолог. карте Харьковской губернии // Тр. XII АС.-1905.-Т.1.-С.40. Фото кераміки у картотеці Б. А. Латиніна, що зберігаються в Ермітажі.

¹⁶ Локтюшев С. А. Среднедонецкие курганные погребения бронзовой эпохи с оригинальной бытовой индустрией северокавказского и средиземноморского влияний // Збірник матеріалів вивчення басейну Донця. Труды Научного товариства Донеччини.- Луганськ, 1928.- Т.1; Его же. Донисторический очерк Средней Донеччины.- Луганск, 1930; Археологічні досліді р.1929. Донбаської археологічної експедиції на Луганщині (за звітанням С. А. Локтюшева) // Хроніка археології та мистецтва.- 1931.- Вып.3.- С.81-82. Фрагментарна документація розкопок зберігається // Арх. ІА НАН України, ф. ВУАК, 17/77; 109/36; 202/38; 309/10; 309/35-36; 327/10; 535/.

¹⁷ Потапів О. О. Звіт за дослідження на Старобільщині 1928 р. // Арх. ІА НАН України, ф. ВУАК, 549. Графічні матеріали втрачені.

¹⁸ Городцов В. А. Результаты археологич. исслед. в Изюмском уезде...-С.174-300; Каталог выставки XII АС в Харькове.- Харьков, 1902-100с. (тут опис речей); Його ж. Результаты археолог. исследований в Бахмутском уезде...-С.209-365; Каталог выставки XIII АС в Екатеринославе.- Екатеринослав, 1903; Альбом полевых раскопок В. А. Городцова // Арх. ДИМ (Москва), полевые чертежи, не разобраны; Картотека Б. А. Латынина, зберігається у первісному відділі Ермітажа. Фотографії речей, виконані Б. О. Латиніним і Т. С. Пассек. З ними нас любязно ознайомила Н. К. Качалова.

¹⁹ Попри неабияке значення, ним не зацікавилися (доба була не та), і надовго забули. Знайомству з ним ми завдячуємо Ю. М. Захаруку, котрий зарисував предмети у 50-х роках. За рисунками мною зроблена реконструкція форми (Шапошникова О. Г. До питання про металообробку у племен донецької катакомбної культури // Археологія.-1971.- Вып. I.- С.23-25).

²⁰ Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках Северодонецкой эксп. ХГУ в 1956 г. // Арх. ІА НАН України, 1956/19.

²¹ Кравец Д. П., Посредников В. А., Литвиненко Р. А. Курганы эпохи раннего металла Ивано-Дарьевского микрорайона в Донбассе.- Донецк: ДонГУ, 1991.- 99 с.; Санжаров С. Н., Бровендер Ю. М., Евлевский А. В. Курганный могильник у с. Октябрьское и результаты исследования кургана I // Древности Северского Донца-

Луганск: Центрально-Донецкая экспедиция, 1992. -С.18-25. Тут ще 8 статей про дослідження 8 могил (114с).

²² Братченко С. Н. Периодизация памятников средней бронзы бассейна Нижнего Дона. Автореф. дис. канд. ист. наук. -Киев, 1969.-24с. (тут і Сіверськодонеччина): Його ж. Нижнее Подонье...-С.44-69,96,98; Смирнов А. М. Катакомбные культуры в бассейне Северского Донца. Автореф. дис. канд. ист. наук.-Л., 1987.-24с. За браком місця змушені скоротити посилання на АО (тут лише кілька звідомлень) та чисельні рукописні праці (звіти) в архіві ІА НАН України, один перелік яких становить 6 стор. До речі, надто парадоксально, що ці звіти здебільше об'ємні і завершені фундаментальні дослідження джерелознавчого типу - чомусь не вважаються науковими працями і не входять до доробку науковця. Це аж ніяк не сприяє їх престижності і покращенню якості, адже нашвидкоруч написана, але опублікована замітка-тези - важуть у існуючій системі більше. Між тим, видання цих матеріалів - основи науки про бронзовий вік - покищо не здійснене (але пам'ятаймо: більшість результатів старих, а почасти й нових розкопок саме через це втрачено).

²³ Братченко С. Н. Нижнее Подонье...-С.2-13; Мошкова М. Г., Шелов Д. Б. Новые материалы к истории Нижнего Подонья // АПНП.- М., Наука, 1974.- Вып.1.- С.7-20.

²⁴ Братченко С. Н. Нижнее Подонье...-250 с.; Археолог. памятники Нижнего Подонья. М: Наука, 1974.- Вып.1, II.-С.5-136.- С.3-123; Древности Дона.- М.:Наука, 1983.-С.3-250: Каталог археологических коллекций. Соколовский курганный могильник.- Новочеркасск: Музей донск. каз-ва, 1985.-85с.

²⁵ Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной культуры на Нижнем Дону. Автореф. дис. канд. ист. наук, 07.00.06, 1990.-26с.; Его же. Ранний этап катакомбной культуры

на Нижнем Дону. Дис. канд. ист. наук //Архив ЛОИА АН СССР, 1990.- 216с. Некоторые результаты ее опубликованы: Кияшко А. В. Параллели в орнаментации керамики и других предметов эпохи средней бронзы Предкавказья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе (Тез. докл.).- Донецк, 1989.-С.92-94.

²⁶ Бадер О. Н. Балановский могильник.-М.: Изд. АН СССР, 1963.-С.1-270; Buchvaldek M., Koutecky D., Vikletice. Ein schnurkeramisches Graberfeld // Praehistorica.-1970.-III.- 500s.

²⁷ Телегін Д. Я., Братченко С. Н. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів //Археологія.- 1974.-Вип.13.- С.105-109; Методические рекомендации по исследованию курганных памятников.- Киев: КГУ, 1986.-С.1-80 (составители -Н. А. Чмыхов, Ю. А. Шилов, П. Л. Корниенко); Каменецкий И. С. К методике раскопок степных курганов //Древние культуры Поволжья.-Куйбышев: Куйбыш. ун-т, 1981.-С.128-135.

²⁸ Братченко С. Н. Некоторые итоги и проблемы исследования курганов //Археологические исследования в зонах мелиорации. итоги и перспективы их интенсификации. - Л.:Наука, 1985.-С.74-75.

²⁹ Гадаємо за доцільне повернення вживаного українським та іншими західно - і південнослов'янськими народами терміну могила в значенні насипу, штучного горба над похованням (тюркське і російське - курган, німецьке - Hugel). Він споріднений зі словами могти, mogti, мошти, моші, mogen, magen (первинно:"тягти", "стягувати в купу"). Отже, могила - це велика, велична надпоховальна споруда (а не просто яма, як в російській мові). Слово могло бути успадковане ще з доіндоєвропейського періоду (див. Етимологічний словник української мови.- Київ: АН УРСР, 1989.- т.III. - С.483 та інші).

РАННЬОКАТАКОМБНІ ПОХОВАННЯ СІВЕРСЬКОДОНЕЧЧИНИ

З поміж близько 1200 катакомбних поховань, досліджених за сторіччя (кінець XIX ст. - 1990 р.) до ранньокатакомбного етапу може бути залучено близько 100. Основні критерії їх виокремлення: стратиграфічне положення в могилі (поміж пізньоямними і катакомбними середнього періоду); переважно "т" - і зрідка "н" - подібна форма катакомби з довгим лазом у вхідній ямі (шахті), часто зі сходишками; до певної міри стан похованого (зібганий з великим кутом у колінах), склад (асортимент) поховального приданого (інвентарю, реманенту) та типологічний вигляд речей. Найбільш масовою, діагностичною ознакою є форма катакомби, передусім "т"-подібна з довгим лазом.

Хоча Сіверськодонецький регіон досліджено досить рівномірно (за винятком басейну нижньої, ростовської, течії ріки), розглядувані пам'ятки сконцентровані у правобережно-луганській частині середньої течії Сіверського Дінця, що безпосередньо межує з пониззям Дону, де зосередженість поховань ще більша.

Вважаючи на значення пам'яток, які досі невидані (за незначним винятком) подаємо їх у графічній формі (графічний текст) з коротким коментарем. На жаль, за

браком місця змушені скоротити подання усього контексту більшості могил, частини планів здебільшого безінвентарних поховань, аналітичних таблиць поховального обряду та антропологічного дослідження К. О. Шепель (визначення тут її). У списку-коментарі здебільшого опущене те, що добре читається на кресленнику чи рисунку. Графічний текст виконано за єдиною системою позначень, що опрацьована у Сіверськодонецькій і Донецькій експедиціях і набула поширення при дослідженнях в Україні, на Донщині та Кубані. Для зручності аналізу стратиграфії могили частини розрізів за брівками подана дзеркально, т.т. щоб всі вони читалися з однієї сторони (біля таких знак дзеркальності). На кресленниках поховань (умовні позначення на рис. 9) позначені їх рівень від вершини могили (Р, вгорі) і абсолютна глибина (внизу, під рискою), а також вік похованих (Др., П., Дт.). На рисунках біля срібних кілець і спіралей стоять літери Ag, біля фаянсових - F. Перелік пам'яток з півдня на північ, номери в опису і на карті одні і тіж (рис. 1). Прийняті такі скорочення:

абс. - абсолютна
б. - бік
білув. - білуватий
бл. - близько
бр. - бронзовий
в. - висота
вп. - впускне (-щене)
вуг. - вуглинка
вх. я. - вхідна яма
гл. - глибина
гол. - голів'я
гр. - грудка
д. - дерево (-яний)
ДГ. - давній горизонт
дов. - довгий
Др. - дорослий
Дт. - дитина
ж. - жарівниця
жив. - живіт
зап. - заповнення
зах. - західний
збер. - збереглися

зібг. - зібганий
зміщ. - зміщений
Зх. - захід
к. - кістяк
кам. - камінь
кат. - катакомба
кіст. - кістяний
крем. - крем'яний
крес. - кресленник
Кт. - кістка тварини
л. - лівий
м. - могила (курган)
об. - оберт
обл. - обличчя
ор. - орієнтований
осн. - основне
П. - підліток
Пд. - південь
півд. - південний
півн. - північний (Пн.)
піск. - пісковик (-овий)
п.к. - поховальна камера

под. - подібний
пор. - порошок
поруйн. - поруйнований
пос. - посудина
пох. - поховання
(-ний)
пр. - правий
розк.-розкопки
розм. - розмір.
сп. - спина
ср.-срібна
Сх. - схід (-ний)
Тв.-тварина
Ф. - форма
Фікс.-фіксація
Фр-т. - фрагмент
Ц - центр
Шир. - ширина
Ag - срібло
F - фаянс

1-2. Астахове I 3/2, 3/9. В. м. 3, 75 м (за польовими крес., у публікації помилково - 3 м, фікс.?). Пох. 2 вп., на р. бл. 5 м (у публікації - 3,9 м, але воно з материка). К. Дт. зіб., ор. до Пд.Зх. ноги на пр. б. У гол. боковина пос. з сучасними зламами (не ж.), кварцитовий відщеп, за гол. гр. вохри з обточеними площинами і гр. смоли (рис. 2: 3,1-3). Пох. 9 вп., на р. 5,90 м (3,30 м абс.). У п. к. череп Дт. до 7 р. і два зіб. к. Др. (М. та П.?) на пр. б., ор. до Сх. На дні вх. я.д. вуг. і попіл (рис. 2).

3. Астахове IV 18/9. В. м. 0,60 м., фікс. - ?. Пох. осн. в Ц. Пох. к. поруйн. кат. середнього періоду (9-Б, у звіті і публікації одне пох. - 9). На частково збер. дні п.к.ж. з вуг. (рис.4.1.2.).

Евдокимов Г. Л., Симоненко А. В. Отчет о раскопках курганов у с. Астахово в 1975 г. // Арх. ІА НАН України, 1975/50; Евдокимов Г. Л. Погребения эпохи ранней и поздней бронзы Астаховского могильника // Катакомбные культуры Северного Причерноморья.- Киев, ІА НАН України, 1991. - С.187-193.

(С. Н. Братченко)

4. Бірюкове, 1973 р., 1/3 (гр. Гашинські Могили). В. м. 0,50 м. фікс. Ф. Р. Балонova і В. П. Зельдиной

(Стьоганцевої). Пох. вп. у півд.-сх. сектор. У п. к. Дт., зіб. ор. до Пд.Зх., ноги на пр. б. Під пос. округлий камінчик (підставка під нестійке денце?), перед обл. сферосидерит, перед грудьми 25 просвердених мушель і 4 зуба тв., бл. черепа 2 бр. кільця (рис. 5,1-9). У ногах кістки тв. (КТ), начеб-то череп і кінцівки, поруч ж. (рис. її відсутній).

Писларий І. А., Дубовская О. Р., Самойленко В. Г. Отчет Северскодонецкой эксп. за 1979 г. // Арх. ІА НАН України, 1979/14. Насправді розк. провадилися у 1973 р. Матеріали збер. у Свердловському музеї (філія Луганського).

5-6. Бірюкове, 1987 р., 1/10, 1/12. В. м. 2,30 м, фікс. Л. Г. Самойленко. Пох. 10 осн., з насипом І в. 1 м. У сх. секторі вп. пох. 12 з насипом П в. бл. 1 м. Пох-я у "т" - под.кат. з дов.лазом у вх. я. (р.4,41 і 4,75 м від Р - 211 і 300 см абс. гл.). В пох. 10 к. Др., зібг., ноги на пр. б., ор. до Пд., перед обл. пор. вохри. У пох. 12 к. Др. (П?), зібг., ноги на пр. б., ор. до Пд.

7. Бірюкове, 1987 р., 4/7. В. м. 1,50 м, фікс. Л. Г. Самойленко. Пох. вп. на Сх. від осн. пізньоямного. У п. к. на дні пос., пред грудьми (?) підвіски з мушель, гр.

вохри, кіст. вівці-кози: щелепа і кінцівки. Пох., певно, дитяче (рис. 6, 4-8).

Антоненко Б. А., Пиоро И. С., Самойленко Л. Г. Отчет Ворошиловград. эксп. КГУ за 1987 г. // Арх. ІА НАН України, 1987/1987/44.

(Ф. Р. Балонів, С. Н. Братченко, Л. Г. Самойленко).
8. Благівка, 1976 р., 2/7. В. м. 2,60 м, фікс. І. О. Післарія. Пох. в Ц. начеб-то вп. (на р. 3,55 м, але за розміром нижче). Збер. нижня частина вх. я. з лазом, перекрита разом з частиною п. к. плахами і плитками піск. Перед к. Др. д. пос., на ній бр. ніж, стрижень крем. скребачка, рештки д. ложки, за л. стегном крем. наконечник стріли. На черепі ср. спіраль (рис. 3,5-8; 7,1-2).

Писларий И. А., Дубовская О. Р., Смирнов А. М. Отчет Северскодон. эксп. за 1977 г. // Арх. ІА НАН України, 1977/13. Насправді розк. 1976 р., - подібна невідповідність трапляється і щодо інш. досліджень цих авторів.

(С. Н. Братченко, І. О. Післарій)
9. Благівка, 1981., 5/8. В. м. 3 м, фікс. О. І. Привалова. Пох. вп. у півн.-сх. сектор. При вході рештки затулки з д., на стінці рештки рогожі чи рядна зі смугами вохри шир. 1 см. Перед обл. грудьми к. 1 д. вуг., кіст. рурка і вістря, за черепом 11 кіст. вістер, у гол. ж. бл. нижньої щелепи к. 2 бр. кільце (рис. 8, 1-6).

Моруженко А. А., Привалов А. И., Посредников В. А. Отчет эксп. Донецкого ун-та за 1981 г. // Арх. ІА НАН України, 1981/132.

(С. Н. Братченко, О. И. Привалов).
10. Любиме, 1982 р. 13/1. В. м. 1,50 м Фікс. Л. Г. Самойленко. Пох. осн. з насипом в. 1,50 м, поруйн. норами. Бл. черепа к. П-Др.? 2 ср. спіралі, бл. стоп бр. ніж (рис. 9,1-6).

11. Любиме, 1982 р., 14/2. В. м. 1,45 м. Фікс. Л. Г. Самойленко Пох. вп. на Сх. від осн., над ним бокова досипка в. 70 см. Кат. "т"-под. на р. 4,75 м (4 м абс. гл.), з довг. лазом у вх. я. Вхід шир. 70 см. У п.к. в. 65 см зміщ. кістки П-Др.? ор. до Пд.Пд.Сх. Бл. черепа ср. спіраль, фаланга бика, пор. вохри, перед жив. пор. вохри і д. вуг.

Бондарь Н. Н., Антоненко Б. А., Пиоро И. С., Самойленко Л. Г. Отчет Ворошиловград. эксп. КГУ за 1982 г. // Арх. ІА НАН України, 1982/131.

12. Любиме, 1987 р. 1/1. В. м. 1,40 м. Фікс. Б. О. Антоненко. В Ц. рання кат. 1, пізньоамне пох. 2 і на ДГ викид суглинку з чорноземом товщ. 3-20 см, загальною площею бл. 15х7 м. Більшість його, певно, з пох. 1, яке є основним. Пох. 2 або вп. (автор розк.), або і осн., одночасове з пох. 1. У фікс. тут неузгодженість: за текстом воно простежене з р. 1,10 м (перекриття не було), дно на р. 1,95 м, але за розрізом пох., де позначені стінки у материку на в. 60 см. від дна (а вище похований чорнозем), дно на р. щонайменше 2,30 м ір. простеження бл. ДГ (т.г. 1,40 м). У пох. 1 бл. черепа бр. спіраль, у ногах д. вуг. і ж. (рис. 10,1-4). Пох. 2 в ямі, поруйн. норами, рештки двох к. (Дт., Дт.). Один з них зібг., ноги на пр. б., ор. до Пн.Зх.Зх. На місці черепа у норі уламки річкової мушлі. Рештки другого к. зміщ., у півд. частині - череп, кінцівки і пос. (рис. 10,5,6).

Антоненко Б. А., Пиоро И. С., Самойленко Л. Г. Отчет Ворошиловград. эксп. КГУ за 1987 г. // Арх. ІА НАН України 1987/44.

13. Червоний Жовтень I 4/2. В. м. 1,20 м, фікс. Л. Г. Самойленко. Пох. вп. на Сх. від осн., на р. 4,23 м (3,20 м абс. гл.). В "т"-под. кат. з довг. лазом, наріжною сходиною, з д. від затулки входу. На стінці при вході в п.к. жолобчаті сліди грабарського знаряддя у вигляді двох розімкнутих смуг з горизонтальних ліній, місцями зєднаних в овали (у звіті лише фото їх). Дещо под.-е і на бокових стінках. На дні вх. я. вуг., бл. входу в п. к. д. тлін від затулки. В овальній п. к. к. Др., зібг. на пр. б., ор. до

Пд.
Пиоро И. С., Антоненко Б. А., Самойленко Л. Г. Отчет Ворошиловград. эксп. КГУ за 1988 г. // Арх. ІА НАН України, 1988/Х.

(С. Н. Братченко, Л. Г. Самойленко, Б. О. Антоненко).
14-а. Дібрівка 4/10. В. м. 1,20 м, фікс. Р. О. Литвиненка. В. м. 2 осн. пох. і у півд. полі одне вп. пізньоамне пох. Пох. 10 вп. на півн.-сх. від осн. П. к., певно, кат., поруйн. норами, у півд. частині пос. і кам. виріб, що містилися, мабуть, у гол. Отже, к. Дт. що не збер., був ор. до Пд (рис. 6,1-3).

Моруженко А. А., Кравець Д. П., Литвиненко Р. А. Отчет эксп. Донец. ун-та за 1989 г. // Арх. ІА НАН України, 1989/52.

(С. Н. Братченко, Р. О. Литвиненко)
14-б. Бобрикове I/3. На схилі балки, певно, на природньому підвищенні, пошкодженому при будівництві. Досліджене М. М. Ключневим В Ц ямне пох. 1 з к. Дт. і пос. (рис. 11, 1-3). кат. пох. 4 і дві ями без решток похованих (2,5). На Пн. від них пох. 1/3. В ньому на дні п.к. рештки зібг. к. Дт., ор. до Сх. Сх. Ноги на пр. б., Перед голівям дві пос., на черепі пор. вохри. перед жив. крем. скребачка, в ногах гр. вохри і піск. плитка. В зап. к. дрібні уламки стінок і фр-т пос., в зап. вх. я. деревесне вуг. (рис. 11, 4-10).

Ключнев М. М. Исследования разрушенного кургана у с. Бобрикове Луганск. обл. // Древние культуры Подонцовья.-Луганск, 1993-С.126-134, рис.1-4.

15. Миколаївка I 1/5. В. м. 1 м, фікс. С. Н. Братченко. Пох. вп. в півд.-зах. сектор, прорізало суглинок і мергель. У п. к. на прошарку муляки (на 40 см вище дна) к. Дт., зібг., на пр. б., ор. до Пн.Зх. У гол. перед обл. пос., мушля і дрібна кістка (тв.? - рис. 12, 3-5).

16. Миколаївка I 2/10. В. м. 0,40 м, фікс. Е. С.Шарафутдинова. Вп. на Пд.Сх. від осн., в суглинку і мергелі. На дні п. к. рештки к. Дт., ор. до Пд.Пд.Сх., і пос. (рис. 12,1,2).

Чередниченко Н. Н., Братченко С. Н., Шарафутдинова Э. С. Отчет Ворошиловград. эксп. за 1971 г. // Арх. ІА НАН України, 1971/31. (Шифри на речах: СД - Сіверськодонецька эксп. - так вона називалася під час дослід., рис. речей С. Н. Братченка); Братченко С. Н. Перший Миколаївський курган на Луганщині // Поховальний обряд давнього населення України. Київ: Ун-т, 1991. - С.89-103; Братченко С. Н. Второй и шестой николаевские курганы на Луганщине // Древности степного Причерноморья и Крыма. - Запорожье, 1991. - С.52-62.

17. Ворошиловград, ВСГІ, 2/4. В. м. 2,80 м, фікс. О. О. Кротова. Пох. вп. на Сх. від осн. Під черепом Дт. 2 бр. і 1 ср. кільця (рис. 13,6-9).

Гладких М. И., Писларий И. А., Кротова А. А. Отчет Северскодонецкой эксп. за 1974 г. // Арх. ІА НАН України, 1974/13.

18. Ворошиловград, ВСГІ, 4/5. В. м. - ?, фікс. В. О. Сафронова. Пох. вп., вх. я. з лазом, заповн. кам. У п. к. немовля на сп., ор. до Пд.Сх. Пр. нога ледь зібг., л. - випростана. В пох. чаша - курушка (рис. 13,4,5).

Николаева Н. А., Сафронов В. А. Происхождение катакомбного обряда... - С.6, рис.3 (звіт відсутній, речі в Луганському пед. ін-ті, рис. курушки С. Н. Братченка).

19. Луганськ, 1926 р., 2/7. В. м. 1,50 м, фікс. С. О. Локтюшева. Пох. вп., збер. схематич. план кат. і окремо план п. к. з трьома к. (П., Др., Др.). Перед жив. П. товчак, бл. черепа Др., ліворуч, галька (рис. 12,5,6).
Локтюшев С. О. Матеріали з археології Донбасу. Луганські могили // Арх. ІА НАН України, ф. ВУАК 109/35.

20. Тельмана 1/9 (селище на околиці Луганська). В. м. 2,10 м, фікс. В. Ю. Виборного при консультації О. Ф. Гореліка. Пох. вп. у півн.-сх. сектор. Череп дещо зміщ., бл. нього бр. спіраль, решта предметів перед жив. -

стегнами (рис. 13,1-3; 14).

Горелик А. Ф., Выборный В. Ю. Отчет эксп. Ворошиловгр. пед. ин-та и музея краевед. за 1989 г. // Арх. ІА НАН України, 1989/44; Выборный В. Ю. Некоторые итоги исследования кургана у пос. Тельмана // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. - Тез. докл. - Донецк, 1989. - С.98-100.

(С. Н. Братченко, В. Ю. Выборный).

21. Олександрівськ 1/38. В. м. 4 м, фікс. Г. М. Бестужева і С. Н. Братченка. Пох. вп. на Пн.Сх. від осн. У лазі 3 кам. (рис.15,1-2).

22. Олександрівськ 2/7. В. м. 0,60 м, фікс. С. Н. Братченка. Вп. в Ц з осн. поруйн. ранньоюмним пох. у м. Р. 3,25 м і абс. гл.), поруйн. норами. В заповн. вх. я. з прошарками мулу, вапнякові кам. та окремі кістки людини. Кат. "т"-под., ор. зі Сх. на Зх., з дов. лазом у вх. я. В п.к. більшість кісток Др. зміщ. Кістки ніг зібг. на пр. б., ор. до Пд.Пд.Зх. У заповн. бр. стрижень.

23. Олександрівськ 6/3. В.м. бл. 0,40 м, фікс. Ф. Р. Балонова. Пох. у Ц, осн. (?). В заповн. верхньої частини вх. я. вапнякові кам. і фр-т пос., поруч на р. 0,21-0,68 м скупчення кам. (викинуті при порушенні пох.?). К. Др. з частково зміщ. кістками (рис. 15,3; 68,5).

24. Олександрівськ 7-Б/19. В. м. бл. 0,40 м, фікс. І. О. Післарія. Пох. осн. (?), на р. 3,40 м (бл. 3 м абс. гл.), у "т"-под. кат., ор. зі Сх. на Зх. Вх. я. з дов. лазом, заповн. кам. П. к. поруйн. норами, на дні зміщ. кістки Др. - Мат. М.

25. Олександрівськ 8/2. В.м. 0,50 м, фікс. С. Н. Братченка. Пох. вп. у півн. край м. Вх. я. заповн. вапняковими кам. зі стертими гранями (зібрані поблизу в ярку). Загальний об'єм їх бл. 4 кв. м. Серед кам. затулки-закладки вапняк, антропоморфна плита з червоною вохряною смугою. В заповн. лазу дрібні кістки черепа і рук. Дт. і Др. (визначення К. О. Шепель), у пох. к. бл. нори два ребра Дт. Решетка кісток відсутня. На дні пор. вохри у вигляді стопи, гр. вохри, бр. ніж і стрижень та ср. кільце-спіраль (рис. 16).

26,27. Олександрівськ 9/25, 9/62. В. м. 2,10 м, фікс. Ф. Р. Балонова. Пох. 25 вп. у півн.-сх. схил. Вх. я. заповн. вгорі гумусованим ґрунтом і суглинком, внизу вапн. кам. Трухляві рештки к. Др. на коричнюватуому і білув. тліні з помітними волокнами. Череп дещо зміщ. осторонь (3). Перед грудьми - стегнами наконечник дротика (Нд), товчачик (ТВ), бронзовий стрижень (С), ніж (Н), долото (Д) і тесло (Т) (позиція на ребрі). Навколо бр. знарядь брунатно-чорний тлін фульяра (-ів?) чи ручок. На тліні бл. ножа крихітки кіноварі у вигляді двох смуг (К). Перед стопами плитка-ковадло з вибоїнами на поверхні, товчачик (1,2) і гр. вохри. В заповн., бл. дна д. вуг. (рис. 17; 18). Пох. 62 в Ц, на р. 3,40 м (бл. 2,50 м абс. гл.). Поруйн. пізньою кат. 41. Кат. "т"-под., вх. я. зі сходинокою бл. глухої стінки, у заповн. кам. В пох. к. на білув. тліні к. Др., зібг., ноги на пр. б., ор. до Пд.Пд.Сх.

28-31. Олександрівськ 10/4, 10/5, 10/14-А,Б. В. м. (умовно-природній горб) бл. 0,50 м, фікс. І. О. Післарія. Пох. вп. в Ц і півн.сх. схил. У пох. дві стели, що стояли вертикально, голівками догори. Одна з пісков. розм. 150x65 см, виступ і плічка оброблені у крапчастій техніці. Друга з вапняку розм. 95x50 см, лише зі сколами. К.Дт. (inf., 1-2 р.) на л. б., в гол. вохра (рис. 19,1,2). Пох. 5 у кат., без рештків к. - п.к., певно, недообстежена до дна (рис. 19,3). Пох. 14-А, Б у "т"-подібн. кат. Вх. я. заповн. кам., з лазом, поруйн. пізньою кат. 16. У п. к. на дні, на р. 2,68 м к. Др. (мат.Ф), зібг. ноги на пр. б., ор. до Пд.Сх. Перед ним кварцитовий кам. зі сколами. На 30 см вище дна, в заповн. рештки частково зміщ. к. Др. чи П., зібг. на пр. б., ор. до Пд.Сх.Сх. Перед жив. бр. ніж (рис. 69,11).

Братченко С. Н. Звіт Сіверськодон. експ. за 1972 р. // Арх. ІА НАН України, 1972/33, пох. м. 1, 2, 6, 8, 9;

Писларий И. А. Дубовская О. Р., Самойленко В. Г. Отчет Северскодонецк. експ. за 1978 г. // Арх. ІА НАН України, 1978/8, пох. м. 7,10. Розк. насправді 1972 р., але звіт складено пізніше О. Р. Дубовською.

(С. Н. Братченко)

32. Говоруха 2/5. В.м. 1,50 м, фікс. В. Г. Самойленка. Пох. вп. в Ц, на р. 4,12 м (3,80 м абс. гл.). Кат. "т"-под., ор. п. к. до Зх. Вх. я. з довг. лазом, вхід до п. к. затулений пісков. кам. і плитами. К Др-мат. М.- зібг. тулуб на сп., ноги слабо зібг. у пр. б., ор. до Пд. Перед колінами і стопами пор. вохри.

33. Говоруха 5/3. В. м. бл. 0,30 м, фікс. Т. Ю. Гошко. Пох. вп. в Ц, на р. 3,07 м (і абс. гл.). Кат. "т"-подіб. ор. п. к. до Зх. Вх. я. з дов. лазом і наріжною сход., заповн. пісков. кам. і плитами. Одна з останніх з антропоморфними обрисами, з виокремленою сколами виступом-голівкою (спрямована нею донизу). На дні п. к. неповний к. П., зібг., ноги пр. б., ор. до Пд. У ногах його зміщ. кістки Др. і бр. ніж. У п. к. через іншу вх. я. вп. пізні кат. пох. 5, при влаштуванні якого порушене це пох. У заповн. вх. я. пох. 5 бр. стрижень, певно, викинутий, як і інші рештки, з цього пох.

34. Говоруха 6/13. В. м. бл. 0,40-0,50 м, фікс. В. Г. Самойленка. Пох. вп. на Сх. від осн. На дні п. к. перед к. сіруватий тлін овальної форми зі структурою рожи. Перед грудьми крихітки кіноварі (1) і пор. вохри, перед жив. рештки д. виробу, перед - животом - стегнами бл. китиці рогова шпилька (2), крем. відщеп (3), на ньому 2 гр. і навколо пор. вохри, поруч 2 стулки мушель (третя осторонь - 4) і білуватий тлін зі структурою волокон. Одна стулка з зубчиками - штамп (рис.20). Череп к. деформований.

35-36. Говоруха 7/7, 7/24. В. м. 1,80 м, фікс. В. Я. Зельдіної. Пох. 7 вп. на Сх. від осн. поруйн. пізньою кат. 16. У ньому зміщ. кістки Дт., біля черепа бр. кільце і 2 спіралі (рис.21). Пох. 24 вп. в Ц, п.к. під осн. пох. Вх. я. заповн. окатаними кам. і ґрунтом. Три к. Др. з трухлявими кістками, перед грудьми к. 2 бр. ніж, і стрижень (рис.22).

37. Говоруха 9/2. В. м. 0,40 м, фікс. О. О. Кротової. Пох. в Ц, дещо на Сх. від осн., на р. 2,94 м (і абс. гл.). Кат. "т"- под., ор. вх. к. до Зх. Вх. я. з дов. лазом, з наріжною сход. Вхід у п. к. затулено 4 плитами. На дні к. П. (епіфізи не зрослися - juv., 14-15 р.) зібг., ноги на пр. б., ор. до Пд. Перед гол. і навколо гомілок пор. вохри.

38. Говоруха 10/10. В. м. 0,70 м, фікс. О. О. Кротової. Пох. вп. у півн.-сх. сектор, на р. 3,68 м (і абс. гл.). Кат. "т"-под., ор. п. к. до Зх. Вх. я. з дов. лазом, глухою і бічними сходинками. На дні і стінках білув. тлін - рештки від затулки входу. У п. к. Др. - мат. М., зібг., ноги на пр. б., ор. до Пд.Пд.Сх. Перед колінами пор. вохри.

Кротова А. А., Зельдіна В. Я., Самойленко В. Г. Отчет о раскопках курганов у с.Говоруха в 1975-1976 гг. // Арх. ІА НАН України, 1976/10а, Сіверськодон. експ.

(С. Н. Братченко, О. О. Кротова, В. Я. Зельдіна, В. Г. Самойленко).

39. Новоселівка 1/9. В. м. 3 м, фікс. І. О. Післарія і Д. П. Рудікова. Пох. вп. на Пд.Сх. від осн. Вхід у п. к. затулений пісков. плитами. Перед облич.-грудьми рештки д. пос., 2 бр. ножа і стрижень (рис.23). Череп деформований.

40. Новоселівка 2/2. В. м. 1,80 м, фікс. тих самих. Вп. на Пд.Сх. від осн., на р. більше 2,30 м. Вх. я. заповн. пісков. кам., досліджена лише бл. дна. Перед обл. (череп відсутній) бр. ніж, перед жив. пос. (рис.24).

Писларий И. А., Дубовская О. Р., Смирнов А. М. Отчет Северскодон. експ. за 1977 г. // Арх. ІА НАН України, 1977/13, розк. в жовтні- листопаді 1975 р.

(С. Н. Братченко, І. О.Післарій)

41-42. Красна Зоря 2/4, 2/9. В. м. 1,40 м, фікс. С. М. Санжарова. Пох. 4 з закладкою входу у п. к. пісков.

плитами. В п. к. рештки к. Др., поруйн. норами і пор. вохри (рис. 25,1,2). Пох. 9 з закладкою з пісков. плит, поруйн. норами. В п. к. на різних р. кістки двох Др. і Дт. Дещо вище дна бр. 2 бляхи, ніж, 11 обойм, стрижень, ж. і виріб з вохри. На різних р. уламки ср. спіралі (зібралася) і бр. кільця чи спіралі (рис. 25,1; 26).

43. Красна Зоря 3/4. В. м. 0,60 м, фікс. С. М. Санжарова. Вх. я. і вхід до п. к. заповн. пісков. і сланцевими кам. (рис. 27,1-3). У півд.-сх. частині нора, спрямована до п. к. В ній бр. 3 намистини, 2 підвіски, рогова шпилька і уламки від пос. N2 (що на дні п. к.). Поруч рештки черепа і кінцівки бика (КТ). В заповн. вх. я. кістки Др. і Дт., в п. к., поруйн. норами, уламки кісток Др. і Дт., байбака, намисто, ср. дужка. В півн.-зах. частині, на 20-30 см вище дна 2 черепа Др. і Дт. На дні, теж поруйн. норами, на півн. ділянці череп тв. (КТ - за польовими визначеннями - коня), ж. з боковини пос., розвал пос. N2 (орнамент. спіралями), ср. бляха (СБ), промінева кістка Др. В Ц пос. N1, фаланги пальців рук, д. вуг., бр. намисто, 3 підвіски (НМ,П) і стрижень. На півд. ділянці череп Др. і частина кісток грудної клітки - серед них ср. бляха (СБ) і кільце у 1,5 об. (СК), бр., фаянсові і кіст. намистини (НМ). Перед обл. виріб з вохри (рис. 27; 28; 29,4-6).

44-45. Красна Зоря 4/1, 4/2. В. м. 0,70 м, фікс. С. М. Санжарова. Пох. осн. (рис. 25,3). В. п. к. пох. 1 на дні окремі кістки Дт., поруйн. норами. Пох.-й, певно, був слабо зібг., ор. до Пд. У пох. 2 лаз перекрито закладкою з пісков. і сланцевих плит, що опиралися на плахи (збер. д. тлін). На дні п. к. к. Др., зібг., ноги на пр. б., ор. до Пд. Перед грудьми-жив. бр. ніж і стрижень та виріб з вохри, далі трапецієпод. чорна пляма (рештки таці?), у ногах жовтий тлін (рис. 25,3-6).

46. Красна Зоря 6/6. В. м. 2,40 м, фікс. С. М. Санжарова. Пох. вп. у півд.-сх. схил. Вх. я. з дов. лазом, перекрита пісков. плитами, які місцями розламалися. Перед грудьми-жив. к. 1 два бр. ножа і стрижень та дві вохрянні палянички, бл. черепа дві ср. спіралі. Бл. черепа к. 2 ср. спіраль (рис. 30).

47. Красна Зоря 7/5. В. м. 1,30 м, фікс. С. М. Санжарова. Пох. в Ц, осн., на р. 6,90 м (5,60 м абс. гл.). Кат. "т"-под., вх. я. з дов. лазом, зі сход., заповн. з р. уступів пісков. і сланцевими кам. Вхід закрито плитами. В прямокутній п. к. 2 к. (Др., Др.), ор. до Пд.Пд.Сх. Перший к. розчленований, кістки ніг випростані. Другий к. зібг., ноги на пр. б. Перед грудьми - жив. і ногами пор. вохри. Перед колінами першого к. бр. стрижень, у ногах д. вуг.

Санжаров С. Н., Бритюк А. А. Краснознаменский курганный могильник в бассейне Лугани. // Древние культуры Восточной Украины. - Луганск, 1996 - с.58-132.

48. Чорнухине 1/7. В. м. 3,40 м, фікс. Я. П. Гершковича і С. М. Санжарова. Пох. вп. у півд. схил. Вх. я. збер. лише в нижній частині (лаз?). Вхід загулений пісков. плитами. В п. к. к. Дт. (рис. 29,1-3). У гол. пос., на скронях бр. два кільця, навколо пор. і за сп. овальна гр. вохри з гранями.

Гершкович Я. П. Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донецком кряже. // Древние культуры Восточной Украины. - Луганск: Изд-во ВУГУ-С. 133-145.

(С. Н. Братченко, С. М. Санжаров, Я. П. Гершкович).
49. Слов'яносербськ. 1918 р. 2/2. В. м. 2,50 м, фікс. С. О. Локтюшева. Пох. вп. (простежене "зверху"), у "т"-под. кат., на р. 5 м. Вх. я. заповн. з р. 4,80 м мергелевими кам. ("до 70 шт."). У п. к. к. Др. (?) "погано збер.", ор. до Пд.Зх. В пох. бр. ніж і стрижень (рис. 71,5).

Локтюшев С. А. Письмо-отчет // Арх. ІА НАН України, ф. ВУАК, 17/77. - С. 77-86.

50-51. Пришиб 1/9, 1/10. В. м. 0,30 м, фікс. В. К. Кульбаки при участі О. М. Смірнова. Пох. вп. в Ц. У заповн. вх. я. пох. 9 з р. 1,20 м і до дна зміщ. плахи і

білув. тлін, на р. 2,20 м денце пос. (ж.? - 2), на р. 1, 67 м уламок стулки глиняної ливарської форми з матрицею лезової частини сокири (1). В заповн. лаза неповний к. і окремі кістки Др., на його хребцях стулка тієї самої форми (6). У п. к. зміщ. кістки другого к., а також частина першого (череп, тощо). Бл. півд. стінки хребці в анатомічному порядку. В передній частині уламок стулки форми з матрицею втульчатої частини сокири (3), однобічна форма (5) і сопло (4), посередині осколок крем. (7 - рис. 31; 32). Рештки двох пох.-них зміщ. незабаром після їх пох. В пох. 10 к. Др. - мат. М., три ребра зміщ. за сп. (рис. 33,1). Череп деформований.

52. Знам'янка 1/5. В. м. 1 м, фікс. Я. П. Гершковича. Пох. вп. у півн.-сх. схил. Кат. "т"-под. Вх. я. з дов. лазом і наріжною сход., заповн. кам. мергелю, вхід затулено плиткою. На дні к. Др., ноги на пр. б., ор. до Пд. Бл. китиці пр. руки і перед стопами пор. червоної вохри, в заповн. п. к. кістки немовляти і відщеп крем. з ретушшою.

53-55. Сокольніки 2/2, 2/6, 2/8. В. м. 1 м, фікс. Я. П. Гершковича. Пох. вп. в півд. схил (2) і в Ц (6,8). У п. к. пох. 2 пос., поруч бр. кільце і уламок другого, посередині уламок мушлі і д. вуг. Пос. з домішкою у глині товченої мушлі (рис. 33,2-5). Пох. 6 і 8 у "т"-под. кат. з дов. лазом. У пох. 6 на р. 3,30 м, на дні п. к. коричн. тлін і пор. вохри. Пох. 8 на р. 3 м, в п. к. зміщ. кістки двох пох.-них - Др. і П.? і крем. відщеп.

56-57. Сокольніки 5/6, 5/8. В. м. 0,65 м, фікс. А. С. Шкарбана. Пох. 6 в Ц, осн. з викидом суглинку на ДГ., на р. 4,58 м (3,97 м абс. гл.). Кат. "т"-под. з дов. лазом і наріжною сходиною. Затулка з д. і кам. В п. к. к. Др.-ад. М., до 25 р., ноги на пр. б., ор. до Пд.Сх. Перед гомілками пор. вохри. Пох. 8 на Сх. від осн., певно, вп., на р. 2,90 м. Кат. "т"-под. з округлою вх. я., з дов. лазом. У заповн. бл. глухої стінки плахи і колоди, відкинуті при порушенні пох. В пох. розрізнені кістки Др.-ад. М., 25-30 р.

Братченко С. Н., Гершкович Я. П., Кульбака В. К. Отчет Донец. эксп. за 1978 г. // Арх. ІА НАН України, 1978/1.

(С. Н. Братченко).

58. Жолобок 2/5. В. м. 0,60 м, дослідж. вручну, фікс. Р. В. Орла. Пох. осн. з викидом на ДГ. Кат. "т"-под. на р. 3,80 м (3,20 м абс. гл.), ор. п. к. до Зх. Вх. я. з дов. лазом і сходиною бл. глухої стінки. В кат. вп. пізні кат. пох. Рештки пох.-го і кам. закладки входу викинуто. В заповн. вх. я. уламки черепа Дт. і половина пос. (рис. 68,1).

59-60. Жолобок 3/8, 3/9. В. м. 2,10 м, фікс. О. М. Смірнова. Пох. вп. в півн.-сх. сектор. Пох. 8 на р. 5,16 м (2,90 м абс. гл.), "т"-под. кат. з дов. лазом і наріжними сходинками у вх. я. Кам. від закладки входу в п. к. знаходилися бл. глухої стінки (відкинуті при руйнуванні?). П. к. зруйн., простежувалися нори. В пох. 9 зотлілі трухляві рештки двох Др. (рис. 34).

61-62. Фрунзе 2/Г, 3/Б. В. м. ? Пох. досліджене місц. учителем Дмитрюковим у 1974 р. Співробітники Сіверськодон. эксп. в 1977 р. по частково збер. документації - фото, окремі кресл. - склали опис та рис. речей. Пох. 2/Г вп., в "н"-под. кат., з закладкою з пісков. (рис. 23,8). Від пох. 3/Б збер. тільки план п. к. і бр. предмети (рис. 23,5-7).

63-65. Зимогір'я 1/6, 1/7, 1/13. В. м. 3 м, фікс. О. М. Смірнова, В. Г. Самойленка і О. Р. Дубовської. Пох. вп. в півн.-сх. і півд.-сх. сектори. Пох. 6, 7 у "т"-под. кат. (рис. 35-37). В пох. 7 під черепом сіруватий тлін - рештки подушки. Бр. сокира-тесло з д. колінчатим держакон, до якого вона прикріплювалася шкірою і обмоткою з шнура. В пох. 13 закладка входу з пісков. кам., к. на тліні, густо посипаному вохрою. Бл. черепа 2 ср. кільця в 1,5 об. і одне з незімкнутими кінцями, з окислом, поруч виріб з вохри з гранями (рис. 38).

Писларий І. А., Дубовская О. Р., Смирнов А. М. Отчет Северскодон. эксп. за 1977 г. // Арх. ІА НАН

України, 1977/13.

66. Зимогір'я 2/9. В. м. 2,30 м, фікс. О. М. Смірнова. Пох. вп. в півн.-сх. сектор. У закладці входу в п. к. антропоморфна брила без вторинного обробітку. На стінці входу до п. к. рис. у жолобчатій техніці, виконаний звичайним грабарським знаряддям (рис. 36,1; 39,40). Перед гол. к. Др. пос., перед грудьми бр. стрижень (СТ, тут і череп), навпроти ніг 2 бр. ножі (Н - в заповн., на 10 см вище дна), і дрібні кісточки тв., за сп. і стопами 2 крем. відщепи (К).

Іх же. Отчет... за 1978 г. // Арх. ІА НАН України, 1978/14.

(С. Н. Братченко, І. О. Післарій, В. Г. Самойленко, О. М. Смірнов).

67-68. Лисичанськ. ЛНПЗ, 2/1, 2/3. Могильна група на терені будівництва Лисич. нафтоперегінного заводу. В. м. 2,60 м, фікс. О. О. Кротова. Пох. осн. (рис. 41; 42). В пох. 1 закладка входу з пісков. кам., три к. в розчленованому стані, помітна укладка кісток (деякі покладені неправильно). За сп. к. 1 бр. ніж і стрижень з д. руків'ям, за стегнами к. 3 пос. і бр. стрижень. Крім того, знайдено крем. відщеп (місце?). В пох. 3 у лазі, при вході до п. к. пісков. брила і колоди. Стегнові кістки к. молодої людини покладені неправильно (рис. 41-44).

Гладких М. І., Післарій І. А., Кротова А. А. Отчет Северскодон. эксп. за 1973 г. // Арх. ІА НАН України, 1973/9. рис. пос. з натури, у звіті, у неї опукле денце, а насправді воно сплюснене.

69. Лисичанськ. ЛНПЗ, 4/4. В. м. 2,50 м, фікс. В. Ф. Клименка. Кат. "т"-под. з дов. лазом. У заповн. вх. я. пісков. кам. і плити. К. Др. зібг., ноги на пр. б., ор. до Пд. На ребрах ср. кільце в 1,5 об., в заповн. п. к. крем. плитка.

Складено за текстом звіту В. Ф. Клименка, який збер. на базі эксп. (розк. 1975 р.) і чомусь не включений до звіту Сіверськодон. эксп.

(С. Н. Братченко, О. О. Кротова, В. Ф. Клименко).

70. Привілля 1/4. Могильна група на плато (рис. 45). В. м. 3,50 м, фікс. О. М. Смірнова (рис. 46). Пох. вп., на дні лазу 3 великих і 3 дрібні вапнякові кам., під ними і бл. входу д. рештки товці, 1 см з білуватим тліном. У п. к. зотлілий к. Др. Уламки черепа перед гол. і грудьми, зуби бл. плечевої кістки. Перед жив.-стегнами бр. ніж, стрижень і крем. скребачка (рис. 47,1-4).

71-72. Привілля 2/4, 2/5. В. м., 3 м, фікс. В. Я. Зельдіної. Пох. осн. (рис. 48). Закладки входу в п. к. з пісков. плит (рис. 49; 50).

73. Привілля 3/1. В. м. 0,60 м, фікс. О. Ф. Гореліка. Пох. осн., в "т"-под. кат. Вх. я. з р. 0,30 м від ДГ заповн. вапняк. кам., вхід затулено брилою. Окремі кам. і в п. к. Перед грудьми бр. ніж і стрижень, перед колінами кам. товчак (рис. 51; 47,5; 69,9,10).

74. Привілля 7/6-А. В. м. бл. 0,50 м, поруйн., фікс. О. О. Кротова. Вх. я. заповн. вапняк. кам., на р. 0,57 м уламки 3 рурчастих кісток і ребер людини, пор. вохри і ж. з фр-та пос. з вуг. (уламки від неї і в інших місцях: вище (можливо, не відносяться до даного пох.). Вхід до п. к. затулений двома вапн. брилами антропоморф. обрисів. На дні три кістяка Др. Дт (пакетом), Др (рис. 52; 53,1).

75. Привілля 8/2. В. м. 1,70 м, фікс. Л. С. Гераськової. Пох. вп., в заповн. крем. плитка з двобічною ретушпо по одному краю (рис. її відсутній - рис. 53,2).

76. Привілля 11/10. В. м. 2,70 м фікс. О. Ф. Гореліка. Пох. вп. в півд.-сх. схил, на р. 5,23 м (3,50 абс. гл.). У "т"-под. кат. з наріжними сход. і слабо вираженим довг. лазом. Вхід затулено 3 вапняк. кам. П. к. зруйн. пізнього кат. 8. У передній частині її, що збер., уламок черепа.

Післарій І. А., Братченко С. Н., Зельдіна В. Я., Смірнов А. М. Отчет Северскодон. эксп. за 1975 г. // Арх. ІА НАН України, 1975/1.

77-78. Тополівка 1/3, 1/10. В. м. 1,40 см, фікс. О. Р.

Дубовської. Пох. вп. в Ц і півн.-сх. сектор. У пох. 3 вхід до п. к. затулено колодами. В гол. к. 1 уламок рогу, поміж ногами крем. знаряддя (рис. 54). Пох. 10 у "т"-под. кат. з дов. лазом і сход. На дні вх. я. д. вуг. Вхід затулено плитами та колодами. В п. к. Др., зібг., ноги на пр. б., ор. до Пд. За черепом, стегнами, на гомілках, ступнях пор. вохри, поміж стегнами поблизу колін гр. вохри.

Післарій І. А., Дубовська О. Р., Смірнов А. М. Отчет Северскодон. эксп. за 1980 г. // Арх. ІА НАН України, 1980/14.

(С. Н. Братченко, О. Р. Дубовська, В. Я. Зельдіна, І. О. Післарій, О. М. Смірнов).

79. Голубовський 1/1-А. В. м. 1,20 м., фікс. Л. Г. Самойленко. Пох. осн., вх. я. у верхній частині прорізана пізнішою кат. 1-Б. В пох. к. Др., череп осторонь, бл. входу (рис. 55; 56,1-3).

80-81. Голубовський 4/1, 4/4. В. м. 1,20 м, фікс. Л. Г. Самойленко (рис. 56,4). Пох. вп. на півн. і півд. Сх. від осн. Від вх. я. пох. 1 лишилися тільки нижня частина зі сход. (лаз). У п. к. в ногах к. Др. крем. знаряддя і відщеп та ребро тв. (рис. 56,4-8). В пох. 4 вх. я. заповн. кам. Закладка входу до п. к. не поруйн. Рештки 4-х пох-х і придане зміщ. землеріями (нори). Серед останнього відзначимо лише бр. прикраси: 11 бр. барилькуватих намистин, 23 стрижневі і шнурові підвіски, 4 вісімкуваті сегменти браслета, 9 дводискових і 1 кільцевий медальйони та молоточкувата підвіска (рис. 57).

Бондарь Н. Н., Пиоро І. С., Самойленко Л. Г., Отчет Ворошловгр. эксп. КДУ за 1984 г. // Арх. ІА НАН України, 1984/107; Самойленко Л. Г. Курганні поховання бронзового віку поблизу селища Голубівський Луганської області // Поховальний обряд давнього населення України. - Київ, ун-т, 1991. - С.134-150.

82. Сіверськ 1/1. Дообстеження зруйн. м. О. П. Привалова та Н. П. Зарайської. Перед грудьми-жив. к. 1 д. жердина шир. 3 см, бр. ніж і стрижень з д. руків'ям, 2 кіст. вістря (третє за черепом). Перед обл. ср. кільце, перед стегнами д. вуг., перед стопами пос. За гомілками к. 2 циліндричний виріб з вохри (рис. 58,1-8).

Санжаров С. Н., Катакомбное погребение близ г. Северска // СА. 1983. - N3. - С.202.

83. Кам'янка 7/4. В. м. 2,85 м, розк. В. О. Городцова. Пох. вп., в "т"-под. кат. (збер. тільки план п. к. з к. Дт і розріз. а також розм. споруди). Перед обл. пор. вохри, на шийних хребцях бр. спіральне кільце, бл. стоп кам. товчак (рис. 59,1,2).

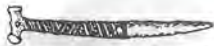
Городцов В. А. Результаты археолог. исследований в Бахм. уезде... - С.292-293. (план п. к. за кресл. в альбомі польових зарис. В. О. Городцова).

84-85. Кондратівка 3/2, 3/14. В. м. 3,20 м, фікс. В. К. Кульбаки і І. І. Гнатко. Пох. вп. у півд.-сх. схил (2) та півн.-зах. (14). Пох. 2 в кат., вхід затулений кам. К. Дт-П (?) зібг., ноги на пр. б., ор. до Пд.Зж. За сп. д. вуг., під черепом ср. спіраль, перед грудьми уламок мушлі, перед жив. крем. відщеп і пісков. плитка, перед стегнами, бл. китиці пор. вохри у вигляді 2 стоп (рис. 4,7-10). Пох. 14 у "т"-под. кат. з дов. лазом у вх. я., з закладкою з плоских кам. входу. В округлій п. к. 2 к. Др. у зібг. стані, ноги на пр. б., ор. до Пн.Сх. Навколо пор. вохри. На черепах, на носі, на вустах і в окових заглибинах накладки з речовини сірого кольору.

86. Кондратівка 4/2. В. м. 1,10 м, фікс. тих самих. Пох. вп. в півн.-сх. сектор. Збер. нижня частина вх. я. - лаз. На дні її череп вівці. В п. к. к. Дт. Перед обл. д. вуг., пос., 2 кіст. рурки (частково під нижньою щелепою), перед жив. плитка з темносірого кам. Поміж стегон д. вуг. (рис. 4,3-6).

Кульбака В. К., Гнатко І. І., Отчет Мариупольской эксп. за 1989 г. // Арх. ІА НАН України, 1989/Х.

87. Чорногорівка 1/6. В. м. 2,13 м, розк. В. О. Городцова. Пох. 6 в Ц, на р. Дг. (бл. 5,60-6 м). Вх. я. частково поруйн. пізнішою кат. 5. Вона прямокутна зі

сход. бл. глухою стінки та лазом довж. 90 см і шир. бл. 1 м. Затулка входу в п. к. з 4 колод. У п. к. к. Дт., зібг. на пр. б., ор. до Пд. Перед жив. і на кістках пор. вохри, на грудях "невеличке кільце з розімкнутими кінцями, очевидно, з низькоякісного срібла" (рис. відсутній).

Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде... - С.241-243.

88. Велика Комишуваха, Гостра Могила, 2/3. В. м. 1,25 м, розк. В. О. Городцова. В розк. розм. 4,25x4,25 м 3 пох. Пох. 3 в "т"-под. кат. У вх. я. к. Дт. пох. 2. В. п. к. к. Др. (жінки середніх літ), зібг. на пр. б., ор. до Пд., сп. до входу (рис. 59,3,4).

Там же. - С.327-328; Потапів О. Опукладінцевий посуд сточища Дінця // Записки ВУАК. - 1930. - 5. - С.54-55, т.1, г-272.

89. Майдан 1/1. У зруйн. м. в 1986 р. колишнім учасником експ. В. В. Давиденком досліджене частково зруйн. пох. В п. к. два к. П-Др.? і Др. В гол. к. 2 кругла плитка, гр. вохри, за стегнами крем. госторокінцевик, 2 пісков. абразиви і бр. ніж. У відвалі, поруч з пох. зібрана решта предметів, з яких більшість, певно, була при к. 1 (рис. 58,9-12; 60).

Санжаров С. Н. Северскодонецкие раннекатакомбные погребения с орнаментированными бляхами. Каталог археолог. коллекций. - Луганск, 1992, вып.1. - С.3-9, рис. 1; 2; 3.

90. Петровське 1/9. В. м. 1,30 м, фікс. В. Ф. Клименка. Пох. вп. в півн.-сх. схил, на р. 2,90 м (2,90 м абс. пл.). Кат. "т"-под., збер. лаз довж. 1,20 м і шир. 0,60 м. У п. к. зібг. к. П., на пр. б., ор. до Пд. Сх. В гол. 2 крем. відщепи.

Клименко В. Ф. Раскопки курганов в с.с. Хижняковка и Петровское Лозовского района Харьковщины // Арх. ІА НАН України, 1973/61.

(С. Н. Братченко, В. К. Кульбака).

91-93. Новомикільське 1/4, 1/6, 1/11. В. м. ("Млин") бл. 1,20-1,40 м, вершина зрізана. Фікс. М. Л. Швецова і С. Н. Братченка. Пох. вп. у півн.-сх. (4,11) і півн.-зах. (6) сектори. Пох. 4 поруйн., на заплічках лазу збер. рештки тесаних плах і їх чіткі відбитки в суглинку. Отже ними перекривався лаз. У п. к. поруйн. норами, на коричн. тліні кістки Др. - уламки таза, ребро, хребець (рис. 61,1). ВП. к. пох. 11 використана при влаштуванні пох. 5, вх. я. якої поруч. В заповн. вх. я. пох. 11 стегнова кістка, в заповн. п. к. бл. входу 2 проміневі і гомілкорова кістки. На дні вх. я. кам., певно, відкинутий від входу. Отже, пох. 11 було поруйн. з б. вх. я. ще до влаштування пох. 5 (рис. 61,2). Вхід до п. к. пох. 6 затуляли дві плити і валун антропоморфної ф. з вибитими у крапчастій техніці знаком (рис. 62; 63). П. к. поруйн. норами. В гол. к. 1 щелепа і кінцівки тв., під черепом к. 2 бр. кільце, на китиці л. руки і поруч купа намисто і підвісок, в ногах пос. К. 3 і поруйн. норами к. 4 зібг., ноги на л. б., ор. до Пд. Зх. Під черепом к. 3 бр. кільце, перед колінами гр. вохри. В гол. чи поруч к. 4 ж. з вуг. з фр-го уламка пос. з вушком. Намисто бр. барилькуватої і віколитої ф. - 33 шт. (рис. 63,1), кістяне - 11 шт., кварцитове - 12 шт.

(рис. 63,3,4), з зубу ската - 1 шт., фаянсові - шт. (рис. 63,5,2). Підвіски бурштинові - 2 шт. (рис. 63,8-9) і бр. - 12 шт. (рис. 63, 6,7).

94-96. Нова Астрахань 1/4, 1/5, 1/8. В. м. 2 м, фікс. С. Н. Братченка, І. О. Післарія, О. М. Смірнова. Пох. вп. в Ц (пох. 4, прорізало частково осн. ямне пох. 3) і півн.-сх. сектор (5,8). У пох. 5 на шийних хребцях металевий (свинцевий?) медальйон, що розтріскався на кубики. П. к. пох. 8 поруйн. норами. Перед ступнями гр. вохри, перед стегнами рогова шпилька з пошкодженою голівкою

(рис. 64, 1-4; 20,5,6).

Братченко С. Н., Післарій І. О. Звіт Сіверськодоонецьк. експ. за дослідж. біля сіл Новоолександрівське, Новомикільське, Нова Астрахань, х. Шевченко в 1972 р. // Арх. ІА НАН України, 1972/33а; Братченко С. Н., Швецов М. Л. Северскодонецкие катакомбные погребения на реке Красная // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Киев, 1991. - С.165-186. Ор. пох. 5, 11 тут сплутана (Пн. скрізь вгорі), як і масштаби на рис. 8. Усі рис. у видавництві чомусь зменшені і відірвані від анотацій.

(С. Н. Братченко).

97. Тарасівка 1/8. В. м. 1,30 м, фікс. Л. Г. Самойленко. Вп. в півд.-сх. сектор. Перед жив. к. крем. госторокінцевик, у заповн. крем. відщеп (рис. 61,3-5).

Антоненко Б. А., Пиоро И. С., Самойленко Л. Г. Отчет Ворошиловгр. эксп. КГУ за 1989 г. // Арх. ІА НАН України, 1989/153.

98. Гончарівка 1/13. В. м. 2,70-2,95 м, фікс. К. І. Красильникова. Пох. вп. в півн.-сх. схил. У п. к. перед ступнями кам. плитка, дещо вище зал'ястя пр. руки кільце, за сп. бр. долото, ніж, стрижень, товчачик, ікло вепря, кіст. вістря, крем. відщеп. За ступнями в норі половина пос. (зміщ.? - ж.? - проте наявність вуг. чи попелу не зазначена - рис. 65).

Красильников К. И. Отчет о раскопках кургана у с. Гончаровка Сватовского района // Арх. ІА НАН України, 1989/53.

99. Передільське 1/13. В. м. 3,25 м, фікс. В. Г. Самойленка. Пох. осн., з викидом суглинку, на р. 6,85 м (3,60 м абс. пл.). Кат. "т"-под., з довг. лазом у вх. я. і прямокутно-овальною п. к. Пох. зруйн. норами.

Писларий И. А., Дубовская О. Р., Самойленко В. Г. Отчет Северско дон. эксп. за 1976 г. // Арх. ІА НАН України, 1976/10.

100. Плотина 14/6. В. м. 3,15 м, фікс. Л. Г. Самойленко. Пох. вп. на Пн. від осн. Кат. "т"-под., вх. я. дещо поруйн., з похилим дном. У п. к. щелепи і кінцівки вівці, ж. з вуг. і половина пос., орнаментованої подвійним шнуром (рис. 64,5-7).

Бондарь Н. Н., Пиоро И. С., Самойленко Л. Г. Отчет Ворошиловгр. эксп. КГУ за 1983 г. // Арх. ІА НАН України, 1983/169. Рис. кераміки, дещо неправильний у звіті, виправлений С. Н. Братченком.

(С. Н. Братченко, Л. Г. Самойленко, К. І. Красильников).

Таблиця. Поховання ранньої
донецької катакомбної культури.

№№	Поховання	Вік (стать)	Знаряддя				Прикраси		Посуд, жарів- ниці	Примітки
			бр.	кам.	кр.	кіст.	скрон. кільця, спір.	намисто, підвіски		
1	Астахове I 3/2	Дт.			Вш.*				П** * Відщеп кварцит. з ретуш. ** Посудина	
3	Астахове IV 18/9-A	зруйн.							Ж* * Жарівниця з вугіллям	
4	Бірокове 1973 р. 1/3	Дт.					2 бр.-1,5 об.*	25 мушлев	П Ж** * Бронзове 1,5 оберги ** Рис.- 0	
7	Бірокове 1987 р., 4/7	Дт.						6 мушлев	П	
8	Благівка 2/7	Др. П	Н С*		Скр. НС**		1 ср.- 2,5 об.		П дер. Л. дер. * Ніж, стрижень ** Скребачка, нак-к стріли (травма?) Дер. ложка * Вістер	
9	Благівка 5/8	Др. - мат. М Др.							Ж * Вістер	
10	Любиме 13/1	П - Др? Др.	Н				1 ср.- 1,5 об.			
11	Любиме 14/2	П - Др? Др.					2 ср. - 1,5-2,5 об.			
12	Любиме 1987 р., 1/1	П - Др? Дт?					1 ср. - 2,5 об.			
14 а	Дібрівка 4/10	Дт?					1 ср. - 2,5 об.		Ж П * Плитка зі сколами	

№№	Поховання	Вік (стать)	Знаряддя				Прикраси		Посуд, жарів- ниці	Примітки
			бр.	кам.	кр.	кіст.	скрон. кіляця, спір.	намисто, підвіски		
14	Бобрикове 1/3	Дт.	Пл*	Скр.				2 П +Ж?	* Піск. абразив поруч з груд. вохри + річк. мушля	
15	Миколаївка I, 1/5	Дт.						П		
16	Миколаївка I, 2/10	Дт - inf.I						G		
17	Ворошилов- град, ВСГ, 2/4	Дт - inf.I				2 бр., 1 с *			* Серезко- подібні кіляця	
18	" - " - " - " 4/5	Дт						K*	* Курушка	
19	Луганськ, 1926 р., 2/7	П Др Др	ТВ* Г						* Товкачик Г- галька	
20	Луганськ, Тельмана, 1/9	Др		Скр. 2 ВЦ	ВС	1бр.- 2,5об.			+ смола з відбитками шнура	
21	Олександрів ськ 1/38	Дт - П?							Пох. поруйн.	
22	" - " - " - " 2/7	Др - ad.F								
23	Олександрівськ 6/3	Др - ad.M		Пл				П - Ж?*	* У заповн. вх. ями; пл. - платівка	
25	" - " - " - " 8/2	Дт - inf.II Др - mat.F				1 ср. - 1,5 об.			Кістки зміщені	

№№	Поховання	Вік (стать)	Знаряддя				Прикраси		Посуд, жарів- ниці	Примітки
			бр.	кам.	кр.	кіст.	скрон. кільця, спір.	намисто, підвіски		
26	" - " - " - " - 9/25	Др	Н, С, ТС, Д	2 ТВ, КВ	НД				ТС- тесло- сокира, Д- долото, КВ - коваadlo, НД - н-к дротика	
31	" - " - " - " - 10/14-Б	П - Др?	Н							
33	Говоруха 5/3	П - juv. Др - mat.M	Н, С *						* Речі змінені	
34	" - " - " - " - 6/13	Др - mat.F			ВЩ		Шп.*		* Рог. шрилька + 3 річк. мушлі (1- штамп)	
35	" - " - " - " - 7/24	Др Др Др								
36	" - " - " - " - 7/7	Дт - inf.I	Н,С				3 бр. - 1,0; 1,5; 2,0 об.			
39	Новоселівка 1/9	Др - mat.M	2 Н С					П.- дер.		
40	Новоселівка 2/2	Др - mat.M.	Н					П		
42	Красна Зоря 2/9	Др, Др, Дт, зміщені	Н, С				1 ср. - 2,5 об., 1 бр. - 1,5 об.	Ж	* Бляхи, ** Обойми	

№№	Поховання	Вік (стать)	Знаряддя				Прикраси		Посуд, жарівниці	Примітки
			бр.	кам.	кр.	кіст.	скрон. кльця, спір.	намисто, підвіски		
43	- " - " - " - " 3/4	Др, Др, Дт - зміщені землеріями	С				1 ср.- 1,5 об	2 с. бл. 1 шп.* 25 **	2 П Ж	* Рог. шпилька ** 25 кіст., фаянс. намист. і підвісок
45	" - " - " - " 4/2	Др	Н, С							
46	- " - " - " - " 6/6	Др Др	2 Н, С				2 ср. - 2,5 об. 1 ср.- 2,5 об.			
47	- " - " - " - " 7/5		С							
48	Чорнухине 1/7	Дт					1 бр. - 1,5 об.		П	
49	Слов'яно-сербськ 2/2	Др	Н, С							
50	Пришиб 1/9	Др - mat. М П - юв.*		Оск.					Ж?	+ 2 лив. форми, соплю; * Кістяки зміщені
52	Знам'янка 1/5	Др - mat. М Дт - inf. I			ВЩ					
53	Сокольніки 2/2	Дт?*					2 бр.- 1,5 об.		П	+ річк. мушля; * Кістки відсутні

№№	Поховання	Вік (стать)	Знаряддя				Прикраси		Посуд, жарів- ниці	Примітки
			бр.	кам.	кр.	кіст.	скрон. кільця, спір.	намисто, підвіски		
55	- " - " - " 2/8	Др, зміщ. Др, - " - "		ВЩ						
58	Жолобок 2/5	Дт + ? Зруйнов.						П-Ж?		
60	- " - " - " 3/9	Др Др	Н, С							
61	Фрунзе 1/6	Др	Н, С							
63	Зимогір'я 1/6	Др - ad.M Др - ad.F	Н				2 ср., 1 бр.- 2 - 2,5 об; 2 д.*		* Дерев'яні 1,5 об.; ** Підв-ки	
64	- " - " - " 1/7	Др - mat.M	ТС	ТВ				2 П, Ж		
65	- " - " - " 1/13	Дт - inf.I						П*	* У вх. ямі	
66	Зимогір'я 2/9	Др - ad.- m.M	2 Н, С		2 ВЩ, 1 пі			П		
67	Лисичанськ ЛНПЗ, 2/1	Др - ad.- m.M Др - ad.M П - juv.	С, Н С		ВЩ			П		
68	- " - " - " 2/3	Др - ad.M							* Вістря	
69	- " - " - " 4/4	Др			Пл- ВЩ?				* В заповн. камери	
70	Привілля 1/4	Др - ad.- М	С, Н		Скр.					
71	- " - " - " 2/4	Др - m.M	С, Н		Скр.					
72	- " - " - " 2/5	Др - ad.F	С							

№№	Поховання	Вік (стать)	Знаряддя				Прикраси		Посуд, жарів- ниці	Примітки
			бр.	кам.	кр.	кіст.	скрон. кільця, спір.	намисто, підвіски		
87	Чорногорів- ка 1/6	Дт-7-8 р.					1 ср.*		* "кільце"	
88	В. Комишуваха Г. Могила, 2/3	Др		Оск.				П		
89	Майдан, 1/1 (приналежні сть прикрас до кіст. №1 гіпотетична)	Др - П?	С			4 ср.- 1,5?2,5, 2,5, 3 об.	20 бр.* бл., шп. (вістря)	П	Плитка, абаразиви; Нд- наконеч- ник дротики; * 12 бр., 8 кіст. підвісок * В заповн.	
90	Петрівське, 1/9	П		2 ВЩ*						
92	Новомикіль- ське 1/6	Др Др				1 бр.-1,5 об. 1бр.-"-	83*	П	* 45 бр. нам-н і підвісок, 17 кіст.; фаянс, 2 бурштин, 1 з зубу ската	
95	Н. Астрахань 1/5	Др					свинц. мед. Шп.*	Ж	Медальйон	
96	- " - " - " - 1/8	Др - м. F							* Рог. шпилька	
97	Тарасівка 1/8	Др		ВШ НД						
98	Гончарівка 1/13	Др	Д, Н, С	Тв. Пл.	ВЩ	1 ср.- 1,5 об. ВС		Ж	* Вебря	
100	Плотина 4/6	-						П, Ж		

Усього поховань 74

Примітка: Номери у реєстрі відповідають загальній нумерації пам'яток у розділі 1.
Скорочення у колонках "знаряддя":
бр. - бронза (-ий), кам. - камінь (-ий); кр. - кремень (-ий); кіст. - кістка (-ий); ср. - срібло (-ий);
у колонках "прикраси":
скрон. - скроневі, сл. - спіраль. Решта скорочень розкриті у колонці "примітки".

АНАЛІЗ РАННЬОКАТАКОМБНИХ ПАМ'ЯТОК СІВЕРСЬКОДОНЕЧЧИНИ

Розглядувані поховання відкриті у 73 могилах (курганах), у яких вони були переважно впускними і лише у близько 20 випадках основними. Могили розташовувалися як на вододільних ділянках плато, так і на підвищеннях в заплаві чи на низьких терасах в долинах невеликих рік. Особливо прикметні могилянські групи в долинах р.Луганки і її притоки р.Білої - біля м.Олександрівська, с.с.Говоруха, Зимогір'я, Фрунзе, Новоселівка, Красна Зоря. У них досліджено 33 ранніх катакомби у 23 могилах. З висотних некрополів виділяються групи на плато у вигині р.Сіверський Дінець, але з високим рівнем ґрунтової води, що місцями виходить на поверхню (м.м.Лисичанськ, Привілля, с.Тополівка - рис.45).

Поховальний обряд

У могилі здебільшого лише одне ранньокатакомбне поховання, два - у 14 випадках, зрідка - три-чотири. Переважна більшість їх впушена у могили заввишки 0,30-1,50 м з основним ямним, зрідка енеолітичним похованням. Лише у високих могилах (до 3 м) з 2-3 насипами ямних поховань було також два-три. Тільки у 4 випадках і основне, і впускне поховання були ранньокатакомбні.

Насипи чи бокові досипки зафіксовані над впускними похованнями лише в 20 могилах. Їх потужність безпосередньо над катакомбами 0,30-2,0 м, а на вершині значно менша. Біля таких поховань спостерігаються значні викиди суглинку, які і залишилися тільки завдяки наявності насипу (рис.2; 46). Насипи над основними катакомбами потужністю 0,4-2,0 м (рис.10,1; 25,3; 41; 42; 48). У трьох могилах з кількома насипами зафіксована давня висота насипу (першого): 1м; 1,50 м; 2 м. Їм відповідають давні розміри насипу (могили) в плані: 9 x 13 м, 20 x 16 м і 20 x 15 м. Останні визначаються за довжиною видимої лінії давнього горизонту (ДГ). Також однонасипним могилам з сучасною висотою 0,65-2,0 м відповідають давні діаметри (за ДГ) близько 10-20 м. Отже висота таких могил і їх діаметр мають співвідношення 1:10, а самі вони дещо овальні у плані.

У впускних похованнях знаходилися як рештки дорослих людей, так і дітей і підлітків, а в основних, над якими споруджені могили, - тільки дорослих (в одній могилі з двома основними катакомбами в одній з них

поховано дорослу людину, а в другій - дитину). Подібне притаманне і пізньоямним похованням регіону.

Місцерозташування поховань у могилі. Більшість поховань - 35 - розташовано у північно-східному секторі (16-115°), 15 - у південно-східному (116-190°), поодинокі - у південно- і північно-західному. Також, крім основних 19 поховань, 13 катакомб містилися в центрі. Останні впушені переважно в центр лише тих могил, здебільшого невисоких (0,30-1,50 м), де за основні правили пізньоеолітичні чи ранньобронзові (ранньоямні?) неглибокі поховання з орієнтацією до Сх, від яких вони містилися дещо на схід. Отже, більшість ранніх катакомб впушена у ті місця могил, де відповідні ямні поховання не впускалися. Лише 15 катакомб (з них 10 дитячих) займали південно-східний сектор, в котрий і впускалися звичайно пізньоямні поховання луганської групи. При цьому поховані в них мали ту саму орієнтацію до Зх чи Пд.Зх., як і ті, що містилися в основних ямних похованнях. До того ж вони (переважно діти та один дорослий) супроводжувалися в більшості опуклодінцевими посудинами ямних типів.

У взаємному розташуванні кількох ранніх катакомб відсутнє єдине планування. Натомість спостерігається деяке тяжіння до принципу паралельності (суміжності), а потім і лінійності устрою споруд - і в першому, і в другому разі вони, а також небіжчики однаково орієнтовані (див. рис. 106 у розд. V).

Орієнтація катакомби визначається за повздовжньою віссю: вхідна шахта - поховальна камера. Оскільки більшість катакомб розташована в південно-східному секторі, а самі вони мають радіальний напрям - камерою до центру, то переважачою є орієнтація до румбів західної половини компасу: 70 з них орієнтовано під кутом 200-300° (зі шпилем на графіку в 260-280°). До цього числа входять і поховання, розташовані в центрі, як основні, так і впускні.

Поховальні споруди- катакомби представлені трьома типами: "т"-, "н"-подібними і вісімкуватими (рис.66).¹

До першого типу (більше 70) належать споруди загальної "т"-подібної форми з поховальною камерою під короткою стінкою вхідної прямокутної ями (зрідка квадратної, трапецієподібної або дещо асиметричної прямокутно-округлої). Співвідношення ширини ями (за стінкою входу в камеру) до довжини (за поздовжньою віссю катакомби) дорівнює 0,58-1:1,0.

Розміри вхідних ям (шахт) такі:

см	70	90	110	130	150	170	190	210	230	250	270	280
ширина (кількість)		1	5	18	17	13	4	8	1			
довжина (кількість)				4	9	14	20	11	6	4		3

Найменші розміри ями відмічені для дитячих та підліткових поховань: ширина 70-135 см, довжина 110-150 см (лише в одного основного -175 см). У похованнях дорослих ці величини відповідно такі: 115-230 см; 150-280 см (переважно 160-210).

Яскравою особливістю ранніх катакомб є обладнання сходинок вхідних ям біля глухої стінки, вздовж неї, чи по кутах (наріжні виступи), або й вздовж бокових стінок. Часто вони знижуються або не простежуються при розкопках, свідченням чого є неправильні, багатокутові контури тут ями. Лише в неглибоких, дитячих, катакомбах (100-150 см) сходинок відсутні.

Нижче сходинок яма звужується до вузького довгого заглиблення - лазу, спрямованого до поховальної камери.

Дно його похиле, зрідка горизонтальне, пласке. Довжина лазу в ямі до її загальної довжини становить переважно 0,6-1:1, а ширина - 0,3-0,84:1. Лише в кількох дитячих катакомбах лаз був коротший або й відсутній. При вході до камери лаз дещо звужувався (до 60-120 см, шпиль на графіку близько 70-80 см), а висота його становила лише 40-65 см. Це свідчить, що через такий вузький отвір небіжчика можна було просунути лише на спині в слабкозібганому стані.

Перед входом до камери лаз затулявся камінням (закладка), колодами чи плахами або ж грудками дерну чи суглинку. Простежується й рослинний тлін - рештки затулки (перепони) з очерету чи рядна (рис.8, 2). Переважають затулки з каменю - 43 поховання, з дерева

- 13, з каменю і дерева - 5. Зафіксоване й горизонтальне перекриття лазу зверху брилами чи плахами, а також заповнення його або й усієї ями камінням. У похованні Олександрівськ 8/2 загальний об'єм вапнякового окатаного каміння, зібраного поблизу в яру, становить 4 куб.м. Серед каменів закладки у 8 похованнях трапилися антропоморфні брили, недбало оббиті, без додаткового обробітку, через що вони не завжди ідентифікуються при дослідженнях. На одній з них, що стояла вертикально, головою додолу, на грудях - смуга з червоної вохри (рис.16, 1,5). Справжня антропоморфна стела, оброблена вгорі в крапчастій техніці, затуляла вхід до камери поховання Олександрівськ 10/4 (рис.19, 1,2). Поруч з нею стояла і звичайна антропоморфна плита - обидві виступом-головою догори. Щоправда, це поховання розташоване поруч з Олександрівським неолітичним могильником і поселенням, і стела, може, спочатку належала до них, а потім була використана при влаштуванні катакомби. В іншому похованні - Зимогір'я 2/9 - серед каменів закладки стояла антропоморфна плита, а над нею, на глиняній стінці входу вибито складний рисунок (рис.39, 1; 40). На ньому ялинки - древо життя, вертикальні та нахисні лінії, виконані у жолобчастій техніці тим самим грабарським знаряддям, сліди якого звичайно спостерігаються на стінках вхідних ям (шахт) катакомб та ям пізньою культурі (ширина жолобків 1,5-2 см). Простіші рисунки траплялися і в інших катакомбах.

До прикметних рис вхідних ям більшості катакомб слід віднести збільшення їх розмірів зверху до низу - розширення і подовження в бік камери, але деяке скорочення біля глухої стінки за рахунок горішніх сходинок. Це, як і розширення додолу ям одноіменної культури, видається на перший погляд не раціональним. Натомість, воно функціонально виправдане: небіжчика можна опустити і в нахисленому і в вертикальному положенні - для цього не потрібні великі ями, але внизу повинно бути місце для виконавців поховального акту. Ці обставини слід враховувати і при класифікації катакомб, бо верхня, більш інформативна, частина ям часто зрізається аж до лазу. При порівнянні параметрів ям на різних рівнях з'ясувалося, що більшість їх хоча і розширюється донизу, однак зберігає ті ж самі пропорції і отже самий вигляд катакомб. Натомість, у 10 поховань обриси шахти різко змінюються й катакомба набуває "н"-подібної форми.

Поховальні камери різних розмірів та форм: довжина в інтервалі 100-400 см, ширина 70-300 см. Найменші розміри, відповідно 100-150 см і 70-140 см, характерні для поховань дітей та підлітків, більші - для дорослих і

колективних поховань (ширина більше 200 см - як раз для останніх). Переважають овальні камери - 37 (серед них і бобоподібні), прямокутних - 13, прямокутно-овальних - 14; круглих - 5. За добре збереженими спорудами з давніми стінками, на яких лишилися сліди грабарських знарядь завширшки 4-5 см (відповідають ширині лез плоских сокир-тесел), простежено, що камери мали пласку або ледь ввігнуту стелю (а не склепіння, як це часто визначається за обваленими спорудами). Зафіксована висота їх 60-85 см, у одному випадку 1 м.

Другий тип репрезентують "н"-подібні катакомби, тобто з камерою під повздовжньою стінкою ями, здебільшого підпрямокутною (11 поховань - враховані лише ті, у яких висота стінок ями від дна достатня для ідентифікації). Крім того, приєднано 3 поховання з неповністю збереженими стінками ями (Новоселівка 2/2 та дитячі катакомби Астахове 3/2 і Зимогір'я 1/13 - рис. 3, 1; 38, 1). Ширину ями за віссю, паралельною до стінки входу в камеру 100-145 см для дитячих поховань і 150-250 - для дорослих, довжина 70-100 см для перших, 110-170 см - для других. Більшість ям мають ті самі атрибути, що і катакомби "т"-подібної форми: глухі і кутові сходинок або їх рештки (зрізані кути), лаз з затулками-закладками з каменів (7), дерева (4) або їх поєднання (2), заповнення з каменю, поперечне перекриття лазу з плах та піскових брил (рис. 7, 1). Зустрінуті і брили і валун з зображенням у крапчастій техніці, що мали антропоморфний вигляд (рис. 62).

Камери овальні (7), прямокутні (4) та прямокутно-овальні (2). З дитячими похованнями (5) їх розміри від 100x70 см до 145x80 см; 185x128 см (підліток - П), з дорослими (8) від 175-200 x 100-145 см до 240 x 180-220 см (300 x 180 - колективне поховання).

Третій, рідкісний, тип репрезентують вісімкуваті 4 катакомби виключно з дитячими похованнями. Вони з круглою ямою діаметром близько 100-120 см і невеличкою прямокутно-овальною (3) та прямокутною (1) камерою розміром 100 x 70 см і 140 x 100 см. Вузкий лаз відмічено лише близько входу в камеру. Затулки з камешко (1) і дерева (1). Поховання віднесено до періоду за типологією реманенту (рис. 5, 11; 33, 2-5).

Абсолютна глибина катакомб. Цікаві дані одержані при замірах абсолютної глибини - від рівня впуску поховання, т.т. від поверхні насипу над серединою катакомби у могилах з кількома насипами, чи від ДГ. У могилах заввишки до 1 м, коли рівень впуску не визначається, заміри здійснювалися від сучасної поверхні. Подаємо сумарні дані про них (верхній ряд), виокремлюючи достеменні, від напевних рівнів (нижній ряд):

см	100	180	210	240	270	300	330	360	390	420	450	480	510	540	560
Кількість пох.	1	7	5	8	9	16	11	9	4	8	2	2	1		2
	1	1	6	2	4	10	4	8	3	8	2	2		1	1

Розподіл значень тривершинний, краще виражений у нижньому ряді. Перша група зі значенням 100-240 см пов'язана переважно з дитячими похованнями (до 200 см - тільки з ними), більші значення майже виключно з дорослими (окрім деяких погано збережених поховань, можливо, з неповним складом померлих). Всі поховальні камери, і з дитячими похованнями, зокрема, викопані у материковому суглинку або вапняку.

Поховані знаходилися на ложі - підстилках з рослинних чи вовняних тканин і ряден, а також хутра, структура яких інколи простежується. Рештками їх є коричневатий тлін, часто разом з сірим або білуватим. Останні здебільшого помилково визначаються як кора,

шкіра та посипка крейди. Між тим, за свідченням хіміків, у плинні часу тканини темніють і здобувають спочатку жовто-коричневий, а згодом і коричневий колір. ² Такий колір мають і рештки шкіри.

Ці підстилкі мають прямокутну форму, інколи з заокругленими кутами. На кількох таких підстилках з пізніх катакомб зафіксовані розпис, крихітки кіноварі. В голів'ї товщина тлінів звичайно більша, що свідчить про наявність і подушки - прямокутні рештки такої простежені (Зимогір'я 1/7, на Нижній Донщині - Новочеркаськ, Шибельна група 3/12 - тут вона з орнаментом - за фіксацією В.Я.Кияшка). Саме тому череп похованого нерідко зміщений в бік, праворуч,

скоотився з підвищення (шлях іноді "позначений" зубами та дрібними кісточками - рис. 47, 1, за фіксацією О.М.Смірнова).

Кількісний склад похованих в одній камері такий: один - у 63 похованнях, два - у 16, три - в 7, чотири - в 3. Віковий їх склад різний - від немовлят до старих людей (50-60 р.). Загалом переважають дорослі - Др (84), на другому місці діти - Дт (25), на третьому - підлітки - П (12). Крім того, 6 похованих - Дт чи П-?, П чи Др-?

У камері поховані розташовані звичайно посередині, повздовжно і спрямовані обличчям до виходу. Лише у трьох колективних похованнях один чи два похованих покладені вздовж бокової стінки - в голов'ї або навпроти ніг тих, які займали звичайне місце посередині.

Положення похованих: зібгане, з випростаною правою рукою і ледь зігнутою під тупим кутом (зрідка прямим) лівою. Ноги зібгані переважно праворуч, і лише

Кути	40	50	60	70	80	90	100	110	120	130	140	150	160	170
Зібганості у колінах						3	5	13	16	16	14	11	5	4
	6	3	3	11	14	18	7	6	4	4	1	2	2	

Отже, переважає зібганість під тупими кутами - 100-160, а в колінах - під прямими, тупими і великими гострими (70-160), що загалом відповідає нормальній рухомості суглобів. ³ Кути в колінах близько 15-20 відмічені у двох, здається, дещо зміщених кістках.

У трьох колективних похованнях рештки 1-2 небіжчиків знаходилися в роз'єднаному стані (паунком?). Спостерігається і штучне покладання кісток з наданням звичайного зібганого стану - в одному

Пн.Зх. Зх. Пд.Зх.Зх. Пд.Зх. Пд.Пд.Зх. Пд.

5 1 2 12 2 39

Поховальне придане. До нього залучені всі можливі рештки при похованому в камері, а також у вхідній ямі.

Вохра трапляється майже в кожному похованні. Звичайно вона червона у вигляді посипки з порошку, яка зрідка має форму ступ (рис. 16, 1; 58, 1). У 20 похованнях поруч з порошком вона була у грудках. Це сформовані вироби округлої, яйцеподібної і циліндричної форми (два у вигляді палинички з орнаментом - рис. 25, 6; 27, 4; 30, 9, 10; 39, 9; 58, 3), а також сферосидерити (рис. 3, 2). Вохра здебільшого знаходилася перед похованим, праворуч, надто часто близько ніг і стоп, зрідка в голов'ї, за головою, спиною, ногами.

Вугілля. Деревне вугілля знаходилося в 16 похованнях, здебільшого окремо і в камері (в ямі у чотирьох випадках). Лише в п'яти катакомбах вуглинка містилися в жарівниках, з яких одна розташовувалася у вхідній ямі.

Кістки тварин. Покладання кісток тварин, часто черепів з кінцівками - звичай, надто прикметний для катакомб Сіверськодонецчини, не набув поширення в розглядуваній ранній групі. Він зафіксований лише в 6 катакомбах (6±5%): череп з кінцівками (вівця-коза, бик) містився в голов'ї або в ногах похованого, а також в ямі. Також у трьох похованнях трапилися дрібні кісточочки і ріг.

Комплекси зі зброями, прикрасами, керамікою наводяться в таблиці. Загалом їх 74 (74%).

Глиняні і дерев'яні посудини. Ці предмети трапилися у 24 похованнях (зустрічаємость 24±7%), переважно по одній посудині (дерев'яна у двох похованнях) і лише у двох по дві. Найчастіше вони знаходилися при дітях (11), рідше при дорослих (8, з них визначені двоє як mat.M) і в одному випадку при молодій людині (juv.). Позиція посудин щодо похованого така: в голов'ї чи перед ним (12), перед обличчям - грудьми чи животом (4), в ногах (близько стоп - 4), за стегнами (1).

В одній дерев'яній мисці (?) знаходилися дерев'яна

в одного дорослого з колективною катакомби та у двох дітей - ліворуч. Положення корпусу не одноманітне: на спині (25), у три чверті (інакше - на боці з розворотом на спину (35), на боці (12). Певно, переважало своєрідне слабо зібгане положення на боці, але згодом при розкладанні трупа воно трансформувалося. Разом з тим, зафіксовано і три достеменні випадки первинної позиції на спині: череп - на потилиці, вилицями догори (а не праворуч, як у позиції на правому боці), ноги ледь зібгані, грудна кістка посередині, на хребцях (а не праворуч від них, як трапляється звичайно при опусканні тулуба правобічного скелета на спину). Таке положення кісткяків надто наближається до фіксованого випростаного (первинна слабка зібганість на спині здебільшого трансформувалася саме у цей стан). Кути зібганості (поміж хребтом і стегною кісткою правої ноги) і кути в колінах (в градусах) такі:

випадку стегнова кістка покладена неправильно, колінним суглобом до тазу (рис. 43, 1,2; 44,2). Наявність серед колективних поховань розчленованих кісткяків разом з кісткяками в анатомічному стані - безумовне свідчення різночасовості смерті небіжчиків при одночасовості їх поховання (можливо, і вторинного - для розчленованих).

Орієнтація похованих (головою) різна, але переважає Пд.Зх., Пд., Пд.Сх. (шпиль близько Пд. - 180°).

Пд.Пд.Сх. Пд.Сх. Пд.Сх.Сх. Сх. Пн.Сх.

16 19 4 3 2

ложка разом з бронзовими ножом, стрижнем і крем'яною скребачкою.

Жарівниці з крупних фрагментів посудин з вугіллям чи попелом, трапилися в 11 похованнях (11±6%), в 6 при Др, в 1 при П - Др?, в 1 при Дт. (з них визначені: 2 - mat. M, 1 - mat.M + juv.). У решті колективних поховань зі зміщеними кісткяками їх приналежність не встановлена. Місце розташування жарівниць таке: в голов'ї 3, перед головою - 1, перед стопами - 2, у горішній частині заповнення вхідної ями - 1. Крім того, у трьох пошкоджених похованнях знаходилися фрагменти від посудин чи жарівниць (?).

Курушка трапилася в одному дитячому похованні.

Знаряддя. До найбільш поширеної категорії приданого належать бронзові ножі та стрижні, які трапляються здебільшого разом і розташовані поруч (21 випадок). З них ножі зустрінуті в 27 похованнях (27±9%), переважно по одному екземпляру, а у трьох навіть по два екземпляри при одному похованому, стрижні - в 26, теж по 1 екземпляру, крім одного випадку, коли їх було два екземпляри.

Розташування цих предметів здебільшого перед обличчям, грудьми, животом дорослих. Останні, з ножами, визначені: juv.+mat. M; inf. П + mat.F. (ножі і кісткяки у цих двох пох. зміщені); ad.M - 1; ad. - Mat. ?-1; mat. M - 3; ad.F - 1 (Зимогір'я 1/6), другий похований тут - ad. M - не виключена сплутаність). Крім того, вони трапилися при П-Др? - 3, при Дт. - П? -1 (камера тут велика, як у Др.4).

Бронзові тесла сокири зустрінуті у 2 похованнях, долота - у 2 (в одному - поруч з теслом). Вони знаходилися перед грудьми - животом дорослих (в одному випадку при mat. M), а одне долото, разом з іншими знаряддями (і зокрема ножем) ліворуч від похованого (за стегнами), який мав не характерне, ледь зібгане положення на спині. В одному похованні при

двох зміщених кістяках (juv. до 16–17 р., mat.M, 40–50 р.) знаходився набір ливарських знарядь з формою для відливки втульчатої сокири. Поховані потурбовані в давнину, до остаточного розкладання трупів.

Кам'яні знаряддя трапилися в 11 похованнях. Це товчачики-кувалди (6 пох.), плитки-розтирачі та ковадла (5), абразиви з пісковика (?), 2). Вони знаходилися при дорослих (5 пох.; один з них mat.M), при П і Дт (5 пох.).

У 24 похованнях знаходилися крем'яні вироби: відщепи, скребачки, платівки, осколки (по 1–3 екз.), наконечники дротиків (3) і стріли (певно, знаряддя травми). Вікова належність похованих з цими знаряддями така: Др. – 18, П – 2, Дт. – 4 (скребачка, відщепи). З них 6 похованих з відщепами, скребачками, осколками визначені як ad. – mat.M; а 2 з відщепами – mat.F.

З кістяних предметів відзначимо вістря, ріг, ребро тварин, які знаходилися при Др у 6 похованнях (у 3 – разом з крем'яними виробами – напевно, виробничі набори).

Дві стулки річкової мушлі походять з 2 дитячих поховань і три з зубчиками – з поховання дорослої (mat.F). В останньому поруч з мушлями – гребінцевими штампамі для нанесення орнаменту на посудинах – містився і крем'яний відщеп, яким вирізалися зубчики.

Прикраси зустрінуті в 31 похованні, при Дт – в 12 (15-?), Дт.-П (?), І, П – Др.? – 3, Др. – П та у 3 похованнях із зміщеними кістяками Др., П., Дт. Враховуючи загальну кількість похованих: дітей 25; дорослих – більше 80 та підлітків – 12 (П-Др.? – 4), зустрічаємість прикрас при дітях надто висока – близько 30% (при дорослих – 15%). Найчисленніші поховання з наголівними прикрасами – скроневиими кільцями і спіралями з бронзи та срібла – 26 поховань (26±7%) при не менш, як 28 небіжчиках. Вікова приналежність похованих з ними така: Др – 10 (1 – ad.F, другий похований тут ad.M з ножом – не виключена слутаність – Зимогір'я 1/6) П – Др.? – 3; П – 1; Дт. – 12 (з них 1 – inf.I, 1 рік; 3 – inf.II, 9–11 років). До дитячої групи тут залучено і три знахідки з колективних зміщених поховань, малий розмір яких притаманний саме дитячим прикрасам (про це нижче).

До нагрудних чи нашійних прикрас належать намистини з мушлі та зубів тварин (2 пох.), медальйон (1 пох.) та дві кістяні рурки-пронизки з нарізками (1 пох.). Всі вони були при дітях – на грудях чи перед грудьми-головою (крім одного випадку з пронизками, де речі зміщені, але мали знаходитися при Др.-П.?).

Поясними прикрасами, можливо, були 4 рогові шпильки та бронзові бляхи (5 пох.). У двох похованнях шпильки розташовувалися перед животом жінок (mat.F), в інших вони зміщені. Певно, ще одна шпилька не збереглася – вона могла знаходитися при поруйнованих і зміщених кістяках (Красна Зоря 2/9), де була знайдена бляха. Остання, як правило, трапляється разом із шпилькою (хоча остання нерідко без бляхи).

Цікаво відзначити і особливість розташування приданого. Посудини, жарівниці, знаряддя, зокрема і бронзові ножі та стрижні, які за життя людини могли носитися на поясі, містилися поруч з похованим, переважно праворуч, перед ним. На відміну від них, прикраси були на похованому у відповідних місцях, а рогові шпильки – поруч, перед животом біля киці правої руки – можливо, чіплялися до паса. У близькому положенні, але ліворуч (немовби на лівому боці) знаходилися ніж і стрижень (Голубовський, 1/1-А).

Два поховання супроводжувалося наручними прикрасами (браслет?, нашивки до рукава?), набори яких склалися з низки бронзових, кістяних, фаянсових і бурштинових намистин і підвісок та тільки кам'яних намистин (знаходилися при Др на зап'ястях правої руки та лівої – при Дт). До аналогічних прикрас, можливо, належали ще два близькі набори, що походять з двох

поруйнованих земляриями поховань (Красна Зоря 3/4; Голубовський 4/4).

До особливостей спорядження похованих щодо їх вікової приналежності та статі слід віднести таке. Знаряддя та жарівниці здебільшого супроводжують дорослих, прикраси – всі вікові групи, але найчастіше – дитячу. Так само і зустрічаємість посудин в останній групі значно більша (а у попередніх ямних поховань Донського і Донецького регіонів вони трапляються переважно при дітях). Бронзові ножі, здебільшого зі стрижнем, класилися переважно (або тільки?) чоловікам від юнацького (підліткового) віку. Лише в одному випадку ніж трапився при Дт-П? (Олександрівськ 1/38). Подібне спостерігається і за комплексами наступних періодів, де лише зрідка ніж подибується при дитині.

Надійне визначення статі похованих зі скроневиими кільцями і спіралями відсутнє (єдине пох. Зимогір'я 1/6 з ad.F і ad.M під сумнівом). Між тим, інше придане може вказувати на їх приналежність до М.

Цікаво, що дві молоточкуваті шпильки трапилися в жіночих похованнях (інші дві – ?). Між тим, у культурах шнурової кераміки Центральної Європи вони пов'язані з чоловічими похованнями, а орнаментовані бляхи з мушлі (дещо аналогічні бронзовим східноєвропейським) з жіночими.⁴ Окремі знахідки бронзових стрижнів (без супроводу ножа) пов'язані з жінками.

Речові матеріали.

Кераміка зустрінута лише в 30 похованнях і репрезентована 30 посудинами і фрагментами з повним профілем, 7 фрагментами верхніх частин, 2 плоскими денцями і стінкою. Вони відносяться до опуклодінцевих посудин (14 екз.) і плоскодінцевих (15 екз. + 2 денця). До останніх радше за все приналежна і більшість фрагментів. Посудини середніх та високих пропорцій – співвідношення висоти до найбільшого діаметра в межах 0,7–1:1. Розміри їх коливаються: діаметри по вінцях – Дв – від 6,6 до 25 см. Найменші розміри для посудин з дитячих поховань: Дв = 6,6–12–14 см; для дорослих Дв = 13,5–16 см і лише в одного 22 см. Виняток становить одне поховання Новоселівка 2/2 з невеличкою посудиною (Дв = 9 см) при дорослому (mat.M.), але контекст поховання дозволяє припускати наявність тут і поховання немовляти, кістки якого не зберіглися або поруйновані.

Розміри посудин, які використовувалися як жарівниці, як правило, більші: Дв = 18–25 см.

У залежності від форми денця і висоти шийки виділяються такі відділи кераміки.

Відділ опуклодінцевих безшийних посудин (6 екз.). Посудини яйцеподібні з широким кулястим чи вузьким конічним денцем (в одного екз. зі сплюсненим – діаметром усього 2,3 см – рис. 67, 1–8). Сім екз. орнаментовані. Це відбитки простого шнура, гребінця, трикутного відступаючого штампа, нігтя, що утворюють горизонтальні ряди ліній або ялинок. Лише на одній посудині до них додані навкісні метопаи.

Відділ опуклодінцевих короткошийних посудин (5 екз. + 1 екз. – шийка відбита?) близький до вищеописаних, але з шийкою (рис. 67, 10–12; 68, 1–2). Орнаментовані одинарним простим чи перевитим (гусеничним) шнуром, тасьмою і гребінцем. Композиції горизонтальні, на одному зразку у поєднанні з вертикальними; сюжети: “ялинка”, опущені трикутники, горизонтальні і вертикальні смуги, метопаи.

Відділ плоскодінцевих безшийних посудин (7 екз. + 2 фрагмента?). Посудини у вигляді закритих банок зі слабо вигнутими стінками, у 2 екз. помітна тенденція до виділення шийки, в одного з них нестійке ледь опукле денце з крайніми (рис. 68, 3–10). Орнамент з відбитків трикутного (наріжного) і двозубчатого відступаючих штампів, гребінця, трикутного простого штампу,

одинарного, подвійного та перевитого шнура, нігтьових заглибин. На двох посудинах групи з потрійних гульок-наліпів (рис. 68, 10) та прокреслених елементів (рис. 68, 8), на одному уламку - вушко з отвором (рис. 68, 3). Композиції: горизонтальні і вертикальні; сюжети: смуги, "ялинки", прямокутно-навкісні метопи, ромби, трикутники, концентричні кола, кружечки та спіралі. В одного зразка кола на денці.

Відділ пласкодінцевих короткошийних посудин (6 екз. + 5 фрагм.). Посудини з прямою шийкою, з похилими та уступчатыми плічками (рис. 69, 1, 6-11; 70, 1-2, 5-6, відношення останньої з Привілля до пох. 7/6 - ?). Орнаментовані одно-тризубими відступаючими штампами, гребінцем, спіральним штампом, нігтем, перевитим "гусеничним", дво-чотирирядним шнуром (відбитки в один бік) та тасьмою. Композиції: горизонтальні, вертикальні та навкісні; сюжети: прямокутники, дрібні спіралі, прямокутно-округлі меандри, ялинки. Ще одна посудина з випадковим знахідок походить з Кам'яного Броду в м. Луганську (рис. 69, 4 за фото у картотечі Б. О. Латиніна). До неї подібний крупний фрагмент (жарівниця) з пох. Невський 5/4 (про нього нижче - Санжаров С. Н., Брагченко С. Н. Отчет, 1998 г.).

Відділ високошийних посудин-кубків (2 екз.) з вигнутими боками, з піддоном (рис. 70, 3-4). Орнаментовані тасьмою, трьохрядним шнуром, пласким і підтрикутним штампом. Композиції горизонтальні, вертикальні і навкісні; сюжети: смуги, концентричні кола, ялинки, трикутники, ромб. Кубки походять з одного комплексу, у складі якого була жарівниця з фрагмента короткошийної посудини, орнаментованої тризубим відступаючим штампом (рис. 70, 2). Ще один кубок з тасьмяним заокругленим меандром щойно трапився у комплексі з жарівницею, орнаментованою однозубим відступаючим штампом (прямі і навкісні лінії), короткошейним горщиком з уступом у плечиках, прикрашених відбитками плаского штампу, чотирма бронзовими кільцевими медальонами та намистом (Невський 5/4, Лівобережжя Дінця - Санжаров С. Н., Брагченко С. Н. Отчет, 1998 г.).

Чаша-курушка на чотирьох ніжках, без відділення (рис. 69, 5). Знаходилася при похованні дитини.

Два фрагменти нижньої половини посудин з денцями орнаментовані гребінцевою ялинкою і шнуровим колом чи фестонем (рис. 69, 2-3).

Розглянута кераміка в типологічному відношенні не однорідна. Опуклодінцеві посудини частково відповідають пізньоямній кераміці, але 6 посудин відрізняються більшою орнаментованістю - візерунки навіть на дні, що не властиве для останньої Сіверськодоноцького регіону. Більшість посудин має типовий катакомбний вигляд. Але одна частина їх відноситься до добре знаної донецької кераміки розвинутого, середнього періоду, а друга - раніше не відома в регіоні - безшийні банки та короткошийні посудини за своєю орнаментованістю - характерна тільки для раннього періоду. Особливістю їх є орнамент з відбитків одно-дво-тризубого штамів, поруч з шнуром, які утворюють довгі прямокутні композиції (метопи), вертикальні чи навкісні смуги. Подібна кераміка особливо прикметна для ранньокатакомбних пам'яток Нижньої Донщини.⁵ Надто важливо підкреслити, що на ній вперше з'являються овали і такі яскраві катакомбні візерунки як концентричні кола і великі спіралі, виконані ще не тасьмою, а згаданими штампами, а також простим чи перевитим шнуром. Специфіка цієї кераміки і в тим, що ці візерунки виступають на безшийних посудинах-банках (а не на кубках) і розташовані як на боках, так і нижче, навіть на денцях.

Форма цих банок, а також короткошийних посудин,

як і їх орнамент з одно-тризубого виступаючих штамів, безумовно, походить від ямної кераміки, особливо поширеної на Нижній Донщині⁶ та в Поволжі.⁷ Різниця лише в переважно меншій довжині візерунків, що займають звичайно тільки плічки (хоча наявні і довгі композиції).

Бронзові знаряддя (62 екз.). Бронзові знаряддя - ножі, стрижні, тесла-сокири, долота - найчисленніший реманент поховань.

Ножі (30 екз.) - найбільш поширена категорія металевих знарядь в похованнях бронзової доби Півдня Східної Європи. Натомість поховання ранньокатакомбного періоду за зустрічаємостю цих знарядь переважають, як ямні, так і катакомбні поховання наступних періодів Сіверськодоноччини - регіону з найбільшою їх концентрацією, як зараз з'ясується.

Ножі - знаряддя з двобічно гострим клинцем і коротким черешком, загостреним на кінці для насадки на руків'я - колодочку. Рештки останньої помітні за тліном деревини або за кольором окису (патини) металу на черешку і в основі клинця. На двох ножах збереглися і самі колодочки (рис. 7, 2; 71, 5). Вони овальні в перетині, довжиною до 7 см і шириною до 3,2 см в основі клинця, де утворювалося розширення - свого типу перехрестя (нагадує обриси метеликоподібного перехрестя скіфських кинджалів). Подібні за формою і металеві руків'я в ножа з Новосвободної та унікального ямного зразка зі Старогорожина в Надінгуллі.⁸ Колодочки насаджувалися не тільки на черешок, але і на основу клинця, свідомством чого є притупленість країв останнього. Загальна довжина знарядь від 7 до 19 см, меншу частину становить черешок (2,2-5,4 см), більшу - клинець (4,2 - 15 см). Найбільша ширина припадає на нижню частину клинця - 2,3 - 4,1 см. Форма клинця листоподібна чи підтрикутна різних пропорцій, що, напевне, є наслідком різної спрацьованості знарядь. До дуже спрацьованих належать ножі довжиною 7-10 см (рис. 71). У зв'язку з цим, лише довгі зразки-14-19 см - дають уявлення про первинну форму знаряддя. Клинці у них листовидний, з найбільшою шириною в нижній третині, при цьому лезова частина (гострі краї) майже досягає основи (рис. 72). Лише у одного ножа найбільша ширина припадає майже на середину ромбоподібного клинця, края якого тупі і дещо вище основи - місця руків'я (рис. 72, 9). В цьому відношенні він дещо тяжіє до приволненського типу знарядь, у яких нижня половина клинця з товстими - тупими - краями і, отже, лише верхня половина або навіть третина була лезовою. Втім, цей тип ножів відсутній в серії і вони поширені в наступний період. Загалом розглядувані знаряддя відповідають групі 4 листовидних ножів з вузьким клинцем (ширина менше 4,5 см) за класифікацією С. М. Кореневського, які характерні для ямних, катакомбних, полтавкинських і північнокавказьких пам'яток.⁹ Менше поширені зразки з підромбічним довгим клинцем, що також відомі в цих пам'ятках.¹⁰

Певну окремішність становить ніж з різко звуженою на 1 см тупою основою клинця, яка входила в колодочку, що збереглася (Благівка 2/7 - рис. 72, 8). Він дещо нагадує ранньозрубні відповідні знаряддя з перехрестям. Але подібне, хоча і менш виражене звуження помітне і на деяких інших катакомбних ножах, на одному полтавкинському¹¹ і ямному (з Прикубаня).¹² Певно, в цих виробках, як і у згаданому підромбічному ножі, що приналежні до рідкісних екземплярів (околиці основних типів), відбиті пошуки тих форм ножів, які набувають поширення у середній та пізньокатакомбний періоди.

Своєрідний також ніж з заокругленим кінцем клинця, як у ранньобронзових бритв (рис. 26, 5). Однак, він відрізняється від останніх тим, що найбільша ширина у нього припадає не на кінець, а на середину.

Стрижні (27 екз.) - друга після ножів масова категорія бронзових знарядь. Звичайно їх називають шилами, але призначення цих знарядь колючої дії значно ширше. Зокрема, в поховальному контексті вони нерідко правлять за виделки, а разом з ножем ніби утворюють ідальний набір. Відомі випадки використання їх як ретушорів при виготовленні виїмчастих наконечників стріл та як наконечників до довгих древок.

Стрижні квадратні, зрідка прямокутно-сплошені у перетині, довжиною 2,5 - 16 см; шириною 1,5 - 5 мм (рис. 71, 4, 6, 8, 10; 72, 2, 3, 5, 11, 14; та інші). Трапляються зразки з опертям для руків'я, яке іноді зберігається. Воно кругле у перетині, як у шила. Стрижні відомі в багатьох культурах пізнього енеоліту - бронзового віку, але звичай супроводження небіжчика цим знаряддям найбільш поширений в культурах середньої бронзи і насамперед катакомбних (надто рідкісні вони у південних групах культур шнурової кераміки Середньої Європи).

Пласкі тесла-сокири - надто рідкісна категорія знахідок у похованнях всієї катакомбної спільності (як і ямної). Натомість 2 екз. трапилися у двох ранніх комплексах, причому у одного зберігся колінчатий держак довжиною усього 20 см (рис. 37, 1; 73, 1,2). Дещо довший держак довжиною 30-35 см зафіксовано у знаряддя з передкатакомбного пох. Кулішовка 1/2, пониззя Дону, біля м. Азов.¹³ Подібні тесла-сокири походять ще з трьох поховань: зруйнованого бл. Слов'яносербська,¹⁴ Ростова-на-Дону (Западный 6/4)¹⁵ і хут. Хрящевській (2/2)¹⁶ (рис. 73, 3,4). Друге з них походить з ранньої "т"-подібної катакомби, контекст третього (серед приданого - астрагал, кістяні кільця, булава) засвідчує радше середньокатакомбний період.

Розглядувані знаряддя належать до серії тесел-сокир початку середньої бронзи, виділених свого часу О. О. Іессеном на Північному Кавказі в привольненський тип за однойменним скарбом.¹⁷ Таке тесло тут трапилося разом з простими шнуровими підвісками, які вказують на ранньокатакомбний період (Костянтинівська 2/1, біля м. П'ятигорська). За нашими вимірами ці знаряддя товщиною менше 1 см, довжиною (L) 9,2-12,7 см, шириною леза (Вл) 3,2-5 см, шириною п'ятки (Вп) 1,7-3 см і індексами L/Вл= 2,3-2,8; Вл/Вп = 1,6-2. Окремі індекси їх частково співпадають з відповідними знаряддями майкопської культури (L/Вл= 1,6-3; Вл/Вп= 1,1-1,5), а також пізньокатакомбними (L/Вл= 2,6-4,1; Вл/Вп = 2-3,5). Однак сполучення індексів засвідчує окремішнє положення цих різночасових виробів, що видно на графіку (рис. 73,5): ранньокатакомбні довші за більшість майкопських і з більшою різницею в ширині клину за лезом і п'яткою.

Щодо останньої, вони наближуються до тесел-сокир з пізньоямних (передкатакомбних) комплексів Нижньої Донщини: Новочеркаськ-Соколовський 5/7; Криволіманський 1 3/8, Кулішовка 1/2 (зібгані кістяки з орієнтацією до Зх, в останньому пох. - заліскована амфора).¹⁸ Індекси у них L/Вл = 2,2, Вл/Вп=1,7-2. Втім, у двох знарядь з пізньоямних комплексів: Кіровський ІУ 1/11, лівобережна Донщина (кістяк теж орієнтовано до Зх) та Підкалінівка 5/5, Нижня Наддніпрянина,¹⁹ при близькому індексі Вл/Вп індекс L/Вл = 1,7, т.т. вони суттєво коротші. До перших трьох пізньоямних тесел з нижньодонських комплексів тяжіють і знаряддя з поховань Нижнього і Середнього Поволжжя, які інтерпретуються як ранньополтавкинські²⁰ або перехідні ямно-полтавкинські²¹ (Рівне Д 37; Утевка ІІ; Колтубанка 4/6 - індекси L/Вл= 2-2,2; Вл/Вп = 1,5-1,8. На Північному Кавказі їм відповідають знаряддя з комплексу Янтарний²² і катакомби біля Великенту (2 екз., третій за пропорціями майкопський).²³ Великентським зразкам наводяться аналогії в могилах Бедені (Грузія).²⁴ Всі ці знаряддя, однак, коротші за

ранньокатакомбні і за пропорціями співпадають з більшістю майкопських тесел, але відрізняються від них більшим скосом клину. Ця особливість притаманна і для значно раніших коротших тесел-сокир з пізньоенеолітично-ранньобронзових (допізньоямних) поховань Середньої Донщини і Сіверськодонецчини (Павловськ 31/4, Сватове 12/1, Петрівка 1/1).²⁵

Отже, відзначена особливість (більший скіс клину) ранньокатакомбних тесел-сокир виказує місцеву традицію металообробітку, яка сягає аж пізнього енеоліту - ранньої бронзи.

Жолобчаті долота - знаряддя у вигляді чотиригранного стрижня з жолобчатим робочим кінцем і конічним насадом - походять з двох ранніх катакомб (Олександрівськ 9/25, Гончарівка 1/13 - рис. 18,8; 65, 3) та однієї, здається, дещо пізнішої (Луганськ, 1926р. 3/1).²⁶ Знаряддя з жолобчатим кінцем добре знані в Передній Азії і на Кавказі за часів ранньої і середньої бронзи,²⁷ де одному з них і наводились аналогії.²⁸ Особливо вони поширені в новосвободненських пам'ятках.²⁹ Проте, від останніх катакомбні долота відрізняються прямокутним у перетині стрижнем, (а не круглим). Ця риса притаманна місцевим відповідним знаряддям, які на тепер відомі в пізньоямних комплексах і одному більш ранішому кемі-обинському (крім згаданих пох. Кулішовка 1/2, Підкалінівка 5/5, назвемо Алітуб 3/30,³⁰ Долинка, Височине. V 30/15).³¹

Знаряддя ливарства. Надто важливе значення має унікальний комплекс із знаряддями ливарства з пох. Пришиб 1/9. У складі його глиняне сопло, орнаментоване відбитками шнура, дві форми, осколок кременю з білою пагиною зі сколами і денце посудини з гребінцевим орнаментом (жарівниця -? - пох. потурбоване в давнину до остаточного розкладання трупу - рис. 31; 32). Одна двостулкова форма з - матрицею втульчатої сокири виготовлена з глини з домішкою дрібного піску. Вона дуже випалена, на зламі червоно-коричнювата, зовнішня поверхня сіра, вигладжена, в середині з кіптявиною і обмазкою білою порошкоподібною масою - розмежувального шару, який запобігав приставанню металу до форми. У втулці круга вм'ятина - опертя для закріплення осердя. Стулки щільно прилягали бортиками з одного краю, а з другого, червоного, бортиків на було - сюди заливався метал. Отже форма відкритого з черевця типу. В ній відливалася сокира довжиною 15,5 см, шириною клину 7 см і діаметром втулки 3 см. У неї нерівномірно розширений до леза корпус і скіс верхнього краю втулки з валикоподібним потовщенням на обусі.

Друга форма однобічна, відкрита, у вигляді трапецієподібних ночв розміром 12,3 x 3,5 см і висотою 2,6-3 см. Бортики висотою - 1-1,2 см, місцями оббиті. Глина подібна до першої форми. У формі відливалася клиноподібна заготовка розміром 11,3 x 3,7 x 3 см і товщиною не більше 1 см.

Перша, двостулкова форма, повністю відкрита для заливки металу з черевця, являє собою найбільш давню конструкцію у ливарстві, притаманну ранньому бронзовому віку Циркумпонтійської металургійної провінції, що її виділяє Є. М. Черних.³² У таких формах (вид 1, варіант А) відливалися сокири на Північному Кавказі, в Балкано-Карпатському регіоні та степових областях Східної Європи, як це засвідчують рештки ливарства - усадочна вм'ятина (мушля) на черевці цих виробів (близько 100 екз, більшість з перших двох регіонів).³³ Втім, знахідки таких відкритих форм надто рідкісні - поселення куро-аракської культури в Закавказзі та телі культури Езеро на Балканах. Останнім часом до них приєдналися дві частково відкриті форми з пізньоенеолітичних - ранньобронзових поховань Наддніпрянини (Верхня Майовка XII, 2/10; Самарський I 1/6,³⁴ два відкриті з черевця виробу з

новотитарівського поховання у Кубанському Надазов'ї³⁵ (Лебеді I 3/10), і, нарешті, розглядувана ранньокатакомбна форма. Остання знахідка засвідчує збереження найдавнішої техніки ливарства у відкритій формі і на початку доби середньої бронзи - в ранньокатакомбний період (хоча загалом для доби притаманне ливарство у закриті форми з литником або щилиною в спинці). Сокира, що відливалася у пришибській формі, частково наближається до пізніших новосвободненських сокир групи 3 за класифікацією С. М. Кореневського (нерівномірно розширений до леза клин, довжина 14-18 см, діаметр втулки 2-3 см, вага 0,5-1 кг).³⁶ Натомість, більший кут скосу верхнього краю втулки, валик на обуху, як і параметри, в більшій мірі споріднюють її з невеличкою серією постновосвободненських сокир Північного Кавказу, зосібна з тими, що відливалися у формах лебедівського комплексу, а також з відповідними виробами типу Сочі-Корца.³⁷ У Поволжі їм синхронні місцеві ямно-полтавкінські сокири, виготовлені з чистої міді і також у відкритих з черевця формах (Утевка 1/1, Труєвська Маза).³⁸

Отже, наведений комплекс - яскраве свідчення місцевого металообробітку, у якому зберігається спадкоємність з попередньою ранньобронзовою добою. На це ж (а не на імпорт з Кавказу) вказує і склад металу 7 знарядь з поховань Олександрівська (1/38; 2/7; 8/2; 9/25; - ножі, стрижні, тесло-сокира, долото). Всі вони виготовлені з миш'якової бронзи з вмістом миш'яку від 0,2-0,5% до 0,9-1,5% (у деяких 0,14-0,2% срібла - спектральні аналізи лабораторії ІА АН СРСР). За припущенням Є. М. Черниха та С. І. Кореневського, бронза з вмістом миш'яку менше за 0,6% - місцевого (не північнокавказького) виробництва.³⁹

Знаряддя з кременю, каменю, кістки, рогу, мушлі. Серед знарядь з цих матеріалів переважають крем'яні (35 екз.), які походять з 25 поховань. Це, передусім, 14 скребачкоподібних знарядь на первинних відщеплах (одне - на платівочному) з кіркою, з крутою однобічною ретушшю та 15 відщепів (3 платівочних?), 2 аморфні осколки (рис. 3,8; 4, 10; 11,7; 14,3-5; 32, 4; 38, 6; 39, 4,5; 47, 4; 49, 3; 54, 3-5; 56, 6,7). Частина відщепів без ретуші, з мікрофасетками, що утворилися внаслідок праці ними як ножами. Одне овальне знаряддя правило за скребачку-скребло при обробітці шкіри (визначення В. М. Виборного - рис. 14,5). Кілька знарядь та відщепів зустрінути у супроводі кістяних вістер, рогу, ребра, річкових мушель (тут і штамп з мушлі), грудок вохри-сферосидерита. Це начебто вказує на їх застосування при обробці цих матеріалів.

Наконечник стріли з виїмкою пошкоджений і, певно, не відносився до приданого (знаряддя травми? - рис. 3,5,6).

Трьома зразками репрезентовані двобічні симетричні знаряддя - гострокінцевики (рис. 18, 4; 58, 12; 61, 5). Вони відносяться до серії ямних і катакомбних виробів, які морфологічно могли бути як ножами, так і наконечниками дротиків. За трасологічним визначенням Г. Ф. Коробкової, одного з них (Олександрівськ 9/25), це, передусім, наконечник дротика-списа, який застосовувався також як ніж для різки туш. Такий висновок надто пасує до контексту пізньоямного поховання, в якому подібний гострокінцевик зафіксовано з ратищем довжиною 80 см (Октябрьське 3/3).⁴⁰ Втім, певно, інша основна функція була у споріднених гострокінцевиків з пізньоямних і катакомбних комплексів Надазов'я-Наддніпрянщини. Вони мають виділений черешок (3-5 см, як у бронзових ножів), а також помітне перехрестя в основі клинця, що радше свідчить за приналежність знарядь до ножів-кинджалів (хоча серед них є і наконечники дротиків - типи з товстим підромбічним перетином).

Перелічені крем'яні знаряддя, а також кам'яні товчачики (7 екз. - рис. 13, 2; 18, 1, 2; 37, 2; 47, 5; 59, 2; 65, 10), дві плитки-ковалди (одна з помітними вибоїнами на поверхні), три круглі плитки (рис. 4, 4, 10; 18, 3; 58, 11; 65, 11), абразиви (рис. 60, 10, 11) та кістяні вістря-проколки (15 екз. - рис. 8, 4; 58, 7, 8 та інші) звичайні для ямних і катакомбних пам'яток. Лише круглі плитки, що їх знахідки так прикметні для згаданих пам'яток України та Передкавказзя (Кубанське Надазов'я) надто рідкісні на Сіверськодонеччині і засвідчують певні контакти з Наддніпрянсько-азовським угрупованням, що помітно і по інших елементах щодо цих поховань.

Одинаком стоїть штамп-гребінець з мушлі, який застосовувався при нанесенні орнаменту та вирівнюванні стінок посудин при їх виготовленні (рис. 20, 2).

Прикраси досить різноманітні: бронзові, срібні, а також дерев'яні скроневі кільця та спіралі, підвіски, медальйони, круглі бляхи, обойми, намистини, кістяні, фаянсові, кам'яні, бурштинові, мушлеві, пронизки, підвіски-намистини; рогові шпильки.

Скроневі спіральні кільця в 1,5 оберти (22 екз.) - круглі, діаметром 9-17 мм. Виготовлені з круглого в перетині дроту, звичайно розплющеного на кінцях (рис. 74, 1-3,5). З бронзи - 12 екз., зі срібла 10 екз. Походять з 18 поховань, зустрінуті парами, разом зі спіралями в 2-3 оберти, з кільцями в один оберт та поодинокими.

Скроневі дерев'яні кільця в 1,5 оберти (2 екз.) трапилися в одному похованні (Зимогір'я 1/6 - рис. 74, 9) разом з металевими спіралями та підвісками.

Скроневі кільця в 1 оберт (2 екз.) Овальні, розміром 10 x 12 мм та 14 x 17 мм, бронзове та срібне з приставшими окислами (рис. 57, 9, 74, 4).

Сережкоподібні кільця (4 екз.) з незімкнутими загостреними кінцями представлені 3 бронзовими та 1 срібним зразком (рис. 74, 12, 13; 21, 2). Розміри їх 5 x 7; 11 x 9; 13 x 15 мм.

Скроневі спіралі в 2-2,5-3 оберти з бронзи (5 екз.) і срібла (14 екз.). Виготовлені з круглого дроту, розплющеного на кінцях, оберти круглі діаметром 11-22 мм.

Спіралі двох гатунків: стиснуті, з щільно прилеглими витками довжиною 9-18 мм (рис. 74, 11,15) і розтягнуті - 17-22 мм (рис. 74, 6-8). Вони знаходилися у 13 похованнях: по 1 екз. при похованому (5), у наборі з кільцями в 1,5 оберти (6), по два екз. (1) та по 3 екз. в одному наборі з двома дерев'яними кільцями в 1,5 оберти та бронзовими підвісками (Зимогір'я 1/6 - рис. 74, 6-10). Можливо, і 3 спіралі і 1 кільце в частково поруйнованому похованні теж утворювали один набір (Майдан 1/1, рис. 60, 4-7).

Найменші за розміром кільця і спіралі - діаметром 5-15 мм - зустрінуті тільки при дітях і підлітках. При дорослих діаметри їх близько 17-22 мм. Виняток становлять лише три випадки з такими діаметрами срібних прикрас: 18-20 мм, спіраль при Дт-П? (Кондратівка 3/2); 13-15 мм, три спіралі при Др.-П? (Майдан 1/1, частково поруйноване пох.); 10-15 мм, одне кільце-спіраль дуже скручена, з відведеними осторонь кінцями (при стисканні не менше 15 мм) при Др. (Гончарівка 1/13).

Розглядувані наголівні прикраси трапилися в однині, парами, а також по 3-4 екз., найчастіше наче біля правої і лівої скронь, а також тільки з одного боку. В останньому випадку кілька прикрас зчіплювалися і утворювалися висячий скроневий набір. У пох. Зимогір'я 1/6 срібна і бронзова спіралі, що містилися на лівій скроні, були нанизані на дерев'яну цурочку довжиною 3,5 см і обмотані тонкою гилочкою (? чи шнурком). Поблизу знаходилися 2 дерев'яних кільця в 1,5 оберти і 6 бронзовий підвісок (третья спіраль під черепом - при правій скроні). У дещо пізнішій катакомбі зафіксоване

вертикальне розташування спіралей зі зворотними обертами по три на кожній скроні (Миколаївка I 5/8).

Розглянуті прикраси характерні для низки культур ранньої-середньої бронзи. Натомість у Східній Європі спіралі в 2-2,5-3 оберти (інколи, більше) поширені тільки в пізньоямних і ранньо-катакомбних пам'ятках, включаючи і полтавкинські, а також ранніх північнокавказьких (тут вони, начебто, надто рідкісні). Останні необхідно відрізнити від своєрідних спіралей зі зворотними неповними обертами, які до нього не виокремлювалися. Вони приналежні до середньокатакомбного періоду і поширені на Сіверськодонецчини та та Нижній Донщині. Дещо споріднені з ними і спіралі з петлеподібними закінченнями з полтавкинських⁴¹ і середньодонських⁴² поховань також середнього періоду.

Привертає до себе увагу така дивовижна обставина як значна розповсюдженість скроневих кілець і спіралей, виготовлених зі срібла (27 екз., з бронзи 22 екз.). Подібне спостерігається і на Нижній Донщині і начебто в інших регіонах, зокрема, як в ранньокатакомбних пам'ятках, так і в попередніх пізньоямних (включаючи передкатакомбні поховання Східного Надазов'я-Прикубанія). Наприклад, в ямних і буджакських похованнях Наддніпрянсько-Дунайського межиріччя такі скроневі кільця і спіралі абсолютно домінують (трапилися у 50 похованнях на 1000, інші прикраси тут із бронзи).⁴³ Відомі і золоті спіралі (Південнобужжя).⁴⁴ Між тим, для пізніших комплексів такі, як і інші прикраси зі срібла надто рідкісні.⁴⁵ Це дає підставу етап у розвитку ювелірної справи кінця ранньої - початку середньої бронзи назвати срібно-бронзовим.

Досліджувані скроневі прикраси, безумовно, знаки певного соціального статусу похованих, не виключено, що в рядових похованнях знаходилися дерев'яні кільця і спіралі, які шойно згадувалися.

Підвіски бронзові з петелькою на одному кінці і 1-3 кульками або шлямпою на другому (більше 60 екз.). Походять з 5 поховань, де вони входили до наборів разом з іншими прикрасами (рис. 28, 7; 57, 3; 60, 2; 63, 6-7; 74, 10). Крім того, підвіски знайдені ще в двох катакомбах (Гірський, 1975р., 1/2, 14/2) та одному пізньоямному похованні (Гірський 5) основне поховання,⁴⁶ але дані про них, як і про дослідження 20 могил, відсутні.

Підвіски відносяться до таких типів: вісімкуватих (краплеподібних), стрижневих гладких, шнурових одинарних, планково-рамочних з одинарним і підвійним ялинковим шнуром, планково-смуғастих рельєфних (рис. 74, 10, 16-24). Серед останніх двох типів виділяються варіанти з двома і трьома кульками на кінці та з широкою грибоподібною шлямпою, інколи-ще з кулькою на ній.

У згадуваному вже пох. Зимогір'я 1/6 6 підвісок знаходилися на черепі поруч з металевими спіралями і двома дерев'яними скроневими кільцями в 1,5 оберти. Певно, вони утворювали у поєднанні з ними скроневий набір, дещо багатший за знаний ранньополтавкинський комплекс з Поволжжя (Бородаївка Ф 6/9).⁴⁷ В останньому теж було виявлено дерев'яні скроневі кільця. До двох з них рослинними волокнами були причеплені 6 бронзових шнурових підвісок (по три до кожного кільця - рис. 74, 14). Втім, розглядувані підвіски належали не тільки до наголівних (скроневих) прикрас. У двох похованнях з Нижньої Донщини⁴⁸ та Північного Надазов'я⁴⁹ 28 та 63 таких підвісок містилися ланцюжком на тазових кістках та в "розсіяному" вигляді в "ділянці попереку". Отже, вони могли б правити за пасові прикраси, якби не наявність в відзначених місцях чи поруч і кісток лівої зігнутої руки, на якій ці підвіски могли утворювати браслет, що згодом розпався. Саме у такій позиції - на зап'ястях рук (ліва зігнута китицями до правої) - зафіксоване розташування планкових

рамочно-шнурових і смугастих підвісок (12 екз.) у низці (чи двох?) з намистом з кістки, бронзи, фаянсу і бурштину в пох. Новомикільське 1/6 (рис. 62; 63). Певне співпадання складу прикрас і зокрема кількості близьких підвісок (12 екз.) з цього комплексу і пох. Красна Зоря 3/4, у якому речі і кістяки були зміщені, дозволяє вбачати і у наборі з останнього поховання теж подібну наручну низку (одну чи дві?) прикрас (рис. 28). З урахуванням комплексів з інших регіонів та пізніших катакомб Сіверськодонецчини, у яких наведені підвіски мають типологічне продовження, останні використовувалися як наголівні, наручні, і можливо, пасові прикраси, причому у наборах зі скроневих кілець і спіралей та різноманітного намиста, медальйонів та інших підвісок.

Розглядувані підвіски, досі не знані в катакомбах Сіверсько-Донецчини, добре відомі на Північному Кавказі. Останнім часом найпростіші з них, вісімкуваті і шнурові одинарні (в 1-2 витка) виявлені у пізньоямних похованнях Передкавказзя (Сальськ-Маяк II 3/10, Чограй VIII 5/4, 29/2; передкатакомбні комплекси Нижнього Прикубанія),⁵⁰ Сіверськодонецчини (Гірський, 1975 р., 5/7),⁵¹ Нижньої Наддніпрянщини (Хашеве 6/17; Новошандрівка 1 3/2.,⁵² Криму (Сімферополь, масток Нестросва, 1/2, начебто в ямі).⁵³ Але особливо прикметні ці прикраси для ранньокатакомбних пам'яток, де крім найпростіших типів, представлені більш ускладнені і литі планкові зразки, шойно розглянуті. На відміну від рідкісних пізньоямних підвісок, які зустрічаються без супроводу, ці останні здебільшого виступають у багатих наборах з інших підвісок, намиста, медальйонів, а також скроневих кілець і спіралей. Також трапляються вони в комплексах з молоточкуватими роговими і бронзовими шпильками та бляхами. Такі ранньокатакомбні комплекси стали відомі лише в останній час. У Північному Надазов'ї - Наддніпрянщині - це поховання Куйбишеве 1/22 і Вербки 9/3,⁵⁴ на Нижній Донщині - Центральний VI 2/6,⁵⁵ у Приманіччі - Чограй VIII, 3/3,⁵⁶ у Кубанському Надазов'ї - Батуринаська II, 3/9, 3/10.⁵⁷ За складом з ними споріднений згадуваний і знаний ранньополтавкинський комплекс Бородаївка Ф 6/9 (зі шпилькою і кільцевим медальйоном).

З поміж аналізованих підвісок планкові (шнурові, рамочні і смугасті) типи, безсумнівно, найпізніші: вони литі і трапилися у комплексах з речами середньокатакомбного періоду (спіраль із зворотними обертами, підвіска із спіральним орнаментом).⁵⁸ Натомість для останнього більш характерні дрібні смугасті підвіски з зігнутими кінчиками і крупні планкові з рельєфним орнаментом із спіралей і змійок.

Підвіска молоточкувата бронзова трапилася у комплексі з бронзовими простими і шнуровими підвісками, медальйонами та намистом (рис. 57; 74, 27). Хоча вона і своєрідна, однак, певно, відноситься до найпізніших зразків з серії рогатих амулетів з рогу і кістки ранньої бронзи за В. Я. Кияшком.⁵⁹ Зосібна, вона до певної міри наближається до амулетів з опуклими голівками з пізньоямних поховань на Дону і Кубані (Костянтинівський 4/4, Батуринаська 3/4).

Вісімкуватий сегмент браслета (?) бронзовий, походить з комплексу, що містить підвіски і медальйони (рис. 57, 4). Подібні прикраси характерні для північнокавказьких комплексів.

Медальйони - бронзові і свинцеві, кільцеві і дводискові з рельєфними спіралями і концентричними колами (на 1 екз. начебто шнуровими - рис. 57, 7, 8; 74, 25, 26). Свинцевий виріб з планкою (рис. 64, 3). Кільцеві медальйони зустрінуті в похованнях ранньо-катакомбного часу разом з розглянутими підвісками, дводискові найбільше поширені в розвинутих північнокавказьких комплексах. У середній період у донецьких похованнях домінують дрібні однодискові

медальйони, кільцеподібні та дводискові трапляються зрідка. Чотири кільцевих медальйони з шнуровим орнаментом трапилися у ранньокатакомбному пох. Невського 5/4 (Санжаров С. Н., Братченко С. Н. Отчет, 1998).

Намісто бронзове лите циліндричної, барилькуватої та біконічної форм походять з тих самих трьох комплексів, що і підвіски (рис. 74, 28-31). У пох. Новомикільське 1/6 воно входило до наручної браслетної низки прикрас. Це дозволяє припускати подібну приналежність їх і у двох інших, зміщених комплексах.

Лите намисто, за нашими спостереженнями, начеб-то поспіль відсутнє в попередніх ямних пам'ятках й притаманне загалом катакомбним і північнокавказьким середнього і пізнього періодів. Одначе, їх поява фіксується за наведеними ранніми комплексами, які, щоправда, відносяться до найпізніших в їх ланцюжку.

Обойми бронзові походять з одного поховання зі зміщеними речами (рис. 26, 4; 74, 32-33). Вони прикметні для ямних комплексів, пізніше не зустрічаються і, напевне, змінюються рурочками - пронизками.

Бляхи бронзові круглі з пунсонним орнаментом у вигляді кіл, солярних знаків і трикутників (рис. 26, 7,8; 58, 7,8). Походять з двох поховань зі зміщеними речами. Певно, вони були у наборі з роговими шпильками (від однієї лишилося тільки вістря). Дві бляхи ледь вигнуті, третя наближається до напівсферичної. Такі ковані вироби, звичайно парні, характерні для пізньоямних, ранніх катакомбних та північнокавказьких комплексів. Пізніше змінюються литими напівсферичними круглими бляхами.

Бляшка і дужка срібні. Бляшки (2 екз.) напівсферичні, з бортиком (рис. 28, 6,8,9). Виготовлені в техніці тиснення на матриці. Орнамент у вигляді кіл, підромбічних фігур, навкісних насічок і сітки. Вироби досить унікальні, як за формою, так і за технікою виготовлення. За аналогією до звичайних кутих блях, від яких вони відрізняються, перед усім, меншим розміром, можна гадати, що ці бляшки прикрашали наверх рогової шпильки, але з'єднувались у якійсь особливий спосіб, можливо, як гудзик на дерев'яній основі, як це припускає С. М. Санжаров у публікації комплексів з бляхами.

Дужка (фрагмент) у вигляді зігнутої рурочки з насічками, виготовлена з тонкої срібної бляхи (рис. 28, 3). Виріб досить оригінальний і лише віддалено нагадує деякі срібні підвіски-спіралі з Центрального передгірського Передкавказзя.

Рогові шпильки молоточкуваті (2 екз.) і зі зламаною голівкою (1 екз., рис. 20, 3, 6; 28, 10). Як шойно згадувалося, певно, ще дві шпильки були в зміщених комплексах з бронзовими бляхами (від однієї лишилося вістря, - рис. 58, 10). Два вироби з сигароподібним стрижнем, з навкісно-ромбічним орнаментом за О. В. Кияшко, третій з циліндричним без орнаменту.

Розглядувані шпильки, що мають широке розповсюдження в Європі, зокрема і в пізньоямних і ранньокатакомбних комплексах (як і бронзові бляхи), ще донедавна зовсім були невідомі у східних регіонах - на Сіверськодонецьчині і Середній Донщині. Їх знахідки також відносно рідкісні у суміжних районах правобережного Дону (понижзя), а в Нижньому Поволжжі трапилися лише одна шпилька у згаданому вже ранньополтавському похованні (Бородаївка). Лише в 70-80 рр. ці предмети виявлені на Сіверському Дінці. Крім розглянутих знахідок, уламки шпильки з орнаментом і 5 оригінальних виробів з пласкою голівкою з ріжками зустрінуті у двох ямних дитячих похованнях: Краматорськ 2/2 і Плотина 10/7.⁶⁰ Поза цим, у зруйнованім пох. Плотина 10/3 знайдено бронзову бляху і обойму - типовий супровід таких виробів. Грибовидно-

асиметрична шпилька виявлена і в катакомбі на Середній Донщині в комплексі з прямокутною курушкою.⁶¹

Дві шпильки з ранньокатакомбних поховань Сіверськодонецьчини відрізняються від відповідних предметів з пізньоямних і ранньокатакомбних пам'яток Наддніпрянщини і Північного Надазов'я за своєю потовщеною сигароподібною формою стрижня. Подібні зразки були вперше виділені в Приманиччі В. О. Сафроновим як ранньокатакомбні і дещо пізніші за вироби з прямим циліндричним стрижнем, що характерні для ямних поховань.⁶² Пізніше на багатших і нових матеріалах з Нижньої Донщини (більше 60 екз.) і Передкавказзя О.В.Кияшко була підмічена ще одна особливість цих шпильок: навкісно-ромбічний стиль їх орнаментациі на відміну від горизонтально-смугастого, більш ранішого і прикметного для ямних циліндричних виробів.⁶³ Одначе такі ранньокатакомбні вироби зрідка подібуються і в найпізніших ямних похованнях Донщини і Передкавказзя,⁶⁴ щоправда, останні можуть відноситись і до ранньокатакомбного періоду (або стояти на межі культур).

У світлі наведеного ранньокатакомбні сигароподібні шпильки Сіверськодонецьчини приналежні до передкавказько-донської серії виробів, а циліндрична без орнаменту - до дніпро-азовської. В останній зміні форми стрижня не відбувається, а розвиток орнаментациі дещо інший і потребує спеціальних досліджень. Зокрема, орнаментовані шпильки і, зосібна, з навкісно-ромбічним стилем тут трапляються начеб-то лише в ямних похованнях, а з ранньокатакомбних походять лише неорнаментовані.

Кістяні намистини і пронизки. Намистини з тих самих поховань, що і наручні, браслетні прикраси (Новомикільське 1/6, Красна Зоря 3/4 - рис.28, 6; 63, 3). Вони барилькуватої форми, одна напівсферична з зубу ската (рис. 63, 5).

Лише у двох похованнях знаходилися рурочки-пронизки з гвинтоподібною нарізкою (2 і 8 екз. - рис. 4, 5; 60, 3; 74, 34).

Кістяні намистини характерні, як для пізньоямних, так і катакомбних комплексів Півдня Східної Європи. Лише намистини з викопних зубів ската прикметні тільки для передкавказьких і нижньо-донських пам'яток і, крім Сіверськодонецьчини, зовсім невідомі в похованнях на Україні. Кістяні пронизки досить поширені в пізньоямних і ранньокатакомбних комплексах України і Нижньої Донщини, але лише зрідка подібуються на Сіверськодонецьчині в катакомбах раннього періоду (2 поховання). Цікаво, що тут вони зустрінуті і в похованнях середнього періоду, що дозволяє припустити можливість їх побутування в цей, а не тільки ранній період і в інших регіонах.

Кам'яне намисто зустрінуте лише у двох комплексах. Воно репрезентоване шайбоподібними кварцитовими виробами (можливо, з белемнітів?) (Новомикільське 1/6 - рис. 63, 4) і овальними і ромбічними з чорного каменю (Зимогір'я I / I3 - рис. 38, 8). Останні утворювали низку з 10 екз., перші входили до низки з іншим намистом і підвісками, причому і ті, і ті приналежні до наручних, браслетних прикрас.

Намісто з мушель, підвіски з бурштину. Перші зустрінуті в похованнях при дітях і належать, начеб-то, до нагрудних (шийних) прикрас. Вони досить характерні для пізньоямних і ранньокатакомбних, як і більш ранніх поховань Нижньої Донщини і Передкавказзя (рис. 74, 41,42).

Бурштинові прямокутна і підромбічна підвіски зі згадуваної наручної низки прикрас в пох. Новомикільське 1/6 унікальні для періоду і загалом для катакомбних пам'яток (рис. 63, 8-9; 74, 39, 40). Нам відомий лише один комплекс середнього періоду з близькими підвісками і також у складі наручного набору,

який структурно споріднений з розглядуваним, (планочні підвіски зі спіральним орнаментом, намисто з зубів ската тощо - Ворошиловград, ВСГІ, 3/19). На відміну від бронзових знарядь і прикрас, а також інших речей широкого південного чи тільки доно- передкавказького поширення, в бурштинових підвісках виявляються контакти з колом середньоевропейських культур (середньодніпровська, фат'янівська).

Фаянсове намисто і пронизки походять з тих самих двох поховань з низкими наручних прикрас (Новомикільське 1/6, Красна Зоря 3/4). Вони барилкуваті, короткі і довгі рурчаті (пронизки), білуватого і зеленуватого кольорів (рис. 74, 35-38). Як відомо, фаянсове намисто (нерідко його називають пастовим) найбільш характерне для кінця середньої бронзи - початку пізньої. Але воно з'являється набагато раніше, хоча ця тема, як і поширеність фаянсу докладно досі не опрацьована. Відзначимо лише таке. Перша поява фаянсового намиста пов'язана з майкопською (новосвободненські пам'ятки) та куро-аракською культурами,⁶⁵ а також з пам'ятками Нижньої Донщини, що мають новосвободненські прояви.⁶⁶ Скляні намистини трапилися також у пізньому Трипіллі (Усатове)⁶⁷ Більш численні знахідки барилькуватих,

рурчатих та шайбopodobних намистин у північнокавказьких пам'ятках раннього періоду, де вони супроводжуються бронзовими молоточкуватими і т-подібними шпильками, напівсферичними і прямокутними бляхами, підвісками з одною-двома кульками на кінці, медальйонами.⁶⁸ З поміж ямних поховань з білим, зеленкуватим і блакитним фаянсовим намистом вище наведених форм нам відомо лише два з Передкавказзя та Наддніпрянщини (Архара II 38/1, Верхня Тарасівка 9/11),⁶⁹ з ранньокатакомбних - одне (Аккермень I 8/7; про нього нижче). Перше поховання супроводжувалося молоточкуватою роговою шпилькою та бронзовою бляхою.

Проаналізовані, переважно нові і майже незнані досі матеріали надто цікаві і важливі. Вони суттєво розширюють джерелознавчі підвалини донецької катакомбної культури в одному з ключових, на думку багатьох дослідників, регіоні, яким є Сіверськодонецчина. Ними заповнюється значна прогалина в катакомбній царині взагалі, і, зокрема, в такій важливій проблемі, як складення, походження катакомбних культур, а отже в певній ланці культурно-історичного розвитку енеоліту - бронзового віку Східної Європи.

Примітки до розділа II.

¹ Досить загальна класифікація катакомб була накреслена нами (Братченко С. Н. Нижнее Подонье... - С. 20, 33, 142). Характерні риси ранніх типів намічені В. Я. Кияшко (Кияшко В. Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита... - С.16.

² Шамин А., Елина О. Не радиоактивность ли это? // Наука и религия. - 1985. - Вып. 9. - С. 30-31.

³ Коренько В.А. К методике изучения погребений со скорченными скелетами //СА. - N3. - 1984. - С.14 - 15.

⁴ Buchvaldek M. Kulture se lyurova keramikou ve stredni Evrope. - Praha, 1986. - S. 92.

⁵ Кияшко В.Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита... - С.16; Братченко С. Н. Нижнее Подонье... - Рис.14, 9; табл. II, б.

⁶ Братченко С.Н. Багатошарове поселення Лівенцівка I на Дону // Археологія. - 1969. - Т. XXII. - Київ: Наук. думка. - Рис. 3, 14; 4, 7; Федорова-Давыдова Э. А., Горбенко А.А. Раскопки Шахаевской курганной группы в 1971 г. // АПНІ. Т. II. - М., Наука, 1974. - Табл. XXI, 6; Мелентьев А. Н. Раскопки курганов эпохи бронзы под Новочеркасском в 1962 г. // КСИА. - 1966. - Вып. 106. - Рис. 40, 5;

⁷ Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. - М.: Наука, 1974. - Рис. 7, 6; 9, 1, 8.

⁸ Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Балущин А.М. Курганная группа близ с. Старогорожево // Древности Поингуля. - Киев: Наук. думка, 1977. - Рис. 10, 1.

⁹ Кореньский С. Н. О металлургических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур // СА. - 1978. - №2. - С. 41-44.

¹⁰ Там же. - Рис. 8, 11, 21; Луганск, 1926 г., 3/1, розкопки С. О. Локтюшева // Арх. ІА НАН України, ф. ВУАК, д. 202/22.

¹¹ Багаутдинова Р. С., Пятых Г. Г. Новые данные о восточных связях полтавкинских племен // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья. Научные труды. Т. 220. - Куйбышев, изд-во Куйбышевского пединститута, 1977. - С. 34-35. - Рис. 3, 1.

¹² Бочкарев В. С., Шарафутдинова Э. С., Резепкин А. Д., Трифонов В. А., Бестужев Г. Н. Работы Кубанской экспедиции 1978-1980 гг. // Древние культуры евразийских степей. - Л.: Наука, 1983. - Рис. 2, 10.

¹³ Максименко Е. В. Некоторые итоги исследования Кайсугского курганного могильника // Археологические раскопки на Дону. - Ростов-ва-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1973. - С. 45.

¹⁴ Братченко С.Н. Нижнее Подонье... - С. 47. - Рис. 22, 3.

¹⁵ Там же. - Рис. 22, 6.

¹⁶ Там же. - С. 47, 196-199.

¹⁷ Иессен А. А. К хронологии "больших кубанских курганов" // СА. - 1950. - Вып. XII. - С. 171-172.

¹⁸ Каталог археологических коллекций. Соколовский курганный могильник... - С. 28. - Рис. 31, 7; Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной... - Рис. ХСII, 4, 10, Криволиманский.

¹⁹ Евдокимов Г. Л. Отчет Краснознаменной экспедиции за 1977г. // Арх. ІА НАН України, ф. е. 1977/22; Кияшко А. В. Там же - Рис. LXXXIX, 2.

²⁰ Качалова Н. К. О локальных различиях полтавкинской культурно - исторической общности // АСГЭ. - 1983. - Вып. 24. - С. 7-11. - Табл. 3.

²¹ Васильев И. Б. Могильник ямно-полтавкинского времени у с. Утевка в Среднем Поволжье // Археология восточно-европейской лесостепи. - Воронеж, 1980. - С. 33.

²² Розкопки В. О. Сафронова 1978г., могила 1, комплекс 7 (ножі, тесло, стрижень, окрема знахідка, поза пох.).

²³ Гаджиев М. Г., Кореньский С. Н. Металл Великентской катакомбы // Древние промыслы, ремесло и торговля в Дагестане. - Махачкала, 1984. - Дагестанский филиал АН СССР. - Рис. 2.

²⁴ Там же. - С. 11.

²⁵ Синюк Т. А. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона. - Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та. - 1983. - Рис. 8, 8; Братченко С. Н. Отчет Левобережного отряда Северскодонецкой экспедиции за 1974 г. // Арх. ІА НАН України, ф. е. 1974/13-а; Писларий И. А., Филатов А. П. Тайны степных курганов. Донецк: Донбасс, 1972. - С. 64-65 (здесь и рисунок).

²⁶ Братченко С. Н. Нижнее Подонье... - Рис. 23, 11.

²⁷ Deshayes J. Les Outils de Bronze de L'indus an Danube. - Paris, 1960. - P. 106-107. - Т. XII.

²⁸ Братченко С. Н. Там же... - С. 138.

²⁹ Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. - М.: Наука, 1966. - С. 37.

³⁰ Шилов В. П. Отчет Южно-Донецкой экспедиции за 1962 г. // Арх. ІА АН СССР, Р-І, N 2727.

³¹ Черных Е. Н. Об европейской зоне циркумпонтийской металлургической провинции // ААС. - 1977. - Т. XVII. - Krakow. - Рис. 5; Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной... - Рис. ХСII, 8, Высочино 30/15.

³² Там же. - С. 29-51. - Рис. 1; Его же. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. - София: Изд-во Болгарской Академии наук, 1978. - С. 135-136. - Рис. 72.

- ³³ Там же. - С. 136. - Табл. 20.
- ³⁴ Ковалева И. Ф., Волкобой С. С., Марина З. П. и др. Исследование курганных могильников у с. Верхняя Маевка в степном междуречье рек Орели и Самары // КДСП. - Днепропетровск; Изд-во Днепр. ун-та, 1977. - Табл. 15; Ковалева И. Ф. Вытянутые погребения Днепропетровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита // КДСП. - Днепропетровск; Изд-во Днепр. ун-та, 1979. - Рис. 6.
- ³⁵ Трифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху ранней и средней бронзы. Автореф. канд. дисс. Л.: ЛО ИА АН СССР, 1983. - С. 16; Гей А. Н. Погребение литейщика новотитаровской культуры из Нижнего Прикубанья // Археологические открытия на новостройках. М.: Наука, 1986. - С. 13-32.
- ³⁶ Корневский С. Н. О металлических топорах майкопской культуры // СА. - 1974. - N 3. - С. 22-27. - Рис. 5,3 (график).
- ³⁷ Корневский С. Н. О металлических топорах майкопской культуры // СА. - 1974. - N 3. - С. 22-27. - Рис. 5,3 (график).
- ³⁸ Его же. О металлических вещах 1 Утевского могильника // Археология Восточноевропейской лесостепи. - Воронеж: изд-во Воронежского университета, 1980. - С. 59,60.
- ³⁹ Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. - М.: Наука, 1966. - С. 60-70; Корневский С. Н. О металлических ножах... - С. 44-45. Дякуємо цим авторам і Н. В. Риндіній за проведені аналізи і можливість їх використання.
- ⁴⁰ Моруженко А. А., Санжаров С. Н. Отчет экспедиции Донецкого университета за 1985 г. // Арх. ІА НАН України, ф.е. 1985/1.
- ⁴¹ Синицин И. В. Археологические исследования Заволжского отряда // МИА. - 1959. - N 60. - Рис. 17,17 (Бережновка 32/5).
- ⁴² Синюк А. Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона... - С. 53-54. - Рис. 21, 3-5.
- ⁴³ Яровой Е. В. Древнейшие скотоводческие племена Юго-Запада СССР. - Кишинев: Штиинца, 1985. - С. 80; Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. - Кишинев: Штиинца, 1986. - С. 56.
- ⁴⁴ Там же; Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди - ранней бронзы в бассейне р. Ингул // Древности Поингуля. - Киев: Наук. думка, 1977. - С. 26.
- ⁴⁵ Братченко С. Н. Нижнее Подонье... - Рис. 25, 15, 16 (Луганськ, 1926 р., 3/1; Луганськ, 1929 р., 1/17).
- ⁴⁶ Николаева Н. А., Сафронов В. А. Древнейшая катакомбная культура Северного Кавказа и проблема появления катакомбного обряда в Восточной Европе // Катакомбные памятники Северного Кавказа. - Орджоникидзе: Северо-Осетинский ун-т, 1961. - С. 7, 13.
- ⁴⁷ Качалова Н. К. К вопросу о памятниках полтавского типа // АСГЭ. - 1962. - № 5. - С. 41. - Рис. 4.
- ⁴⁸ Братченко С. Н. Нижнее Подонье... - Табл. III, 3.
- ⁴⁹ Вязьмитина М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Курганы біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу Аккермень // АП. - 1960. - Вип. VIII. - С. 104. - Рис. 74, 10.
- ⁵⁰ Озеров А. А., Беспалый Е. И. Погребение эпохи бронзы близ г. Сальска // СА. - 1987. - № 3. - С. 161-165. - Рис. 1; Андреева М. В. Курганы у Чограйского водохранилища // Древности Ставрополя. - М., Наука, 1989. - Рис. 8; 37; Трифонов В. А. Степное Прикубанье... - С. 14, 19.
- ⁵¹ Николаева Н. А., Сафронов В. А. Древнейшая катакомбная культура... - С. 7.
- ⁵² Ковалева И. Ф., Марина З. П., Чернявская Н. В., Никитина С. В. Курганный могильник эпохи бронзы у с. Хашево // КДСП. - Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1979. - Рис. 7, 9, 10, 11; Ковалева И. Ф., Шалобудов В. Н., Андросов А. В. Отчет Днепропетровской экспедиции за 1987 г. // Арх. ІА НАН України, 1987/176. - Рис. 10.
- ⁵³ Черных Е. Н. История древнейшей металлургии... - С. 59. - Рис. 34. - № 432.
- ⁵⁴ Кравец Д. П., Посредников В. А. Методические указания к организации самостоятельной работы на археологической практике. - Донецк, 1990. - Рис. 9 (работы Донецкой экспедиции 1988 г.); Марина З. П., Ромашко В. А., Фещенко Е. Л., Войтюк П. В. Курганный могильник у с. Вербки // Исследования по археологии Поднепровья: Днепропетровск, 1990. - С. 28. - Рис. 2.
- ⁵⁵ Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной... - Рис. ХСV, 2.
- ⁵⁶ Андреева М. В. Курганы у Чограйского водохранилища... - Рис. 4.
- ⁵⁷ Бочкарев В. С., Шарафутдинова Э. С., Трифонов В. А. Отчет Кубанской экспедиции за 1980 г. // Арх. ЛОИА АН СССР, 1980/10. - Табл. 20.
- ⁵⁸ Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной... - Рис. ХСIV, ХСV, погребения Красная Поляна 1/8, Барановка 1 22/5.
- ⁵⁹ Кияшко В. Рогатые амулеты раннего бронзового века // Известия Ростовского музея краеведения. - Ростов-на-Дону: Рост. книжн. изд., 1989. - С. 76-87. - Рис. 1; 2.
- ⁶⁰ Моруженко А. А., Санжаров С. Н. Отчет экспедиции Донецкого университета за 1985 г. // Арх. ІА НАН України, 1985/1; Бондарь Н. Н., Пиоро И. С., Самойленко Л. Г. Отчет экспедиции Киевского университета за 1983 г. // Арх. ІА НАН України, 1983/169.
- ⁶¹ Синюк А. Т. Погребения ямной и катакомбной культур Первого Власовского могильника // Проблемы археологического изучения доно - волжской лесостепи, - Воронеж, 1989. - С. 35. - Рис. 1, 6.
- ⁶² Сафронов В. А. Классификация предкавказских костяных молоточковидных булавок // КСИА. - 1973. - Вып. 134; Его же. Классификация и датировка памятников бронзового века Северного Кавказа // Вопросы охраны, классификации и использования археологических памятников. - М.: Знание, 1974. - С. 89.
- ⁶³ Кияшко А. В. Ранний этап. - С. 17.
- ⁶⁴ Кияшко А. В. Ранний этап... - С. 17; Его же. Параллели в орнаментации... - С. 92-94; Андреева А. В. Курганы у Чограйского водохранилища... - Рис. 8; 13; 41.
- ⁶⁵ Попова Г. Б. Дольмены станицы Новосвободной // Труды ГИМ. - XXXIV. - 1963. - Т. XXIII (Костромская); Мунчаев Р. М. Древнейшие культуры Северо-Восточного Кавказа // МИА. - 1962. - № 100. - С. 49; Бетров Р. Ж., Нагоев А. Х. Курганы эпохи бронзы у селения Чегем 1, Чегем II и Кишпек // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. - Нальчик: Эльбрус, 1984. - С. 49.
- ⁶⁶ Федорова-Давыдова Э. А. Раскопки курганной группы Шахаевская II на р. Маныч // Древности Дона. - М.: Наука, 1983. - С. 49 (Шахаевская II, 3/8).
- ⁶⁷ Острроверхов А. С. Фаянсы катакомбного времени // Тезисы докладов всесоюзного семинара "Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. - Запорожье, 1990. - С. 69.
- ⁶⁸ Деген Б. Е. Курганы в Кабардинском парке г. Нальчик. // МИА. - 1941. - № 3. - С. 227. - Рис. 28; Марковин В. И. Курганы Константиновского плато у г. Пятигорска. // КСИА. - 1971. - № 127. - Рис. 13; Бетров Р. Ж., Нагоев А. Х. Курганы эпохи бронзы... - Рис. 30; Гей А. Н., Корневский С. Н. Два погребения с трапещевидными бронзовыми бляхами из Ставрополя и Прикубанья // Древности Ставрополя. - М.: Наука, 1989. - С. 271. - Рис. 2.
- ⁶⁹ Синицын И. В., Эрдниев У. Э. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР. - Элиста, 1966. - Табл. 41, с. 106; Острроверхов А. С. Фаянсы... - С. 69.

РАННІЙ ЕТАП ДОНЕЦЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ У КАТАКОМБНІЙ СПІЛЬНОСТІ

Проаналізовані пам'ятки Сіверськодонецчини мають певні паралелі на сусідніх теренах, передусім, на Нижній Донщині, а також у Передкавказзі та в Надазов'ї - Наддніпрянщині. Розглянемо їх у порівнянні, визначимо культурну приналежність, ареали та зустрічаємість.

Визначення ареалів та зустрічаємість пам'яток (інакше теренового їх поширення з кількісними показниками) має неабияке значення у з'ясуванні географічного спрямування процесу поширення катакомбних культурних комплексів, у розумінні культурно-історичного розвитку в епохальний, зламний період - зміни культур на Півдні Східної Європи.

Виконання цього завдання забезпечується репрезентативною базою джерел: більше 2500 поховань враховано нами по Сіверсько-Донецькому, Нижньо- і Середньодонському регіонам.

Надто цікава зустрічаємість пам'яток на Сіверськодонецчині (рис.1). Вона визначається в процентах з довірчим інтервалом від загальної кількості всіх катакомбних поховань в даному районі. Найбільша зосередженість поховань у луганському правобережному районі, де їх 81 на 616 (13±3%). На північ, у бахмутсько-берекському районі, де проводив розкопки В. О. Городцов, ранніх катакомб усього 9 на 193 (4±3%), у лівобережному сіверськодонецькому (межиріччя р.р.Оскол, Красна, Айдар, Деркул) - 10 на 260 (4±2%). Зовсім відсутні вони у верхньодонецькому районі (Харківщина, Білгородщина), де загалом досліджено 170 поховань. Слід звернути увагу на незначну кількість пам'яток в лівобережному районі- суміжному з луганським правобережним. Це узгоджується і з рідкістю та невиразністю їх у сусідньому Середньодонському регіоні (враховано більше 300 поховань). Отже, кількість пам'яток, що нас цікавлять, зменшується на північ та схід.

На Середній Донщині кілька ранньокатакомбних поховань влаштовано в "н" і "т"- подібних катакомбах та ямах з орієнтацією кістяків до Пд., Сх., Зх. ¹ Серед інвентаря посудини опуклодінцеві, зі сплюсненими та пласкими денцями, деякі з уступом у плічках. Орнамент з горизонтальних та навкісних смуг, зокрема і метопів, виконаних як простим шнуром і гребінцем, так і тасьмою і двозубим відступаючим штампом. З інших речей назвемо прикметні срібні скроневі кільця та бронзові підвіски з двома кульками на кінці.

На південь, в Нижній Донщині, пам'ятки компактно зосереджені на правобережжі та лівобережжі від гирла Дону до міст Цимлянська і Волгодонська, включаючи й райони нижньої течії р.р.Манич та Сал. Саме тут ще на початку 60-х років були відкриті і належним чином зафіксовані характерні "т"- подібні катакомби (зокрема і з пізньою керамікою), які згодом були виділені В. Я. Кияшком в ранньокатакомбну групу. ² У взятій вибірці з правобережної низової частини Донщини (до гирла Дінця) на 200 катакомб припадає 90 ранніх (34±5%), що засвідчує значно більшу їх концентрацію, ніж на Сіверськодонецчині. Чимало таких поховань і на лівобережжі від Азовського моря до рік Манич і Сал (тут ми не володіємо усіма даними для статистики). Далі, на північний схід пам'яток значно менше, ³ але вони поширюються до Нижнього Поволжя та Середньої Донщини, де зникаються з ареалами середньодонської та полтавкинської культур. Остання зосереджена на лівобережжі Волги і нижньоволзький її варіант на ранньому етапі характеризується деякими спільними

рисами з ранньокатакомбними пам'ятками. Це опукло-сплюшене донце посудин, банкуватість частини форм, нерідко судільна орнаментация поверхні (інколи і денця), вертикальна побудова деяких композицій, зокрема і прямокутних, наявність ромбів, виступаючі штампи, тощо (щойно відкриті тут і ранні катакомби зі сходишками). ⁴ Певно, процес складання полтавкинської та катакомбної культур відбувався паралельно і у взаємних зв'язках. Синхронність його підтверджують і такі діагностичні для доби предмети, як шнурові підвіски, молоточкувата шпилька з сигарковим стрижнем, кільцевий медальйон, короткі тесла - сокири, скроневі спіралі.

НИЖНЯ ДОНЩИНА

Розглянемо пам'ятки сусіднього регіону їх компактного зосередження, де раніше відомо було близько 250 катакомб, ⁵ але тепер їх кількість начебто наближається до 2000. Значна частина ранніх, здебільшого новітніх матеріалів, ґрунтовно проаналізована О. В. Кияшком, однак результати видані лише у формі тез. ⁶ До раннього періоду ним віднесено близько 300 поховань, переважно впускних, але є і основні. Катакомби "т" і "н"-подібні, здебільшого з довгим лазом у вхідній ямі. Перші домінують у західному, низовому районі Донщини та в центральному на схід від гирл рік Сіверський Дінець, Манич і Сал (рис.66; 75-85). Натомість, у східному районі - Волго-Донському межиріччі - представлені тільки "н"- подібні форми, які лише зрідка подібуються у пониззях. Трапляються і "т"- подібні катакомби. На думку О. В. Кияшка "н"-подібні споруди з широким входом ("підбої") найраніші і одночасові з похованнями в ямах, що обґрунтовується подібністю обряду (положення похованих, орієнтація до Сх і Зх) та почасті і інвентарю. Проте стратиграфічні дані, що підтверджують це, ще відсутні. На Сіверськодонецчині їм, можливо, відповідають кілька дитячих поховань в катакомбах з неповно збереженими вхідними шахтами, та у вісімкуватих спорудах. Якраз з них походить більшість опуклодінцевих, здебільшого пізньоюмних посудин (але вони є і в "т"-подібних), а самі вони впушені в південно-східний сектор могил з основними пізньоюмними похованнями і немовби продовжують їх ряд, наслідуючи орієнтацію похованих (Зх, ПдЗх, особливо показова тут могила І біля Зимогір'я - дивись рис. 105 до розділу V). Але поруч з таким паралельним влаштуванням у частині поховань спостерігається і інший принцип - перпендикулярний: вони впушені дещо східніше і мають південну орієнтацію похованих, досить рідкісну в ямних захороненнях (інших могил).

Найбільш споріднені з сіверськодонецькими катакомби низової правобережної Донщини. ⁷ Тут подібуються споруди з кам'яними закладками, зі сходишками та з зображеннями на стінках шахти та камери (Хапри 7/14, розкопки 1987 року Є. І. Безпалого, менш виразні - Новочеркаськ, 1961р., 1/1 - рис.75,16).

Поховання розташовані у всіх секторах, а також в центрі (серед них є і основні), але найчастіше в північно-східному. Положення похованих тотожне, переважає зібганість під тупими кутами: кути в колінах 40-160°, здебільше прямі і наближені до них. Орієнтація строката, але так само домінує Пд, Пд.Зх., Пд.Сх.

Щодо поховального приданого наведемо деякі статистичні дані по правобережному низовому регіону,

де вирізняється 90 ранніх катакомб. На них припадає 31 поховання з жарівницями (34±9%), 18 з посудинами (20±7%), 8 з бронзовими ножами, здебільшого в наборі зі стрижнем (9±6%, крім того поодинокі стрижні у 4 похованнях - рис.75, 1-3; 77, 1-4; 78, 1-12; 79; 85, 1-8). Скроневі кільця і спіралі з бронзи та срібла супроводжували 15 поховань (16±7% - рис.75, 10; 77, 1-8; 85, 1,6,7); кістки тварин - 6 (6,6±6% - рис.81, 5). Крім того, трапилися: бронзове тесло-сокира (рис.79, 4), кам'яний товкачик, крем'яні відщепи, "ножі", наконечник стріли (загалом у 10 похованнях), кістяні рурчасті пронизки і намисто в 1 похованні (рис. 81, 7-8; 83, 7), бронзове лите намисто у двох (рис.81, 4, 9), бронзові шнурові, рамочні і стрижнеподібні підвіски - в одному (рис.85, 3), бронзові обойми - в одному, астрагали - у трьох (рис.85, 5).

Серед перелічених предметів за зустрічаємстю на першому місці стоять жарівниці (34±9% проти 11±6% на Сіверськодонецьчині!) Натомість зустрічаємість посудин приблизно однакова і більшість їх пов'язана з дітьми (13 із 18). Це явище характерне і для ямних поховань для сіверськодонецьких відповідних катакомб, хоча посудини в останніх при дорослих трапляються начебто частіше.

До неординарного приданого належать рештки візка - чотири колеса з катакомби 5/4 (Хапри, розкопки 1987р. Є. І. Безпалого). Серед них знаходилися тільки зуби людини і бронзові ніж та стрижень (рештки кістяка перенесені на перепоховання чи перед нами кенотаф?). Звичай спорядження похованого візком надто поширений в попередній період у надчорноморській зоні від пониззя Дунаю до Тамані, але за винятком східніших теренів - Донщини і Сіверськодонецьчини, як і Поволжя та Південного Уралу (відсутній він і на віддалених від моря теренах України). Лише в пониззях Дону в одному ямному похованні трапилися рештки колеса, ⁸ що дає можливість пов'язувати катакомбну знахідку візка з вузько місцевими традиціями цього району, як контактного з Надазов'ям (близько Маріуполя теж відкрито ранню катакомбу з візком - про неї далі).

З інших районів, переважно з лівобережжя, а також з правобережжя (дещо на схід від гирла Сіверського Дінця - околиці Костянтинівська), крім згадуваних предметів (рис.75,4, 8; 78, 2, 7-10; 82, 5-7; 83, 5, 7) походять ще молоточкуваті та інші рогові і бронзові шпильки, бронзові круглі і прямокутні бляхи, медальйон, кістяні диски, знаряддя, рурки, пронизки з нарізками та намистини, а також намисто з мушель (рис.75, 2; 78, 3-6, 11, 12, 19; 83, 4, 6; 84, 1-11). Рогові шпильки оздоблені навкісно ромбічним прокресленим орнаментом, бронзові молоточкуваті - рельєфним шнуром і змійками. ⁹ З "н"-подібної катакомби походить жолобчатий абразив (рис.78, 13).

Важливий і неординарний комплекс Верхньоаблучний відкрито В. П. Шиловим на лівобережжі Дону (рис.84). ¹⁰ Більшість речей тут містилася перед стегнами - животом підлітка 12-13 років: бронзова шпилька зі шматочком шнура в отворі, на якому до неї причеплювалися дві бляхи; 20 кістяних рурчастих пронизок, 16 намистин і 44 диски - певно, пасовий набір. У комплексі поєднано предмети кількох катакомбних угруповань: донецького (тип споруди, положення небіжчиків, кераміка, пронизки) і передкавказьких, нижньокубанського та східноманицького (бронзові шпилька, прямокутна бляха, кістяні диски), а, можливо, також передгірського північнокавказького, де переважно зосереджені знахідки бронзових шпильок. ¹¹ Цікаво, що і єдина достеменна знахідка останніх серед пізньоамних поховань також походить з лівобережжя Дону (Попов 30/6-9). ¹²

Розглянемо в загальних рисах кераміку з нижньодонських поховань. Основні її форми - безшийні

і короткошийні посудини з опуклим, сплюсненим та здебільшого плоским денцем (рис.75-84). Особливістю низки форм є наявність уступу чи різкого зламу в боках ("гострореберність" - рис.75, 5, 6, 9; 77, 10; 78, 8; 51, 8; 83, 9, 84, 3). Вирізняються досі зовсім незнані в регіоні безшийні кубкові форми на вузькому піддоні, інколи начебто приліпленого до опуклодінцевої посудини (рис.76, 10; 80, 4). Цікаво, що за формою вони мають паралелі у кубансько-надазовській, полтавкинській та буджацькій кераміці Північно-Західного Причорномор'я (зустрінуті також у ранніх катакомбах Нижньої Наддніпрянини). ¹³ В орнаментативі переважають візерунки, виконані відбитками шнура, гребінця, одно-тризубого і відступаючих штампів (гострі і прямокутні зубчики). Помітне місце становлять перлини або наліпи у вигляді горизонтальної низки під шийкою, переважно на опуклодінцевих формах (рис.75, 9; 76, 3, 5, 8; 77, 11; 83, 2). Трапляються також валикоподібні потовщення в основі шийки, нігтьові та пальцьові відбитки.

Орнаментальні сюжети - горизонтальні смуги ліній, ялинок, трикутників - поширені головню на опуклодінцевих посудинах (які походять переважно з дитячих поховань). Плоскодінцевим посудинам більш притаманні вертикальні композиції з прямокутників, ліній, метопів, котрі чергуються з навкісними смугами, а також з вертикальних рядів ромбів, досі зовсім невідомих. Такого кшталту візерунки О. В. Кияшко залучає до навкісно-ромбічного стилю і констатує певні аналогії йому в орнаментативі катакомбних рогових шпильок (рис.75, 2, 6; 80, 4). На деяких посудинах разом з зазначеними композиціями з'являються округлі елементи, безумовні прототипи концентричних кіл, спіралей, фестонів, котрі так прикметні для класичних донецьких кубків (рис.80, 3). Поява останніх також, можливо, припадає на ранній період, на його пізню фазу (рис.77, 7; 80, 8).

До рідкісних форм відносяться невеличкі фляги з вушками та крупні амфори. Знахідки перших приурочені до пониззя Дону, і напевне обумовлені контактами з Надазов'ям, як Північним так і Східним (кубанським), де вони поширені в пізньоамних та новотитарівських пам'ятках (а також ранньокатакомбних - для Північного Надазов'я). Разом з тим, орнамент на них з відбитків одно-тризубого відступаючого штампу прикметний для місцевої нижньодонської традиції (рис.76,7,8; 80,5). Одна фляга з чотирма вушками на кулястому денці досить оригінальна (рис.82, 1-2) і єдина наближена аналогія до неї - фляга з розкопок М. І. Веселовського поблизу станиці Костромської (рис.82,8). ¹⁴

Крупні амфори з домішкою вапнякової тирсової маси в глині, з сірою чи чорною заліскованою поверхнею вказують на контакти з Північним та Південним Кавказом, зокрема зустрінуті вони у ранній катакомбі в Кубанському Надазов'ї (рис.81,6,2; 91,6). Трапилася така амфора і в похованні в ямі на лівобережжі пониззя Дону (згадуваний комплекс Кулішівка 1/2 з теслом-сокирою та долотом).

До даного періоду відноситься також своєрідна чаша-курушка на чотирьох окремих ніжках, без відділення, з шнуровим орнаментом (рис.82,3). Вона походить зі старих розкопок, разом з нею в катакомбі невідомої форми було знайдено також два "спіральних срібних кільця", рисунок яких відсутній. ¹⁵

Загалом більшість кераміки за формою та орнаментом аналогічна посудинам з відповідних катакомб Сіверськодонецьчини. Разом з тим вона різноманітніша, що, можливо, пояснюється незрівняно більшою вибіркою. У сіверськодонецькій групі досі не трапилися посудини з перлинами в орнаменті, хоча останні притаманні місцевій орнаментальній традиції кераміки ямної культури, так само, як і нижньодонській;

невідомі також безшийні кубки на піддонах та залісковані амфори - т.т. рідкісні форми. Амфори тут з'являються лише в середньому періоді, зокрема на його початковій фазі.

Також аналогічна і решта предметів приданого. Відмінність лише в різній їх зустрічальності: у нижньодонській низовій групі поховання з жарівницями становлять 34±9%, з ножами 9±6%, зі скроневими кільцями і спіралями - 16±7%, тоді як в сіверськодонецькій - відповідно 11, 27, 26±6-9%. У першій групі, особливо в лівобережних похованнях, значно частіше трапляються рогові шпильки і бронзові та кістяні пронизки - разом з пізньоямними їх відомо 80 екземплярів.¹⁶ Вони з молоточкуватим, іноді з грибовидним навершям або з простим кінцем, з навкісноромбічним орнаментом.

Отже, ранньокатакомбні пам'ятки Нижньої Донщини і Сіверськодонецьчини найбільш близькі між собою. Разом з тим, зазначені відмінності дозволяють вирізняти тут кілька груп. Передусім, це низова (західна) нижньодонська група, до якої тяжіє правобережна (луганська) сіверськодонецька. Окремі групи намічаються в центральних і східних районах Донщини (за згадуваними дослідженнями О. В. Кияшка).

У катакомбній спільності намічене виділення кількох культур та варіантів чи груп. Разом з тим, вони ґрунтовно, на сучасному рівні і за єдиною програмою не вивчені і не співставлені, а самі пам'ятки в масі і належним чином не видані. Все це наслідок ненормальної організації новобудовних експедицій, котрі от вже майже три десятиліття працюють у досить напруженому темпі. Навіть один облік одержаних матеріалів становить проблему. За досить приблизною оцінкою Л. С. Клейна на 1976 рік досліджено близько 4700 катакомбних поховань (разом з ямними та полтавкинськими-8700).¹⁷ Але вже на 1990 рік ці цифри щонайменше мали подвоїлись.

Відтак, розглянемо за певними вибірками сусідні пам'ятки Північного Надазов'я, частково Наддніпрянщини, Кубанського Надазов'я та Приманиччя, які виділяються в дві велетенські культури - наддніпрянську (дніпро-азовську) та передкавказьку.

ПІВНІЧНЕ НАДАЗОВ'Я.

Матеріали, що залучаються по цьому регіону, належать до Молочанської та Кальміуської мікрогруп. Перші походять з розкопок О. І. Тереножкіна, Б. Д. Михайлова, В. В. Отрошенка, С. Ж. Пустовалова, Ю. Я. Рассмакіна 1951-1984 років,¹⁸ другі - з розкопок В. В. Дворниченка, С. Н. Братченка, М. Л. Швецова, О. С. Беляєва, С. М. Санжарова, В. К. Кульбаки, О. І. Привалова, Д. П. Кравця в 1966-1988 роках, статистичні підрахунки за станом на 1985 рік.¹⁹ У вибірці з 265

Таблиця А. Відсоткова зустрічальність по регіонах (в %)

категорія	Півн. Надазов'я	С. Дінець	Дон
посуд	37 ± 10	23 ± 7	20±7
скроневі прикраси	6,6 ± 5	25 ± 7	16±7
бронзові ножі	3,3 ± 2	27± 7	9±6
жарівниці	3,3 ± 2	11± 6	34±9

Посудини тут містяться як при дітях, так і при дорослих (на С. Дінці дещо частіше при дітях, а на Дону здебільшого при них).

До предметів, які відсутні в донецьких похованнях, відносяться підвіски з зубів хижаків, набори наконечників стріл (3 поховання), кам'яні довгі сокири-молотки (Аккермень, 1, 1951 р., 8/7; Виноградне, 24/22 - рис. 88, 8, 34, 39), рештки трьох луків. У більш західних споріднених пам'ятках Наддніпрянщини зустрінуті: ледь вигнуті бляхи, гладенькі та з пуансонним орнаментом (разом зі шпильками - рис. 88, 13-17; 90, 20-22), кільцеві медальйони, зокрема і перегородчасті, з планкою на

катакомбних поховань цих мікрогруп виділено 95 раних, що становить 36±6%. Останні переважно впускні, містяться у всіх секторах могили, але здебільшого в південних - східному та західному. У могилах висотою до 3-5 м катакомби розташовані по колу, приблизно, з однаковими інтервалами. Вони утворюють тут справжні кладовища з 10 і більше катакомб і в цьому відношенні, як і за плануванням повторюють багаточисельні впускні пізньоямні поховання цього, а також Наддніпрянського та Південнобузького регіонів. Нічого подібного немає у східних регіонах - від пониззя Дону до Волги - для тих і тих поховань. Серед катакомб тут також переважають "т"-подібні споруди (рис. 86, 1-3; 90, 2), менше "н" та "г"-подібних, здебільшого з довгим лазом у вхідній шахті (рис. 86, 1, 4, 5). Але чимало останніх і без лазу, або з коротким лазом - і в таких похованні, як діти у супроводі опуклодонцевих посудин (рис. 86, 4; 87, 13), так і дорослі. Характерні глухі та наріжні сходники не зафіксовано, хоча зкошеність кутів біля глухої стінки вказує, що вони мали місце, але були зрізані при розкопках. Лаз при вході в камеру затулений каменями, зрідка деревом - трапилися також колесо візка і антропоморфні брили (рис. 86, 2, 4, 5). Він вузький і часто відносно довгий у простінку (поміж вхідною ямою та камерою), що надто рідко трапляється у донецьких та донських катакомбах.

Положення похованих - зібгане під тупим кутом, тулуб у три чверті, рідше на боці або на спині, ноги на правому, інколи на лівому боці (кути в колінах тупі, прямі, гострі). В одному гуртовому похованні відмічена позиція на спині з підібганими ногами ступнями до тазу (Калинівка 1/10), два інших кістяки у звичайному положенні. У двох катакомбах поховані випростані на спині (Калинівка 2/6, Виноградне 1/4). Перша позиція надто прикметна для ямних і ранньокатакомбних поховань Приманиччя, друга як для останніх, так і для північнокавказьких (подибується вона і в ранніх катакомбах Нижньої Кубані). В одному похованні зафіксовано елементи обряду портретування: накладки з смоли на переносиці та вустах (Жданов-Виноградники, 1/8, розкопки В. К. Кульбаки 1984 р.). Асортимент приданого, а з ним більше половини катакомб, у значній мірі співпадає з донецькими похованнями. Це глиняні і дерев'яні посудини, жарівниці, кам'яні товкачки і плитки (особливо-круглі), крем'яні ножі, наконечники дротиків, відщепи, бронзові ножі та стрижні, бронзові і срібні скроневі кільця і спіралі в півтора - два з половиною та п'ять обертів, бронзові вісімкуваті, шнурові прості і рамочні підвіски, кільцеподібний медальйон,²⁰ обійми, рогові молоточкуваті шпильки, кістяні пронизки з нарізкою, фаянсові намистини (рис. 86-89, 90, 1-4). Втім, зустрічальність цих предметів різна :

вушці (рис. 88, 23; 90, 6-13), підвіски, бляшані рурочки і лите намисто (рис. 90, 5-19).²¹ З поховань степового Криму походять медальйон у комплексі з роговою шпилькою та жарівницею (рис. 88, 11, 12),²² 9 опуклих (напівсферичних?) блях у наборі з двома роговими молоточкуватими шпильками (одна - з двома парами виступів - рис. 88, 18-20).²³

Особливо прикметні для раних катакомб, як і для пізньоямних поховань Надазов'я - Наддніпрянщини кістяні рурки, здебільшого з нарізками. Вони не набули помітного поширення на Сіверськодонецьчині, Середній та Нижній (правобережній) Донщині (проте трапляються

тут на лівобережжі), у Передкавказзі та Поволжі і зовсім відсутні (як і шпильки) в Північно-Західному Надчорномор'ї. Ці прикраси здебільшого утворюють разки з кістяним намистом, підвісками з зубів, рогових шпильок, а також круглих блях. Переважно вони містяться поруч з похованням - перед плечем-животом, стегнами, зрідка - на грудях і животі. В одному випадку (Покровське, 2/13 на Нікопольщині, експ. Б. М. Мозолєвського, 1973 р.) 45 рурочок разом з підвісками із зубів немовби оперезували тулуб дитини, утворюючи пасок довжиною близько 1 м (частина рурочок розташовувалася у дві низки). Подібні паси, але оздоблені бронзовими намистинами і пронизками, шпильками та бляхами простежені С. М. Кореневським у північнокавказьких похованнях.²⁴ У розглядуваних регіонах України були поширені ще паси або наплічні реміні з крупними бронзовими обоймами з пуансонним орнаментом. У ямних та ранньокатакомбних похованнях Південного Побужжя вони трапилися в наборі зі шпильками на грудях та поясі.²⁵

Надто важливо відзначити серед приданого трьох поховань набори наконечників стріл у комплексах з довгими сокирами-молотками та булавою (Акермень, I 6/3; 8/7; Виноградне, 24/22 -рис. 88, 29-34). Подібні парадні сокири та булави, що відомі з тутешніх ямних комплексів і які знайшли відображення в іконографії на антропоморфних стелах України і Молдови, безумовно, є атрибутами високого соціального статусу похованих доби пізнього енеоліту - ранньої та середньої бронзи.

З іншого боку, у катакомбах розглядуваного регіону начебто відсутні кістки тварин, не зустрінуті досі бронзові тесла-сокири та ціла низка інших предметів, відмічених для донецьких поховань. Надзвичайна рідкість жарівниць до деякої міри компенсується наявністю вугілля та золи в похованнях.

Одначе найбільш суттєві і вагомі ознаки, які розмежовують північнонадазовські пам'ятки з сіверськодонецькими і нижньодонськими, виявляються в типологічному вигляді кераміки. По-перше, в ній переважають посудини ямних типів з опуклим чи опукло-сплосченим нестійким денцем (22 на 33 екземпляри вибірки), яке надто вузьке і у плоскодінцевих зразків. По-друге, ці посудини (частина з вушками - фляги) досить слабо орнаментовані (рис. 87). Здебільшого це вузький фриз на плічках з вертикальних ліній, горизонтальних "ялинок" і ліній, рідше - з коротких трикутників чи метопів. Техніка виконання орнаменту також обмежена: зубчастий штамп, простий і перевитий шнур, відбитки пальця, прокреслення. Лише окремі зразки поспіль чи наполовину орнаментовані "ялинками", ромбами, вертикальними лініями, зигзагами (рис. 86, 3; 89). Прикметною є і поверхня: рельєфні розчоси гребінця, які іноді набувають вигляду орнаменту. Досить цікаві дві посудини (одна з пониззя Дніпра - Підкалінівка, 6/28)²⁶ на досить високому піддоні з досить випнутими боками (рис. 89, 2, 9). У їх моделюванні відчувається певна подібність до донецьких кубків, що, як і згадувані вертикальні композиції та ромби, засвідчує певний загальний напрямок у формотворенні.

Ранньокатакомбна донецька кераміка більш розмаїта, опуклодонцевих ямних посудин тут удвічі менше, а пласкодінцеві переважно з широким днищем. Це стосується як форм (від простих безшийних банок до коротко-, середньо- і високошийних посудин, амфор, фляг і курушок), так і орнаменту, насиченої різними візерунками, що здебільше покривають більшу частину посудини. Останні також різноманітніші за технікою виконання: від простого до подвійного-потрійного шнура і тасьми, від одно- до дво-тризубого гребінцевого штамп (представлені також наколи, ямки, "перлини", гульки, прокреслені елементи тощо).

Створюється враження, що процес відходу від ямних традицій і утворення нових, власне катакомбних форм і орнаменту, більш інтенсивно відбувався на Нижній Донщині і Сіверськодонецьчині, ніж у Північному Надзав'ї та Наддніпрянщині. Ця обставина свого часу, при незадовільному стані джерел, навіть створювала у дослідників ілюзію відсутності в останніх регіонах справжньої культури катакомбного взірця.

Відзначені відмінності щодо кераміки і поховального обряду (включаючи і зустрічаємість предметів), коріння яких в значній мірі сягають в попередні пізньоамні утворення, частково, але здебільшого вже на іншому рівні зберігаються і в наступний період, надаючи певної специфіки донецькій та наддніпрянській (азово-дніпровській) катакомбним культурам.

Вражає зосередження у Надзав'ї і Наддніпрянщині ранньокатакомбних, а також ранньобронзових ямних поховань (нерідко у високих могилах досить тривалого спорудження та використання) висуває ці регіони на одне з важливих місць в розумінні культуруотворювальних процесів III тис. до н.е на Півдні Східної Європи, а, отже, ставить на порядок денний нагальне введення в науковий обіг цих невиданих багаточислених некрополів.

КУБАНО-НАДАЗОВСЬКИЙ РЕГІОН.

У цьому регіоні (Східне Надзав'я та Нижнє Прикубаннє), який раніше залучався переважно до північнокавказької культури, за останнє десятиліття, крім майкопсько-новосвободненських і енеолітичних пам'яток, відкриті числені ямі, новотитарівські, катакомбні, бабинські і зрубні поховання. Отже, виявлені пам'ятки тих самих культурних спільностей енеоліту - бронзового віку, що й в Україні та Донщині, а почасти - і в Поволжі. Все це - результати велетенських досліджень на меліоративних будівництвах експедицій під проводом В. С. Бочкарьова, В. А. Трифонова, Е. С. Шарафутдінової, В. О. Сафронова, Н. М. Ніколаєвої, І. С. Каменецького, О. М. Гея, О. О. Нехаєва, О. М. Лескова.²⁷ Видана лише незначна частина матеріалів, але результати аналізу коротко висвітлені В. О. Сафроновим і Н. М. Ніколаєвою і докладніше - В. А. Трифоновим. Кількісні дані щодо поховань регіону відсутні. Відзначено лише, що Кубанська експедиція в районі середньої течії р.Бейсуг дослідила понад 60 катакомб, з них 20 ранніх - 33±11%,²⁸ а Північнокавказька (1979-1983 р.р.) - 191 з 127 ранніми - 66±6%.²⁹ Ці дані, попри їх, напевно, попередній характер (особливо щодо останньої експедиції), засвідчують досить високу концентрацію ранніх катакомб в цьому регіоні, не меншу, ніж та, що наводилася нами вище для Нижньої Донщини та Північного Надзав'я.

Ранньокатакомбні поховання переважно впускні, але відомі і основні. Вони орієнтовані у радіальному напрямку камерою до центру і містяться від нього здебільшого на Пн.Пн.Сх. і Пд.Зх. (катакомби із прямокутними камерами) та Пн.Сх.Сх. і Пд. (катакомби з овальними камерами). Катакомби "т"-подібні, з похилим дном вхідної ями, зрідка "н"-подібні (рис.91, 1-3, 10, 25). Довгий лаз у ямі, судячи за вибіркковими ілюстраціями, має місце, але окремо, як діагностична ознака, дослідниками не виокремлюється. Трапляються споруди з надто вузькою вхідною ямою, зафіксованою близько дна, що являє собою лише лаз. Зрізаність кутів поблизу глухої стінки вказує і на наявність наріжних сходинок. Вхід до камери (з пласкою стелею) у двох випадках затулений антропоморфною стелею і дерев'яним колесом (рис. 91, 29).³⁰

Загалом типи катакомб та їх атрибути аналогічні тим, що поширені на сусідній Донщині та Сіверськодонецьчині і також у Північному Надзав'ї-Наддніпрянщині. Те ж саме стосується і положення

похованих (корпус у три чверті, на спині, зрідка - на боці, слабо зібганий, ноги на правому боці) і асортименту частини приданого - при значній кількості поховань без нього. До останнього належні рідкісні посудини, жарівниці у фрагментах (частіші), курушки і прикраси: бронзові литі намистини, прості шнурові, рамочні і смугасті підвіски, скроневі кільця і спіралі в 1-1,5 і більше обертів (серед них і срібні), кільцевий медальйон (рис. 91, 4-9, 11-24, 26-28). Знайдено також шпильки з рогу і бронзи, молоточкуваті і цвяхоподібні, круглі і прямокутні бляхи, кістяне намисто, зокрема із зубів ската, глиняні моделі візків, просвердлені астрагали. Серед приданого відмічені і черепи тварин, покладені на кінцівки (вівці). Рогові шпильки орнаментовані в навкісно - ромбічному стилі, бронзові литі - рельєфними змійками.

Втім, у культурі катакомб регіону помітні і локальні особливості: випростане положення на спині частини похованих, відсутність серед реманенту збраряд чи зброї (крім, можливо, одного поховання - Павлоградський, 6/19 - з ножем і стрижнем, відношення якого до періоду?),³¹ незвичайна рідкість посудин при відносній поширенності жарівниць. Але особливо специфічна кераміка, уявлення про котру складається головню за фрагментами. Це великі "недбалі посудини з розчосами", чорнозалисковані посудини, в окремих випадках амфори з ручками поблизу вінець, рідкісні призмекуваті горщики чи миски з гулькоподібними наліпами і курушки без відділення на чотирьох окремих ніжках, зі шнуровим орнаментом. Загалом кераміка суттєво відрізняється від ранньокатакомбних посудин Нижньої Донщини і Сіверськодонецчини, які характеризуються іншими формами (зокрема і опуклодінцевими ямного взірця) і пишною шнуровою, зубчастю і гребінцевою орнаментациєю. Лише два типи рідкісних форм - курушки без відділення і амфори - мають відповідності у кераміці вище згаданих регіонів, а також частково і в Приманиччі. Тільки одна посудина зі шнуровим фризом на плічках з "т"-подібною катакомби (рис.91,10-11) має аналогії в кераміці північно-західних теренів (Північне Надазов'я).

У культурі кубано-азовської групи зберігаються значна спадкоємність з попередніми культурними групами (похованнями в ямах): "передкатакомбною" та новотитарівською.³² Вона стосується стану похованих, асортименту і типологічного вигляду приданого - різних шпильок, пронизок, бронзових і срібних кілець, жарівниць (зустрінуті в новотитарівській групі), посудин з розчосами та з чорнозалискованою поверхнею, зокрема, і амфор.

СХІДНИЙ МАНІЧ.

У регіоні з 1929 по 1980 р. досліджено 828 могил з 1263 катакомбними похованнями за зведенням Е. В. Цуцкіна.³³ Але останніх значно менше - з них слід вилучити поховання в насипах, приналежних до пізньої бронзи. Більшість матеріалів видана, хоча й з неповною графічною репрезентациєю речей.³⁴ Найраніші катакомбні поховання І. В. Синицин визначав як ямно - катакомбні, вважаючи, що і відповідні культури співіснують.³⁵ Проте стратиграфічні спостереження і речовий склад комплексів не дають підстав для такого твердження. В. О. Сафронов виокремлює ці поховання з зібганими на спині і випростаними кістяками у групи III і IV.³⁶ В. П. Шилов відносить їх до ранньокатакомбного, архаринського, етапу передкавказької культури, з чим погоджуються і Н. І. Шішліна, вилучаючи з останньої пізньонеолітичні - ранньобронзові поховання в катакомбах (наявні і в інших регіонах).³⁷

Крім катакомб, в регіоні виділяються і поховання у великих ямах з уступами і кам'яними обкладками, зі слабо зібганими похованими (ноги на лівому боці,

зрідка випросталися), орієнтованими до Сх і Пд.Сх. За стратиграфією вони пізніші за звичайні ямні і передують, як розвинутим передкавказьким, так і випростаним похованням в ямах (з північнокавказьким забарвленням - група II за В. О. Сафроновим). Ранньокатакомбну атрибуцію цих пам'яток В. П. Шилов обґрунтовує наявністю серед їх реманенту жолобчатих абразивів і жарівниць. Але останні нині знані і серед ямних та новотитарівських (тут лише жарівниці) поховань.

У взятій для аналізу вибірці з некрополів Лола, Архара, розкопки 1961-1963 р.р. і Чограй I, II, III, -1965р.³⁸ катакомбних поховань 420, північнокавказьких (випростані кістяки в ямах) - 20. З них ранніх катакомб близько 50, що становить 11±3%. Останні досить різноманітні: "т"- і "н"-подібні, асиметричні "н" та "т"-подібні зі зміщеними вбік поховальними камерами, з вхідною шахтою на одній поздовжній осі (рис.85,9; 92,1). Три катакомби з круглою шахтою, з них дві дитячі без речей, з дорослим - рогова шпилька. Особливістю катакомб регіону є відсутність (чи рідкість?) лазу в шахті; однак, нерідко відмічається похилий чи уступчастий спуск до камери. Камери переважно овальні, зрідка прямокутні. У положенні похованих дві основні пози: домінує зібгане на спині (певне, тут і ті, що були на боці і опустилися на спину), ноги на лівому боці, зрідка на правому (кути в колінах здебільшого гострі) і випростане на спині (рис.92,14,5; 93,1). Менш поширене положення на спині з підібганими ногами, а також з зібганими догори, що завалилися на живіт. Напевне, і частина поховань з кістяками на лівому боці (основна поза розвинутого періоду) приналежна до ранньої групи: в одному з них була молоточкувата шпилька (Чограй-III,4/13).

Особливістю поховального приданого катакомб регіону (більше половини без речей) є домінування прикрас. Це - рогові шпильки, молоточкуваті і цвяхоподібні з сигароподібним стрижнем, з навкісно-ромбічними візерунками, бронзові костуроподібні шпильки (відношення до періоду?), ледь опуклі (і напівсферичні?) бляхи,³⁹ кістяні диски з отвором біля краю, бронзові прості і шнурові підвіски і медальйони, скроневі кільця в півтора оберти і спіраль, білі і блакитні фаянсові намистини та інше (рис.85,10; 92, 7, 9, 13; 93, 2-6, 10-20, 22-26). У одній катакомбі з надто розкішним набором прикрас і гральних предметів зустрінуто 4 кістяні пронизки з нарізкою (Чограй II, 1965р., 13/11 - рис.93, 17-20), які відсутні в місцевих ямних комплексах. Прикметні і підвіски з просвердлених мушель і, певно, гральні набори з нарізних кілець і розмічених рурок та астрагалів (рис.93, 25, 19, 20, 26). З двох дитячих поховань походять глиняні моделі колісок (чи санчат?). У одному з них і модель візка і прикметні для дитячих наборів кістяні рурочки з зарубками-мітками, що розчленувалися на кільця при грі (Чограй VIII, 3/3 - рис. 93, 2, 8, 9, 21).⁴⁰

З надто рідкісних збраряд можна назвати лише бронзові ніж і долото (рис.92, 10) і кам'яний товчакчик. Рідкісні серед приданого і посудини, натомість трапляються частіше жарівниці з фрагментів (рис.85, 11) і начеб-то курушки. Кераміка репрезентована короткошийним горщиком і кількома фрагментами з гребінцевою ялинкою, посудиною з ручкою та чашою (подібна, але з опуклим денцем відома тут в ямних похованнях - рис.92, 3, 6, 11, 12). Останні дві посудини в комплексі з фаянсовим намистом знаходилися в основному похованні з викидом - Архара, 17/2 (рис.92, 4, 11, 13), а впускним тут була катакомба 17/3 з молоточкуватими шпильками (рис.92, 7-9). Проблематичне відношення до періоду поховань з призмекуватими посудинами, орнаментованими шнуром, а також амфори з ручками близько вінець, з товченою мушлею в глині (Еліста, 5/7: трапецієподібна

шахта, вхід задулено камінням, кістяк на лівому боці). Згадані посудини знаходилися при кістяках, що лежали на спині з підбганими догори ногами, які завалилися на живіт. Разом з ними в одному похованні містилась курушка без відділення. Більш характерні ці шнурові посудини для наступного періоду (зустрінуті разом з привольненськими ножами), який передусє класичним мантицьким комплексам (певно, поміж горизонтами С і Д за В. О. Сафроновим). Курушки, як без відділення (такі і в ямах з уступами і в катакомбах при зібганих кістяках), так і з відділеннями (шоправда, їх відношення до періоду?). Вони начебто на хрестоподібних суцільних ніжках (за тьмяним фото). Лише одна курушка - єдина, що належним чином видана М. В. Андрєвою⁴¹ має 4 окремі ніжки, як у відповідних виробів Донщини, Сіверськодонецчини та Кубано-Надазов'я (походить з "г"-подібної катакомби - рис.92, 2). Важливо відзначити наявність всередині чаші кіптявини, що і визначає функціональне призначення серії таких саме чаш без відділення.

Отже, розглянуті пам'ятки Східного Маничу і прилеглої степової частини Ставропілля у багатьох відношеннях своєрідні. Передусім, їм притаманний синкретизм у культурі - в поховальному обряді, видах приданого і, до певної міри, - в типах речей. Одні елементи, як справедливо відзначали згадувані дослідники, мають коріння в місцевій ямній культурі. Це домінуюче зібгане положення похованих на спині, ноги на лівому боці (зберігається і на розвинутому етапі, але тулуб теж на боці), рідкість посудин, знарядь, наявність шпильок, скроневи́х кілець і спіралей. Інші елементи достеменно північнокавказькі: випростана поза частини похованих, переважання серед приданого прикрас. Контакти з більш південними районами Кавказу здебільшого і визначили своєрідність культури регіону на розвинутому етапі - передусім, домінування в кераміці посуду з ручками (переважно без орнаменту).

***

Наведені характеристики різних ранньокатакомбних груп хоча і нерівнозначні за кількістю врахованих пам'яток та ознак, проте, в них охоплені як частини всіх масивів (за вибірками), так і головні ознаки, шоправда, не завжди з кількісними показниками. Ця обставина не дозволяє побудувати струнку графі досить складної картини "переплетення" ознак поміж групами.

Проведені аналізи і співставлення підводять нас до вирішення проблеми культурної інтерпретації цих груп. При першому виокремленні ранніх поховань на Нижній Донщині В. Я. Кияшко,⁴² природньо, акцентував увагу на їх своєрідності і різниці з пам'ятками донецького типу. Уявлення про останні на той час ґрунтувалися на вибірковій графічній частині публікацій В. О. Городцова, в яких подані лише матеріали розвинутого, класичного етапу донецької КК. Вжитий при цьому термін "переддонецькі" пам'ятки надалі став сприйматися майже в аспекті їх особливої культурної приналежності, хоча йшлося тільки про хронологічно-періодизаційну категорію. Після відкриття відповідних пам'яток у Кубано-Надазовському регіоні В. О. Сафронов і Н. О. Ніколаєва об'єднали всіх їх (в різних регіонах) в одну культуру - "приазовську".⁴³ Але в іншому виданні блок культурних груп (без належного співставлення) було обмежено лише Кубано-Надазов'ям, Нижньою Донщиною та Сіверськодонецчиною і вони названі "переддонецькою" культурою.⁴⁴

Пам'ятки Північного Надазов'я і Нижньої Наддніпрянини Г. Л. Євдокимов розуміє як такі, що відносяться до раннього етапу "катакомбної культури Північного Причорномор'я" (виходячи з контексту лише названих українських регіонів).⁴⁵ Відповідні поховання кубано-надазовської групи В. А. Трифонов тлумачить, як приналежні до "єдиного ранньокатакомбного періоду"

з різнокультурними групами.⁴⁶ Як шойно відзначалося, східномантицькі ранні поховання В. П. Шилов відносить до раннього, архаринського, етапу передкавказької КК. О. В. Кияшко залишає відкритим питання про культурну приналежність досить строкатих груп поховань в ямах і ранніх катакомбах Донщини, однак зв'язок їх (передусім, низової групи і центральної) з подальшим розвитком не викликає сумніву.⁴⁷

Підсумуємо зроблені вище співставлення з огляду на посталу проблему. У всіх групах представлені "т" і "н"-подібні катакомби, при цьому перші домінують скрізь, окрім самих східних - східномантицької, волго-донецької і південної середньодонської. Особливістю цих катакомб є наявність у вхідній ямі (шахті) лазу у вигляді здебільшого похилого спуску до камери і нерідко сходинок в кутках чи вздовж глухої стінки (часто зростаються при розкопках). Вони начебто відсутні чи рідкі лише у катакомб Східного Приманиччя (можливо, через стан фіксації), у дитячих похованнях всіх регіонів і інколи - в похованнях дорослих Північного Надазов'я. Як рідкісні типи відмічаються споруди з округлими шахтами чи округло-прямокутними, здебільшого з лазом (без лазу в дитячих похованнях), а також "г"-подібні катакомби (найбільш поширені в Приманиччі). Поховальні камери прямокутні, овальні, круглі чи синкретичні (прямокутно-овальні). Перші та останні домінують у південних групах (крім східномантицької), решта - в північних (сіверськодонецькій, орельсько-самарській). Цікаво відзначити і плаский характер стелі камер (а не склепіння, як звичайно інтерпретують), і кам'яні закладки входу, серед яких трапляються антропоморфні плити або навіть справжні стели (хоча в окремих попередніх групах каміння для перекриття ям використовувалося вкрай рідко або зовсім відсутнє). Але поширеність закладок різна - вони домінують лише в сіверськодонецькій, північнонадазовській, нижньонаддніпряньській та кримській групах і лише зрідка подібуються в нижньодонській та передкавказьких (обумовлено природними факторами).

Положення похованих характеризується слабкою зібганістю і переважанням тупих, прямих і великих гострих кутів у колінах. Тулуб найчастіше в позиції у "три чверті", рідше на спині і зрідка - на боці; ноги на правому, зрідка на лівому боці, за винятком східномантицької групи і частково наддніпряньської (в першій домінує позиція ніг на лівому боці, у другій вона значна - точні дані відсутні). Випростане положення на спині як рідкісне явище спостерігається у кубано-надазовській групі і північно-надазовській і як часте - у східномантицькій (майже третина похованих), що пояснюється тут північнокавказьким (центрально-передгірським) субстратом. Деяке тяжіння до нього помітне і в сіверськодонецькій групі - кілька поховань на спині з ледь зібганими ногами (або однією зібганою, другою випростаною). Досить показовим є і домінування в низці груп орієнтації похованих на Пд, Пд.Сх, Пд.Зх.

У порівнянні до наступного періоду для більшості груп властиве переважання безінвентарних поховань, а серед катакомб з приданим відносна бідність або обмеженість останнього щодо асортименту при рідкості комплексів з багатьма предметами. До особливостей обряду груп слід віднести різну зустрічаємість предметів приданого. Так, посудини представлені у кубано-надазовській та східномантицькій групах лише поодинокими екземплярами, а у північніших і західних групах відсоток поховань з ними відносно значний - від 20±7% до 37±10%. Проте у перших двох групах дещо частіше трапляються жарівниці, є і курушки, а серед іншого інвентаря домінують прикраси при рідкості або відсутності знарядь. Жарівниці - надто рідкісна категорія знахідок у північно-надазовській групі (3,3±2%). Дещо частіші вони в сіверськодонецьких похованнях (11±6%),

натомість найбільша їх зустрічаємість притаманна нижньодонській групі (34±9%).

З іншого боку, за зустрічаємістю знярядь на першому місці стоїть сіверськодонецька група, в якій лише катакомби з бронзовими ножами становлять 27±9% (у нижньодонській – 9±6%, у північнонадазовській 3,3%). Те ж саме стосується і бронзових та срібних кілець та спіралей – 26±7% (проти відповідно 16±7% і 6,6±5%; у передкавказьких групах - лише поодинокі зразки).

Натомість прикметні для українських груп (крім сіверськодонецької) низки з кістяних рурок з нарізками і підвісок з зубів хижаків, часто зі шпильками, якими оздоблювалися паси і, напевне, наплічні або нагрудні ремені, не характерні для передкавказьких груп. Помітна опозиція у прийнятті їх спостерігається в сіверськодонецькій і низовій правобережно-донській (як і у попередніх ямних). Такі види зброї і, певно, символи влади, як лук, стріли і кам'яні свердлені сокири-молоти зустрінуті покищо тільки в північно-надазовській групі.

Отже, значна подібність між групами спостерігається передусім у типах катакомб, положенні похованих, частково в видах (асортименті) приданого і його типологічному вигляді, різниці у несівпаданні окремих видів, в різній зустрічаємісті предметів, а також інших елементів обряду.

Але найбільш суттєві і яскраві відмінності виявляються в кераміці, як щодо форм, так і особливо орнаментатії, про що вже йшлося докладніше. Відзначимо лише, що на тлі всієї ранньокатакомбної царини кераміка нижньодонської та сіверськодонецької груп надто різко виокремлюється розвинутістю і розмаїттям форм (від простих банок до вишуканих кубків) і орнаментатії, зокрема, і в катакомбні стилі. Для останньої характерні складні композиції з різних елементів, виконаних складними дрібними штампами, які часто покривають усю поверхню посудини. Такої високої насиченості візерунками немає в більшості груп. Лише у північно-надазовській і наддніпрянській групах, в котрих домінує кераміка з орнаментальним паском чи фризом на плічках, зустрінуті суцільно орнаментовані посудини, досить подібні у загальних рисах за композиціями до нижньодонських (горизонтальні і вертикальні ялинки, ромби - рис.89). Вони відомі тут і в пізньоямних похованнях.⁴⁸

Відмінності у кераміці, т.т. у найбільш показовому складнику археологічної культури, до яких додаються інші специфічні риси в обряді (включаючи зустрічаємість предметів приданого) та почасти типах речей, попри наявність подібних або й тотожних явищ (що є нормою для блоку споріднених, або навіть лише синхронних культур) дозволяють інтерпретувати ці пам'ятки різних регіонів, як окремі катакомбні культури чи варіанти раннього етапу - періоду їх формування. Це виправдано і з урахуванням їх подальшої долі (розвитку) і знаходить підтвердження у різниці антропологічних типів населення, яке полишило сіверськодонецькі (разом, напевне, з нижньодонськими) і надазовсько-наддніпрянські пам'ятки (за даними К.О. Шепель, відомості про передкавказькі групи сумарні). У цьому світлі сіверськодонецька і нижньодонські (низова та центральна) групи, як найбільш споріднені, репрезентують донецьку КК. Генетичний зв'язок їх з розвинутими класичними пам'ятками середнього періоду досить очевидний і не потребує окремої аргументації. Радше тут до деякої міри вирінає проблема чіткішого розмежування тих і тих пам'яток щодо деяких поховань. Цей зв'язок простежується і щодо поховального обряду і щодо типології інвентаря і, передусім, кераміки, у ранніх зразках якої відчутний "донецький" стиль орнаментатії, що його Л. С. Клейн назвав "первісним барокко".⁴⁹ Щодо поховального обряду відзначимо таке. Прикметні для раннього періоду

"т"-подібні катакомби зрідка подибуються і в середній період, але вони вже з коротким лазом або й без нього (інколи спостерігаються і сходинки в кутках). З іншого боку, домінуючі в середній період "н"-подібні катакомби трапляються вже на ранньому етапі. Паралельно простежується і трансформація до них "т"-подібних споруд, вхідна яма яких нерідко розширюється до ладу, завдяки чому катакомба внизу набуває "н"-подібної форми (відзначалося вище). У положенні похованих зберігається стара позиція, але кути у колінах стають здебільшого дуже гострі, що є загальною тенденцією доби.

Також і в інших групах чимало елементів, які набувають подальшого поширення в розвинутій період розвитку культур (хоча деякі з них і втрачаються). Так, у східноманицькій групі (варіанті передкавказької КК) розвинутого етапу попри певні зміни, особливо щодо різкого зростання супроводжуючого реманенту і, передусім, посуду, зберігаються "н" і "т"-подібні катакомби, ями з уступами, позиція ніг на лівому боці, а звичай покладення жарівниць і курушок ще дужче поширюється. У царині кераміки, попри домінування глеків і амфор, які склалися, безумовно, на північнокавказькому ґрунті, що укорінився тут ще у перед - і ранньокатакомбний час, все таки трапляються посудини з ялинковими, гребінцевими і шнуровими візерунками, а курушки з таким орнаментом мають масове поширення. Дещо подібне спостерігається і у кубано - надазовських пам'ятках (варіант передкавказької КК), зокрема, тут зберігається стара позиція ніг на правому боці, але з меншим кутком в колінах.

У наддніпрянській (дніпро-азовській) КК розвинутого періоду зрідка лишаються катакомби з прямокутними шахтами, зібгане положення похованих різних варіацій: як на боці, так і на спині з ледь піднятими колінами. У переважаючому випростаному стані кістяків (на нашу думку первинним було слабке зібгане на спині), який зрідка подибується і в ранніх катакомбах, спостерігається їх різне розміщення в камері: головою ліворуч від входу і праворуч. За першою позицією приховується колишне зібгане положення з ногами на правому боці (обличчям до входу), за другим - на лівому. Помітна спадкоємність у кераміці, асортименті приданого і типах предметів (сокири-молоти, булави, крем'яні гостроконечники-ножі і наконечники дротиків, тощо). Зокрема, прикметна для періоду прокреслена орнаментатія і такий поширений сюжет, як горизонтальний багаторядний зигзаг з'являються тут на кераміці вже з ранніх катакомб. Те ж саме стосується і звичаю поховання розчленованих кістяків і черепів з обличчєвими накладками, які трапляються в пізньоямних і ранньокатакомбних комплексах. Разом з тим, тут з'являються і чужинські елементи, зосібна кубки з донецькими візерунками, а в антропологічному відношенні тип населення за дослідженнями С. І. Круц суттєво змінюється.⁵⁰

У вирішенні питання про культурну атрибуцію пам'яток варто було б розглянути тереневе поширення ознак за мікрорайонами, від одного до другого і т.д. Це дозволило б простежити - чи є тут культурна безперервність, чи її немає. Полишаючи докладне дослідження цього на майбутнє, проаналізуємо лише за частиною ознак нижньодонську низову і північнонадазовську групи, ареали котрих межують. У першій групі надто висока зустрічаємість жарівниць, а кераміка - з високою насиченістю і розмаїттю візерунків. Якби поміж групами була культурна безперервність, то слід було б очікувати близькі показники і у другій групі, принаймні, у найближчій до Дону північно-східній її частині. Проте жарівниці тут репрезентовані лише одним екземпляром(загалом по

регіону їх 3 на 91 поховання - 3,3+-2%),⁵¹ а суцільно орнаментовані посудини надто рідкісні, хоча вертикальність побудови деяких візерунків зрідка трапляється і має деякі паралелі у нижньодонській кераміці. Натомість посудини частіше трапляються у північнонадазовській групі (37±10% проти 20±7% у нижньодонській), до того ж вони тут супроводжують як дітей, так і дорослих (а у нижньодонській групі здебільшого дітей). З іншого боку, в пам'ятках низового правобережжя Дону надто рідкісні знахідки рогових шпильок і кістяних руток (частіше трапляються на лівобережжі, але шпильки з сигарковим стрижнем, з орнаментом передкавказького гатунку). Також не зустрінуті тут деякі інші предмети, надто характерні для північнонадазовської групи. Все це свідчить про певний ізоляціонізм двох поруч розташованих культурних утворень, що можна було б пояснити їх різночасовістю. Але синхронність пам'яток не підлягає сумніву (і там і там - загальні ранньокатакомбні ознаки), і єдине пояснення цього явища - різна культурна приналежність. Отже, розглянуті риси обряду, жарівниці, шпильки і особливо - форми та орнаментация кераміки виступають, як розмежувальні, певно, культурно і етнічно значущі ознаки поміж донецькою і наддніпрянською КК.

Цікаво відзначити і таке: нижньодонська правобережна група немов би роз'єднує ранньокатакомбний масив наддніпрянсько-надазовських і передкавказьких пам'яток, спільною рисою котрих є бідність орнаментации кераміки (при різних формах) і поширеність шпильок (теж при різних формах). Наведене, як і попередні порівняння, дозволяють тлумачити нижньодонські групи разом з сіверськодонецькою як приналежні до однієї культури раннього етапу - донецької. У цьому світлі відкидається і згадуваний вище відрив ранньокатакомбних пам'яток від відповідних культур і конструювання відрубної (нової) культури.

Зупинимось на деяких проблемах розмежування розглядуваних пам'яток, як від пізньоямних, так і від наступних, середнього періоду. Щодо перших і других найбільш простою, важливою і масовою ознакою є тип поховальної споруди - яма чи катакомба. Але її, мабуть, не слід занадто абсолютизувати, якщо врахувати безумовну трансформацію культур ямного типу в катакомбні і наявність перехідних пам'яток зі спільними типами в обряді і приданому, зокрема, і в кераміці, і в прикрасах, і в знаряддях. Цілком імовірно і побутування в ранньокатакомбний період якоїсь частини поховань в ямах (свого роду старообрядництво у нову добу), тим більше, що вони напевне мають місце в середній і пізній періоди і не тільки у периферійних групах (Середня Донщина, Поволжя, Східний Манич, Південний Буг), а й у центральних, зокрема і в донецьких, і в наддніпрянських (ями з уступами в материк). Однак, якщо останні досить легко ідентифікуються завдяки розвинутості катакомбного обряду і інвентаря (при його частій зустрічаємості), то виокремлення перших (ранньокатакомбних) утруднене через значну спільність більшості ознак і малу імовірність можливих стратиграфічних спостережень: адже в ранньокатакомбний період могили споруджуються порівняно рідко, а фіксація стратиграфії часто надто обмежена. Отже, залучення до раннього періоду (В. П. Шилов), або до періоду І "пізньоямно-катакомбного часу" (О. В. Кияшко) поховань в ямах ще потребує обґрунтування і нових даних, як і питання про співвідношення пізньоновотитарівських і "передкатакомбних" поховань в ямах з ранніми катакомбами (В. А. Трифонов, О. М. Гей). Виокремлювані О. В. Кияшком як ранньокатакомбні рогові шпильки з навкісно-ромбічною орнаментацией зустрінуті в похованнях в ямах на Східному Маничі і в

Кубано-Надазов'ї (передкатакомбна група).⁵² Відомі нам шпильки з таким орнаментом на Наддніпрянщині начебто приурочені до ямних поховань з типовою пізньоямною атрибутикою. На кераміці, але з інших рідких комплексів також відмічена навкісно-ромбічна орнаментация, що трапилася і на кількох посудинах з ранніх катакомб цього, а також Надазовського регіону. Втім, шпильки з катакомб тут начебто всі без орнаменту.

На Сіверськодонецчині ранні катакомби, зосібна, і дитячі з опуклодінцевими ямними посудинами в "н" і "т"-подібних катакомбах (а також у вісімкуватих), за стратиграфією пізніші за пізньоямні поховання. Лише в одному випадку можлива зворотня їх позиція: "т"-подібна катакомба начебто основна, а дитяче поховання в ямі з опуклодінцевою посудиною впускне (? - не всі дані однозначні, Любиме, 1987; 1/1, 1/2- рис.10).

У Північно-Західному Причорномор'ї та басейні Південного Бугу, де відомі лише поодинокі ранні катакомби, обряд поховання в ямах зберігається і домінує в ранньокатакомбний період, а пам'ятки розглядаються, як приналежні до місцевої ямної культури - буджакського варіанту (або й окремої культури) та південнонадбузького. Між тим, частина інвентаря і зокрема кераміка цих поховань мають виражений катакомбний (або перехідний) вигляд. Напевне, поховання в катакомбах з'являються тут набагато пізніше, як це можна гадати за двома комплексами з ранніх "т"-подібних катакомб (рис.94, 1-4).⁵³ В них знаходилися полум'яподібні ножи з розширеним лезом, які з'являються на східних теренах лише в середній період. В одному з них і високі посудини (одна жарівниця) з уступами на плічках, гребінцевими метопами і довгими овами з розчосів-типи, характерні для наддніпрянських ранньокатакомбних пам'яток і, начебто, особливо для орьельсько-самарської групи.⁵⁴

На відмінних ознаках поховань ранньокатакомбного періоду і середнього ми вже частково зупинилися. Відзначимо лише, що вони проявляються, як в типах катакомб, положенні похованих, типологічному вигляді предметів приданого, так і у видах (асортименті) останнього та зустрічаємості певних категорій.

Найбільш поширеною і діагностичною ознакою ранніх катакомб є їх "т"-подібна форма з вузьким входом до камери, наявність довгого лазу у вхідній ямі (індекс 1-0,5 від загальної її довжини) та здебільшого і сходинок. До відносно рідкісних типів у донецькій КК відносяться "н"-подібні катакомби з довгим лазом або й без нього, вісімкуваті та "т"-подібні споруди без лазу. Більшість з них (особливо ті, що без лазу) пов'язана з дитячими похованнями, що спостерігається також в інших культурних групах. Ці типи поширені переважно в середній і пізній періоди, але "н"-подібні катакомби без лазу і сходинок в кутах, зрідка з коротким лазом та здебільшого широким входом до камери. Визначальними атрибутами хронологічної приналежності таких поховань є інвентар, почасті положення похованих та стратиграфія.

Домінуюче в ранній період слабке зібгання положення похованих з переважно тупими, прямими і великими гострими кутами в колінах не є абсолютно диферецюючою ознакою. Воно зрідка трапляється і в наступних, особливо пізньокатакомбних похованнях (навіть позиція на спині з ледь зібганими ногами), хоча загалом в середній і пізній період кути в колінах переважно дуже гострі - від 5 до 50°. Певну кореляцію поз похованих з типами катакомб, притаманних, з одного боку, похованням раннього періоду, а з другого - середньому, можна пояснити так. У "т"-подібні споруди похованого опускали у вхідну шахту в горизонтальному чи ледь нахиленому стані (як у яму однойменної культури), а потім на спині через лаз з вузьким входом у камеру (саме вузьким входом обумовлена слабка

зібганість і великі кути в колінах), де його розвертали обличчям до виходу. У "н"-подібних катакомбах ця процедура спрощувалася: похованого опускали в шахту паралельно до камери, а потім через широкий вхід (його ширина наближена до довжини зібганого кістяка з гострими кутами в колінах) - на дно камери.

Види поховального приданого ранніх катакомб надто обмежені, а їх зустрічаємість низька у порівнянні до поховань середнього та пізнього періодів. Зустрічаємість посудин становить $20-23 \pm 7\%$, кісток тварин (здебільшого черепи з кінцівками), - $6-6,5 \pm 5\%$, жарівниць (в сіверськодонецькій групі) - $11 \pm 6\%$ проти відповідно 70% , $10-60\%$ (збільшується від Дону на північ) $20-30\%$ для останніх періодів. Виняток становлять лише бронзові ножі, скроневі кільця і спіралі для сіверськодонецької групи та жарівниці для нижньодонецької, зустрічаємість яких у ранній період найбільша (натомість у наступних періодах зростає кількість курушок). Зовсім відсутні гральні дитячі набори (астрагали, нарізні кільця, біпірамідальні фішки), стрілочні виробничі та сагайдачні набори, кам'яні сокири-молотки, булави, бронзові гаки тощо.

Саме ця остання обставина, як і зустрічаємість видів приданого, не дозволяє залучати до періоду кілька "т" і "н"-подібних катакомб з коротким лазом у шахті (або навіть відносно довгим для "н"-подібних). Натомість поховання в таких спорудах (або навіть без лазу) у Північному Надазов'ї та Наддніпрянщині нерідко трапляються і містять типовий ранньокатакомбний інвентар. На Сіверськодонецьчині зареєстровано дещо більше 20 "т"-подібних катакомб з похованнями дорослих, з коротким лазом або й без нього у вхідній видовжено-прямокутній шахті (є вони і на Донщині). У трьох випадках зафіксовано їх верхню стратиграфічну позицію щодо катакомб з довгим лазом, а у одному - синхронність з "н"-подібними з індексом лазу 0,5. У окремих споруд ранньокатакомбні атрибути: сходинок, похилий спуск до камери, кам'яне заповнення, прямі кути в колінах похованих, підромбічні (але тасьмяні) візерунки на двох посудинах, наявність в одному заліскованої амфори. Але у цих похованнях надто висока зустрічаємість посудин (в кожному), жарівниць (50%), кісток тварин (черепів, 40%), курушок (10%). Втім, за зустрічаємістю ножів (майже 40%) ці поховання тяжіють до ранньокатакомбних. Зустрінуті і такі предмети: набори астрагалів, нарізних кілець, гральні фішки, булави, гаки, стрілочні виробничі набори. Привольненські типи ножів, спіралі зі зворотними обертами, розвинуті форми і орнаментация кераміки визначають середньокатакомбний вік поховань, хоча вони надто багаті у катакомбному пантеоні і, зокрема, навіть для середнього періоду.

До особливостей раннього періоду слід віднести склад реманенту, в якому представлені, як пізньоамні, так і власне катакомбні типи. У кераміці це опукло- і пласкодінцеві посудини, безшийні і короткошийні, орнаментовані, крім простого шнура і гребінця, прямим, трикутним і особливо одно-трьохзубим відступаючими штампами, а також видавленими "перлинами" та нігтьовими чи пальцьовими заглибинами. Останні утворюють як горизонтальні смуги з ліній, ялинок, трикутників, прямокутників так і з вертикальних чи навкісних композицій з прямокутників і ромбів (навкісно-ромбічний стиль за О. В. Кияшком). Особливістю візерунків є лінійно-кутова побудова. Лише

на пізній фазі періоду з'являються округлі мотиви, виконані як у звичайній старій техніці (відступаючі штампи), так і в новій - з дво- трьохрядного шнура, тасьми, спірального штампу, тобто у спосіб, більш характерний для середнього періоду. Судячи за деякими комплексами, на цій фазі з'являються і високошийні посудини і кубки. Прикладом таких пізніших комплексів є поховання Зимогір'я 1/7, 2/9, Красна Зоря 3/4, Олександрівськ 6/3, Миколаївка 2/10, Хапри 3/3, Донської 7/15, Констянтинівський 3/21. У складі деяких з них найбільш прикметні для раннього етапу посудини поєднуються з типами, що поширені у середній період. У похованні Красна Зоря 3/4 і рогова молоточкувата шпилька і пізніші для періоду типи рамочно-шнурових і смугастих підвісок з грибоподібним завершенням (передують планковим зі спіральним орнаментом з поховань середнього періоду).

Предмети з бронзи, срібла, кістки, рогу та інших матеріалів докладно розбираються у наступному розділі. Тут відзначено лише найбільш характерні прикраси раннього періоду: бронзові стрижневі, шнурові, рамочні і смугасті підвіски, кільцеподібні медальйони, намистини, багатovitкові спіралі (зокрема срібні), зовані опуклі бляхи, фаянсове циліндричне і барилькувате намисто. Прикметною ознакою цих прикрас у порівнянні до відповідних ямних виробів є те, що більшість з них (підвіски, медальйони, намиста), а також бронзові шпильки (відомі лише в донських комплексах) виготовлені в техніці лиття. Шпильки репрезентовані як молоточкуватими типами, роговими і бронзовими, так і стрижневими, причому для рогових прикметний геометричний навкісно-ромбічний стиль орнаментации, а для бронзових - рельєфний у вигляді шнура і змійок (частково тотожний відповідним підвіскам). Проте у західних, Наддніпрянському і Південнобузькому регіонах рогові шпильки з відповідною орнаментацией, як вже відзначалося, характерні для пізньоамних комплексів, а у ранньокатакомбних вони без орнаменту (один екземпляр такої трапився і на Сіверськодонецьчині). Цими типами шпильок немовби позначається ранньокатакомбний період: пізніше лише зрідка (для катакомб) подібуються костуро- та дугоподібні зразки (а інші типи побутують і еволюціонують лише в передгір'ях Кавказу).

У завершенні зупинимося на досить важливому аспекті - кореляції у стилі орнаментации на кераміці і прикрасах з металу, рогу та кістки, підмічені В. О. Кияшком.⁵⁵ Безумовно, вона має місце, проте зв'язок, здається, не дуже жорсткий. Так, концентричні кола і спіралі трапляються ще на пізньоамних (як і на ранньокатакомбних) бляхах, але відсутні на відповідній кераміці і з'являються лише на посудинах наприкінці ранньокатакомбного періоду. Кільцеві медальйони з такими сюжетами відповідають незначній частині кераміки цього періоду, втім, вони, а особливо дискові медальйони і планкові підвіски з колами і спіралями найбільш поширені, як і подібні до них візерунки на посудинах, в середній, класичній період. Останньому відповідають і пізніші пам'ятки передгір'я Центрального Кавказу з численими та розмаїтими прикрасами у спіральньо-концентричному стилі (навіть на різних шпильках і бронзових сокирах з випадкових знахідок),⁵⁶ що має, хоча і не настільки яскраві, як на Донщині і Сіверськодонецьчині, паралелі в орнаментации місцевої кераміки (переважно дрібні елементи).

Примітки до розділа III.

- ¹ Синюк А. Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона.- Воронеж, 1983.-Рис.26,10-13; Погорелов В. И. Погребения катакомбного типа II Павловского могильника // Исследования памятников археологии Восточной Европы.- Воронеж: педин., 1988.-Рис.5, 5-9; Синюк А. Т. Погребения ямной и катакомбной культур Первого Власовского могильника // Проблемы археологического изучения Дно-Волжской лесостепи.-Воронеж: педин., 1989г.-Рис.7,2-4; Шилов В. П. Отчет Астраханской эксп. за 1959г. Сидоры Волгоградской обл. //Арх. ИА РАН, Р-1, N 1976; Дьяченко А. Н. Раннекатакомбные погребения правобережья Медведицы // Древности волго-донских степей.-Волгоград: педин., 1992.-С.79-90.
- ² Братченко С. Н. Нижнее Подонье... - С.142, табл. III, 3 та інші; Кияшко В. Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита...-С.16-17.
- ³ Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной ... -С.8-26.
- ⁴ Качалова Н. К. О локальных различиях полтавкинской...-С.8-10,Т.3,1-29; Баранов Д. Г. Новые погребения эпохи средней бронзы в Саратовском Заволжье// Охрана и исслед. памятников археологии Саратов. обл. в 1995 г.- Саратов, 1996.- С.84-96.-Рис.3.
- ⁵ Братченко С. Н. Нижнее Подонье...-С.11-13.
- ⁶ Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной культуры...-С.26. Его же. О культурной принадлежности погребений раннекатакомбного хронологического горизонта на Нижнем Дону и в Поволжье //Итоги исследований Азово-Донецкой экспедиции в 1987 году. Тез. докл.-Азов, 1988.-С.18-20; Его же. Параллели в орнаментации керамики... - С.92-93.
- ⁷ Братченко С. Н. Нижнее Подонье... - С.154-177 (тут пох. з розкопок 1864-1965 р.р. і частково 1966, 1968 р.р.); Брашинский И. Б. Отчеты о работах Южно-Донской экспедиции в 1967-1968 гг. (Ростов-на-Дону, Западный)// Арх. ИА РАН, Р.1, N 3568, фіксація. А. І. Демченка; Каталог археологических коллекций (Соколовский курганный могильник).- Составители Раев Б. А., Балонов Ф. Р. и др.). - Новочеркасск: Музей донск. каз-ва, 1985.- 84с; Беспалый Е. И. Отчет Приморского отряда экспедиции Азовского музея в 1987 г.// Арх. ИА РАН; Р-1 (Хапры); Ильюков Л. С. Отчет об исследованиях курганного могильника "Царский" в 1987г. // Арх. ИА РАН, Р-1. 11889.
- ⁸ Чердиченко Н. Н. Курган эпохи бронзы близ г.Ростова-на-Дону // КСИА.-1969.-N115.-С.84.
- ⁹ Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной... -С.19.
- ¹⁰ Шилов В. П. К хронологии нижнего горизонта донецкой катакомбной культуры // Археологические исследования Калмыкии.-Элиста: 80 Калм. НИИ ИФЭ, 1987.-С.12-15.-Рис.4,5.
- ¹¹ Там же. - С.19.
- ¹² Столяр А. Д. Раскопки курганов у хут. Попова // МИА.-1958.-N62.-С.381-384.-Рис.23. Цікава згадка про випадкову знахідку бронзової шпильки -типу кістяної катакомбної поблизу Новомосковська на Дніпрі (Шилов В. П. К хронологии ... -С.19, посил. на Арх. ИА АН України, ф.18, N146).
- ¹³ Евдокимов Г. Л. О культурно-хронологических различиях...-С.49.
- ¹⁴ Колекція ДІМ в Москві (зарисовка наша); Отчет Археологической Комиссии от 17.12.1901 г, N2183 за описом //Арх. ПМК РАН.
- ¹⁵ Братченко С. Н. Нижнее Подонье ...-С.202, рис.20,5.
- ¹⁶ Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной ...-С.17.
- ¹⁷ Klein L. Zur historischen Auswertung ...-S.17.
- ¹⁸ Тереножкін О.І. Кургани в долині р.Молочної // АП-1960.-Вып.УІІІ.-С.6-13, також всі статті видання; Михайлов Б. Д. Курган эпохи бронзы вблизи Каменной Могилы // СА.-1982.-N2.-С.150-156 (Вознесенське);
- Отрошенко В. В., Рассемакин Ю. Я., Пустовалов С. Ж. Отчет Запорожской экспедиции за 1982 г. // Арх. ИА НАН України,1982/2; (а також 1983/1, 1984/10 Виноградне I,II,III).
- ¹⁹ За браком місця вказуємо лише: Арх. ИА НАН України, 1966/39; 1972/33, 1976/112; 1977/12-а; 1979/15а; 1980/98а; 1982/143; 1984/84; 1984/72; 1985/103 (звіти).
- ²⁰ Кравец Д. П. Посредников В. А. Методические указания к организации самостоятельных работ на археологической практике.-Донецк, 1990. - Рис.9 (пох. Куйбишеве 1/22).
- ²¹ Латынин Б. А. Молоточковидные булавки ... - С.26.-Рис.22; Евдокимов Г. Л., Гершкович Я. П. Отчет Краснознаменной экспедиции //Арх. ИА НАН України 1989/9, 1984/16; Мозолевский Б.Н. Отчет Прохоровской экспедиции за 1973 г.// Арх. ИА НАН України 1973/11а (Никопольщина); Марина З. П., Ромашко В. А., Фещенко Е. Л. Курганный могильник у с.Вербки...-С.28, рис.2.
- ²² Ольховский В. С. Отчет Крымской экспедиции за 1983 г.// Арх. ИА НАН України, 1983/162.
- ²³ Колотухин В. А. Отчет Северокрымской экспедиции за 1985 г.//Арх. ИА НАН України, 1985/13.
- ²⁴ Кореневский С. Н. О поясных наборах периода средней бронзы из Центрального Предкавказья //КСИА.-1986.-Вып.185.-С.35-42.
- ²⁵ Черняков И. Т., Никитин В. И. Металлические украшения с пунсонным орнаментом ямной и катакомбной культур //СА.-1988.-N4.-С.26.- Рис.1.
- ²⁶ Евдокимов Г. Л. Отчет Краснознаменной экспедиции за 1979 г. //Арх. ИА НАН України, 1979/7. Відзначимо також посудину з ромбами із ранньокатакомбного пох. Сергіївка II 3/9 //Кубышев А.И. Отчет Херсонской экспедиции за 1984 г. // Арх. ИА АН України, 1984/20, рис.20.
- ²⁷ Бочкарев В. С., Шарафутдинова Э. С., Резепкин А. Д., Трифонов В. А. Работы Кубанской экспедиции // Новые экспедиционные исследования археологов Ленинграда.- Л.: Наука.-1983.-С.11-13; Трифонов В.А. Степное Прикубанье в эпоху ранней и средней бронзы. Автореф. кан. дисс.- Л.: ЛОИА АН СССР, 1983.-С.18-19; Николаева Н. А., Сафронов В. А. Древнейшая катакомбная культура...-С.4-25; Шарафутдинова Э.С. Новые материалы по эпохе энеолита в степном Прикубанье // КСИА.-1983.-Вып.176.-С.5-23; Трифонов В. А. Две группы катакомбных погребений на среднем Бейсуге //Там же.-С.86-90; Гей А. Н., Каменецкий И. С. Северо-Кавказская экспедиция в 1979-1983 гг. // КСИА.-1986.-Вып.188. - С.40.
- ²⁸ Трифонов В. А. Две группы ...-С.18.
- ²⁹ Гей А. Н., Каменецкий И. С. Северо-Кавказская экспедиция ...
- ³⁰ Николаева Н. А., Сафронов В. А. Древнейшая катакомбная культура...-С.9. Рис.6.
- ³¹ Там же.-С.9. Рис.6. План катакомби з шахтою без лазу з рівним дном.
- ³² Трифонов В. А. Степное Прикубанье...-С.18-19.
- ³³ Цуцкин Е. В. Археологические исследования Калмыкии //Древности Калмыкии.-Элиста: Изд-во Калмыцкого НИИ ИФЭ, 1985.-С.17.
- ³⁴ Там же.-С.18-22. Тут найбільш повна бібліографія праць.
- ³⁵ Сеницын И. В. Древние памятники Восточного Маньчжа.-Саратов: ун-т, 1978.-С.8-9.
- ³⁶ Сафронов В. А. Классификация и датировка памятников бронзового века Северного Кавказа // Вопросы охраны, классификация и использования археологических памятников. Сообщения.-Вып. VII.-М.: Знание, 1974.
- ³⁷ Шилов В. П. Курган в урочище Бичкин-Булак и

проблема хронологии начала средней бронзы Калмыкии //СА.-1985.-№2.-С.17-31; Его же. Проблема происхождения предкавказской катакомбной культуры // Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии (тезисы).-Л.: Гос.Эрмитаж, 1990.-С.40-41; Шишлина Н.И. Ранний этап средней бронзы Калмыкии. Автореф. дисс. канд. ист. наук. 07.00.06-1992-С.18-20.

³⁸ Синицын И. В. Древние памятники Восточного Мангыча...-С.1-130. Тут вказані і публікації могильників Лола і Архара. Використані також звіти про ці дослідження. З числа катакомбних вилучені поховання в насипах з дуже зібганими кістяками без речей або з банками і кістяними пряжками (культура Бабино). Для загальної характеристики залучені також інші опубліковані матеріали, зокрема і праці М.В.Андреевої (Андреева М.В. Курганы у Чограйського водохранилища //Древности Ставрополя.- М.: Наука, 1989.-С.24-118, Чограй VIII. Решта праць нижче.

³⁹ Сафронов В. О. зазначає, що у цій групі зустрінуті тільки напівсферичні бляхи, проте з комплексу Чограй II 1965 р. 13/11 походять 2 бляхи з пунсонним орнаментом, котрі І. В. Сініцин описує як ледь опуклі, на відзнаку від напівсферичних, які він називає "умбонами" (Синицын И. В. Древние памятники Восточного Мангыча...-С.75). Відсутність рисунків і необхідних позицій речей при млявих фотографіях надто знижує якість публікацій по Калмикії. Безліч важливих предметів лишається по суті, невиданими, особливо, фрагменти кераміки, посудини з орнаментом та прикраси.

⁴⁰ Андреева М. В. Глиняная модель повозки из погребения катакомбного времени //СА.-1984.-Вып.3.-С.201-205 (Чограй VIII 3/3).

⁴¹ Андреева М. В. Курганы эпохи бронзы у г.Светлограда (Ставропольский край) // КСИА.-1986.-Вып.188.-Рис.2.

⁴² Кияшко В. Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита ...-С.16.

⁴³ Николаева Н. А., Сафронов В. А. Древнейшая катакомбная культура...-С.14.

⁴⁴ Их же. Происхождение катакомбного обряда в

Восточной Европе...-С.43.

⁴⁵ Евдокимов Г. Л. О раннем этапе...-С.45-46.

⁴⁶ Трифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху...-С.20

47 Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной ...-С.18-23.

48 Ляшко С. Н. К вопросу о семантике орнамента на сосудах из погребений ямной культуры //Древнейшие скотоводы степей на Украине.-Киев: Наук. думка.-1987.-С.55-57.-Рис.1,2.

⁴⁹ Клейн Л. С. Происхождение донецкой...-С.16.

⁵⁰ Круц С. И. Палеоантропологические исследования степного Поднепровья (эпоха бронзы).-Киев.: Наук. думка, 1984.-С.91.

⁵¹ Подібна ситуація і по всім раннім катакомбам Північно-Східного Надазів'я (52 на 169 усіх катакомб): Санжаров С. Н. Катакомбная культура на территории Северо-Восточного Приазовья. Автореф. дисс. канд. истор. наук. - 07.00.06.- Киев, 1991.-С.7.

⁵² Андреева М. В. Курганы у Чограйського водохранилища...-С.70.-Рис.8;13,41 (всі зі східною орієнтацією, звичайною для місцевої ямної групи); Трифонов В. А. Степное Прикубанье...-С.15.

⁵³ Ключко Е. О. Редкий погребальный комплекс катакомбной культуры на Среднем Днестре //Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (тезисы).- Запорожье, 1990.-С.28-30, Окница; Мельник А. А. Отчет экспедиции Криворожского исторического музея за 1986 г.// Арх. ІА НАН України, 1986/Х.- Рис.69.- Кривой Рог, Рыбасово II 4/10.

⁵⁴ Ковалева И. Ф. Катакомбные погребения Орельско-Самарского...-С.38, рис.5,1.

⁵⁵ Кияшко А. В. Параллели в орнаментации керамики...-С.92-93

56 Приналежність цих сокир до періоду блискуче підтверджує щойно відкритий середньодонський комплекс з Середньої Донщини (Матюхин А.Д. Исследования курганов у с.Большая Дмитриевка // Древности волго-донских степей.-Волгоград, 1992.-Вып.2.-С.51.- Рис.1.

ХРОНОЛОГІЯ РАНЬОГО І СЕРЕДЬОГО БРОНЗОВОГО ВІКУ І ДАТУВАННЯ РАНЬОКАТАКОМБНИХ ПАМ'ЯТОК

На Сіверськодонецькій за багаточисленними даними, одержаними за новітніми 20-річними дослідженнями, завдяки фіксації стратиграфічних розрізів могил через кожні 2,5 - 3 м, а також викидів у плані, ранні катакомби надійно займають позицію поміж пізньоямними і катакомбними похованнями середнього періоду (т.т. тими, котрі свого часу репрезентували "класичну" донецьку катакомбну культуру). Напевне, зворотня стратиграфія в цьому регіоні відсутня (за винятком, можливо, одного випадку - згадувані пох. Любиме 1/1, 1/20), хоча вона могла б мати місце у лівобережних і Бахмуто-Берекському районах з надто рідкісними ранніми катакомбами, що дозволяє припускати збереження тут, як і на більш північніших і східних теренах, ямних культурних комплексів у розглядуваний період. Така ж сама ситуація і на Нижній Донщині і в інших регіонах, але з деякими нюансами. У лівобережних районах Донщини і в Кубано-Надазов'ї їм передують поховання в ямах - X і частково IX групи за В. Я. Кияшком або "передкатакомбні" чи "протокатакомбні" ¹ з деякими катакомбними елементами (трансформовані ямні і новотитарівські). У Східному Примор'ї і в північних степових районах Ставропілля ранні катакомби за стратиграфією наступні щодо пізньоямних поховань (у більшості могил) і поховань з випростаними кістяками, приналежними до північнокавказької неоднорідної групи. ²

Хронологія ранньої і середньої бронзи, ямних і катакомбних пам'яток традиційно ґрунтується на культурно-хронологічній шкалі Північного Кавказу, в значній мірі пов'язаній з хронологією Передньої Азії. У відповідності до датування новосвободненського етапу майкопської культури (2300-2000 р.р. до н.е.) дата ямної культури у звуженій її трактовці визначалася, хоча і без достатніх підстав (новосвободненські паралелі в ній відсутні і притаманні доямним групам) останньою чвертю III тис до н. е., а частково навіть початком II тис. до н. е., а катакомбних - першою половиною тисячоліття (останніх часом до XVII ст.). Це знаходилося у деякій відповідності з хронологією Центральної Європи: культури шнурової кераміки за кількома некаліброваними датами за С¹⁴ відносилися до 2300 - 1900/1850 р.р. до н. е.

Недостатня обґрунтованість таких синхронізацій та датувань типологічними зіставленнями давно вже відчувалася, але внесенню відповідних коректив перешкоджав незадовільний стан джерел, особливо - із старих розкопок у Передкавказзі. Нові дослідження 70-80 р.р., зокрема і відкриття у останньому регіоні поспіль культурних утворень, споріднених з основними культурами Півдня Східної Європи (ямні, новотитарівські, катакомбні тощо), а особливо перегляд хронологічних схем Європи і Передньої Азії (дендрохронологія і калібровані дати за С¹⁴) уможливають і більш аргументоване датування катакомбних культур їх раннього періоду.

Передусім, відзначимо: у Сіверськодонецькому і Донському регіонах, як частині і на сусідніх теренах, за останні десятиліття відкрито чимало поховальних комплексів пізнього енеоліту- ранньої бронзи, надто важливих для хронологічних співставлень. Більшість з них шойно видана мною і частково А. Л. Нечитайло. ³ Остання тлумачить їх здебільше як приналежними до ямної культури, що контактувала з майкопською культурою. Але ці комплекси становлять доямну

хронологічну верству. Одні з них відносяться до так званих "степових проявів" майкопсько-новосвободненських культурних груп, другі за керамікою близькі до пізніх середньостіговських чи середньомихайлівських (репінських) пам'яток (їх інтерпретують і як ранньоямні) (рис. 95; 96, 1-8, 12; 97). Прикметні для них бронзові вироби, короткі пласкі тесла-сокири, долота, почасти ножі, бритви, прикраси та втульчата сокира, попри деяку відмінність і напевне місцеве виробництво, мають паралелі у майкопсько-новосвободненських пам'ятках (рис. 96, 9-11). Саме за цими речами ці поховання можна залучати до раннього бронзового віку.

Досить цікаве і співставлення шпильок та інших прикрас з металу, рогу і кістки з майкопсько-новосвободненських пам'яток, пізньотрипільських (усагівських) і пізньоеолітичних (постмаріупільських, нижньомихайлівських) поховань (рис. 98, 1-29). Частина з них, як от скроневі кільця, металеві рурки-пронизки, обойми, розтягнуті чи зжаті спіралі (здебільше на ремінне, пасове оздоблення) має відповідне типологічне продовження у ямних, ранньокатакомбних та північнокавказьких культурних групах, з тією тільки різницею, що у перших двох групах серед пронизок домінують кістяні зразки, а обойми набувають більшого розміру і орнаментуються (рис. 98, 30-55). У північнокавказьких групах переважають рурки-пронизки з бронзи (є і срібні і фаянсові), а кістяні відповідні вироби з гвинтоподібними нарізками тут відсутні. Останні рідкісні і у ямних і ранньокатакомбних похованнях Передкавказзя, Донщини, Сіверськодонецької (у порівнянні до відповідних пам'яток Північного Надазов'я і Наддніпрянщини).

Пізньоямні і щільно з ними пов'язані передкавказькі, передка-катакомбні групи репрезентовані порівняно незначною кількістю виробів, важливих для вузькохронологічних визначень (рис. 98, 30-36, 99-100; 101, 5-20; 102; 103, 1-12; 104, А, 1-17). Більшість бронзових ножів з підтрикутним клинцем мають широкий хронологічний діапазон. Лише у рідких зразках з округленим на кінці клинцем помітний зв'язок з попередніми відповідними ножами і бритвами (але клинець переважно більш звужений - рис. 101, 5; 103, 9). Спостерігається і давніший звичай покладання похованому двох ножів - великого і малого (бритви). Два бронзових тесла-сокири з Нижньої Наддніпрянщини і лівобережної Донщини (Підкалінівка 5/5, Кіровський ГУ 1/11 - тут кістяк з орієнтацією до Зх - рис. 99, 30; 102, 6) наближені до пізньоеолітичних, ранньоямних та пізньоновосвободненських знярядь (рис. 96, 7, 8, 11; 97, 2, 15; 101, 1, посилання на джерела див. у розд. II). Індокси у них L/Вл = 1,7; Вл/Вп = 1,4-1,6, (графік на рис. 73). Натомість три інших тесла значно довщі: L/Вл = 2,2.; Вл/Вп = 1,7-2. Вони походять з трьох поховань Нижньої Донщини з орієнтацією похованих до Зх. (рис. 101, 12-20; 102, 2, 3).

Два долота з прямокутним стрижнем, рівним (Алітуб 3/30) і з жолобком (Підкалінівка 5/5), без виділеного насаду (рис. 99, 31; 100, 33) також аналогічні чи наближені до знярядь з комплексів, що містять новосвободненські речі (Павловське 31/4, Долинка, могила Курбан-Байрам 3/1, прості зразки типу зубил є і у власне майкопських похованнях), а частково і довгим долотом з ранньоямного пох. Первомайське 2/2 (Прикубанія) та Сачхері. ⁴ Ці зняряддя мають більш

архаїчний вигляд у порівнянні до доліт з чітко виділеним насадом і жолобком, що походять з поховань у ямах з орієнтацією до Зх. - Кулішівка 1/2, Височине 30/15 - лівобережжя пониззя Дону (рис. 101, 13; 102, 4,5) та катакомб раннього і середнього (початкова фаза) періодів (Сіверськодонецчина - Олександрівськ 9/25, Луганськ 1926 р. 3/1, Гончарівка 1/13 - втім, тут насад не виділений).

З кістяних знарядь привертають до себе увагу гарпуни, зустрінуті в різних регіонах (Північне Надазов'я, Нижня Донщина, Сіверськодонецчина - рис. 99, 16; 100, 9, 38, 39). Звичай їх покладання в поховання, можливо, відноситься до одного хронологічного горизонту.

Більш розмаїто репрезентовані прикраси (рис. 98, 30-41; 99-101; 104, А, 1-17). Крім кілець у 1,5 оберти (зрідка 1), тут поширені спіралі у 2 і більше оберти з бронзи, срібла і свинцю (?). Останні вперше з'являються лише в пізньоямних пам'ятках і побутують, до того ж, ширше, у ранньокатакомбних. Щодо кілець у 1,5 оберти, слід відмітити, що тут начеб-то переважають великі і дрібні зразки (діаметр 5-26 мм), шільно стиснуті, з рівними, нерозплющеними кінцями (рис. 99, 11, 29; 100, 5, 8, 28-30; 101, 8-11). Ці прикраси, що зустрінуті у новосвободненських і пізньотрипільських похованнях (рис. 98, 28, 11), безумовно, більш давні, ніж кільця з широкими розплющеними кінцями, притаманними пізнішим, здебільшого катакомбним культурам. У одному нижньодонському похованні трапився і браслет з бронзової платівки (рис. 100, 4).

Особливо прикметні для пізньоямних і пізніх новотитарівських поховань рогові молоточкуваті та інші шпильки і часто пов'язані з ними у наборі бронзові слабковигнуті куті бляхи, здебільшого з пунсонним орнаментом - круглі і прямокутні чи трапецієподібні (рис. 99, 5-7, 17, 23-25; 100, 11, 12, 17-22, 31, 34, 36; 102, 14-18). На круглих бляхах орнамент у вигляді концентричних кіл, дрібних кружечків, спіралей, променів. Прямокутні бляхи поширені головне у Кубанському Надазов'ї (пізньоямна, перед- і ранньокатакомбна групи). Один зразок близької прикраси у вигляді зігнутої подвійно платівки трапився далеко на заході, на Правобережній Україні, у басейні Інгульця (розкопки В. Г. Петренко і Н. Г. Єлагіної 1968 р.).⁵ Вона лежала на шпильці (як і відомі круглі бляхи) і належала до звичайного набору з кістяних пронизок і підвісок (рис. 99, 1-10).

У комплексах зі шпильками або й окремо нерідкі знахідки кістяних рурок-пронизок, гладеньких, з кільцевим чи гвинтовим (спіральним) різьбленням, підвісок із зубів хижаків, зрідка бронзових циліндричних пронизок, обойм, дрібних і великих (наремінні накладки), гладеньких і з пунсонним орнаментом (рис. 99, 1-3, 12-15, 26, 33; 100, 10, 23, 35). Останні, але без орнаменту, характерні і для попередніх пізньоеолітичних груп.

Досить прикметні (але незнані досі) бронзові підвіски найпростіших форм (краплеподібні), зустрінуті у 7 похованнях на Нижній Донщині, Сіверськодонецчині, в Калмикії та на Наддніпрянщині (згадувалися у розд. II - рис. 99, 18, 20-22). Відомі вони і в Кубанському Надазов'ї у передкатакомбній групі В. А. Трифонова.

У східноманицькій і донській групах відмічені також знахідки намистин з мушель і з зубів ската,⁶ характерних для комплексів Передкавказзя і відомих в катакомбних похованнях на Сіверському Дінцю. У першій групі, а також правобережній наддніпрянській зустрінуті фаянсові намистини.⁷ У пох. Архара II 38/1 вони циліндричні, овальні і еліпсоїдні (рис. 98, 39-41, форма намистин з пох. Верхня Тарасівка 9/11 нам невідома).

Щодо шпильок, відзначимо такі їх особливості. Більшість виробів виготовлено з рогу, крім двох

бронзових екземплярів з лівобережної Донщини і Передкавказзя (рис. 100, 3; 102, 13).⁸ Вони переважно з циліндричним стрижнем, з молоточкуватою голівкою, а орнаментовані зразки переважно з горизонтально-зональними візерунками. Відомі вироби і без голівок та з двовушковою голівкою (Плотина 10/7, Сіверськодонецчина), а також ріжкові чи "У"-подібні з Передкавказзя⁹ та Північного Надазов'я (рис. 104, 14; 102, 15-18).

Виділяються оригінальні рогові шпильки: одна з троїстою голівкою (Сальськ 3/4) та дві полімолоточкуваті з двома і трьома виступами (Вовчанське II, 1/12, Новогригорівка, Безчасна Могила/4 -рис. 102, 21; 100, 20; 99, 24). Як вже відмічалось (розділ II), кілька виробів з Нижньої Донщини і Приманиччя мають сигаркуватий стрижень і навкісно-ромбічну орнаментацию - ознаки переважно ранньокатакомбних шпильок цих регіонів. Але така сама орнаментация поширена і на шпильках з циліндричним стрижнем, що походять з ямних поховань Півдня України (а катакомбні вироби тут начеб-то всі без орнаменту).

Розглядувані пізньоямні пам'ятки відповідають горизонталю А і частково В ямних поховань Приманиччя і етапам I-а і частково I-в Північного Кавказу за В. О. Сафроновим. Але з останнього слід вилучити комплекси з медальйонами і складними шнуровими підвісками, як такі, що з'являються лише в ранньокатакомбний період, з горизонту А - поховання з бронзовим гаком, а з горизонту В (ямі з випростаними кістяками) поховання з костуро- і дугоподібними шпильками та литою бляхою.

¹⁰ Ці останні прикраси виступають у більш пізніх комплексах передгір'я Центрального Кавказу, які відповідають переважно середньокатакомбному періоду, судячи за похованнями Донщини, Сіверськодонецчини та частково і Наддніпрянщини. До цього ж періоду відноситься і поява кутих гаків, хоча литий зразок шойно знайдено у ранішому комплексі на Кубані (Успенське, розкопки В. А. Лопатина).

Певно, серед пізньоямних комплексів найпізнішими будуть ті, у складі яких присутні предмети, поширені переважно в ранньокатакомбних пам'ятках, або й ті, що типологічно до них тяжіють. Це порівняно довгіше тесла, жолобчате долото з насадом, пласкодін-цеві і залісковані амфори, металеві краплеподібні підвіски і спіралі, рогові шпильки з навкісно-ромбічною орнаментациєю, і, можливо, згадані бронзові, (походять з X і частково IX групи за В. Я. Кияшком, з передкатакомбної Прикубання за В. А. Трифоном).¹¹ Частина з них, можливо, ранньокатакомбного часу, до чого схиляється О. В. Кияшко.¹² Однак, загалом вони радше утворюють передкатакомбний горизонт. За це можуть свідчити згадані довгіше тесла, які все таки дещо коротші за ранньокатакомбні, а також краплеподібні і шнурові підвіски у 1-2 витки. Ці підвіски, хоча і подібються у ранніх катакомбах (а на Північному Кавказі начеб-то і пізніше), але здебільшого в наборах з іншими складнішими підвісками (шнуровими у кілька витків, литими рамочками і планочками), а також з литими намистинами, медальйонами та іншими прикрасами. В ямних комплексах такої супровід відсутній (як і дрібні литі прикраси взагалі), якщо не враховувати не досить документованого комплексу зі старих розкопок, у складі якого медальйон, шпилька і стрижневі довгі підвіски (Симферополь, ділянка Генкеля 1/2, пох., начеб-то в ямі, за Б. О. Латиніним). Останнє, безумовно, ранньокатакомбного часу.

Ранньокатакомбні пам'ятки у значній мірі зберігають ті ж бронзові і кам'яні знаряддя (ножі, жолобчате долото, кам'яні парадні сокири видовженої форми, круглі плитки тощо), частково кераміку і прикраси, причому, з локальною специфікою, властивою попереднім культурним (ямним) групам (рис. 103, 13-21).

Спадкоємність спостерігається також і у втулчатих постновосвободненських сокирах, що відливалися в архаїчних відкритих формах, характерних для ранньої і початку середньої бронзи усїєї Циркумпонтійської металургійної провінції. Зокрема, тип сокири, що відливалася у формі з ранньої катакомби (Пришиб 1/9), надто близький до відповідних знарядь, що їх матриці представлені на формах з ранньо-новотитарівського (фінальної фази) поховання Лебеді 1 3/10 (рис. 101, 3). Від останнього вона відрізняється тільки більш довгим клином, притаманним сокирам середньої бронзи. Цікаво, що і рідкісний ніж з боковими виїмками в основі клинця з пох. Благівка 2/7 має паралель в ранньому зразку з Кубанського Надазов'я (рис. 103, 20; 101, 2).¹³

Разом з тим, з'являються більш довгі тесла привільненського типу, долота з розімкнутою втулкою (східноманицька група) і ножі передпривільненського типу (рис. 92, 10; 103, 13-15, 18). До останніх належать два екземпляри зі звуженою причерешковою частиною клинця при найбільшій ширині його дещо нижче середини. Отже, в даний період намітилась тенденція в еволюції цього виду знарядь, що призвело пізніше до привільненського ножа-кинджала з найбільшою шириною у верхній частині клинця, яка, власне, і є тільки лезовою (а звужена з тупими краями, у ранньокатакомбного зразка вони проте гострі).

Прикраси зберігають багато форм попереднього періоду (рис. 104, В, 3, 7-12, 21, 35, 39, 40). Відзначимо лише, що у східних групах поширюються рогові шпильки з сигаркуватим стрижнем і навкісно-ромбічним орнаментом (рис. 104, В, 38, 41), а у західних лишається стара форма, проте орнамент начеб-то зникає (один зразок такої трапився і на Сіверськодонецьчині).

До нових типів бронзових прикрас, що з'являються у ранній пе-ріод, слід віднести: молоточкуваті шпильки з рельєфною орнамента-цією у вигляді шнура, змійок, ободків (лише нижньодонська і передкавказька групи), підвіски багатovitкові шнурові, рамочні, планкові, шнурові і смугасті з одною-двома, трьома кульками на кінці або грибоподібним завершенням, литі намистини, кільцеві і дводискові медальйони з рельєфним орнаментом у вигляді кіл та спіралей (рис. 104, В, 1, 2, 4, 5, 20, 23, 29, 29-34). Крім того, в сіверськодонецьких похованнях зустрінуті бронзові молоточкувата підвіска і вісімкуватий сегмент браслета і дві срібні тиснені бляшки (рис. 104, В, 6, 17). Досить важливо підкреслити появу литих бронзових підвісок, намистин і медальйонів саме у ранньокатакомбний період (у ямних комплексах і лише у Передкавказзі і на лівобережній Донщині зустрінуті тільки литі шпильки).

З інших нових прикрас назвемо кістяні диски з отвором біля краю (передкавказькі і нижньодонські групи), фаянсові барилькуваті намистини і намистини з бурштину (останні тільки в одному сіверськодонецькому комплексі - рис. 104, В, 35, 43-47). На Сіверськодонецьчині з'являються також намистини з зубів ската (рис. 104, В, 37) добре знані за пізньоямними і середньобронзовими комплексами Передкавказзя і Нижньої Донщини і відомими також в середній період на Сіверськодонецьчині. Згаданим диском, певно, відповідає кістяна серцеподібна підвіска з катакомби у Північно-Східному Надазов'ї (рис. 88, 28).

У північнонадазовській і наддніпрянських групах більше поширення набувають крупні наремінні обойми з пунсонним орнаментом, які значно здовжуються.

З перелічених предметів-іновачій щодо медальйонів і часто по-в'язаних з ними в комплексах і наборах рамочних шнурових і план-кових підвісок означимо таке. Хоча кільцеві медальйони відомі в середньокатакомбний період (на Сіверськодонецьчині, наприклад, вони трапилося лише у 2 похованих на 1200, тут поширені дрібні дископодібні- рис. 104, С, 5-8), однак їх поява

приурочена до ранніх катакомб. Про це свідчить контекст низки поховань: "т"-подібна форма катакомб, молоточкуваті рогові шпильки, прості і складніші підвіски і обойми (згадувані вже пох. Батурицька П, 3/9, Вербки 9/3, Куйбищеве 1/22, Красна Зоря 3/4). Такі медальйони у наборі зі шпильками з ромбічними візерунками і шнуровими підвісками походять зі знаного ранньоолтавкинського поховання Боролаївка 6/9 з Нижнього Поволжжя і катакомби Чограй Ш 4/13. Також кільцеві перегородчаті і дводискові медальйони зустрінуті з бронзовими молоточкуватими шпильками і шнуровими підвісками в похованнях передгірських районів Центрального Кавказу.¹⁴ Разом з тим, тут вони частіше сполучаються в наборах з "У"- і костуроподібними шпильками з бронзи і напівсферичними бляхами, т.т. в дещо пізніших комплексах. Останні синхронні розвинутому середньому етапу донецької КК. Підставою для цього є комплекси, до складу яких входять бронзові костуро- і дугоподібні шпильки, напівсферична лита бляха, кубки донецького кшталту і дрібні смугасті підвіски петельчастого профілю (надто характерні для середнього періоду сіверськодонецьких катакомб - рис. 104, С, 1-4, 23-25).¹⁵

Зустрінуті також бронзові і срібні кільця у 1 оберт з прямими кінцями та сережкоподібні, як з розімкнутими кінцями, так і з сту-леними (рис. 104, В, 19). Тонкі кільця першого типу побутують довго: майкопські пам'ятки (тут вони переважно золоті чи срібні - рис. 98, 19, 20), зрідка ямні¹⁶ і катакомбні усїх періодів (на Сіверськодонецьчині вони срібні (рис. 104, С, 19)).¹⁷ Поширення сережкоподібних кілець недостатньо вивчене. Тонкі зразки зустрінуті в майкопських похованнях (рис. 98, 18), а потовщені посередині характерні для середньо-і пізньокатакомбних комплексів. У пізньоямних похованнях вони відомі нам тільки в Північно-Західному Чорномор'ї.¹⁸

Щодо глиняних моделей колісок (санчат?) і візків-кибиток зазначимо таке. Раніше вони були репрезентовані лише зразками з двох північнокавказьких поховань званої Ульської могили 5 (разом з костуроподібними шпильками і статуетками). Натепер вони від-криті в низці катакомбних поховань. У кубано-надазовській ранній групі це "модельки візків",¹⁹ у східноманицькій (Чограй І, 1965 р., 58/1; Чограй УШ 3/3)²⁰ і нижньодонській (Ростов-на-Дону, Запад-ний 6/11, Алітуб 2/4)²¹- моделі колісок (санчат-?) з отворами в бортику (рис. 93, 8, 9, 21). Усі моделі супроводжували без винятку дитячі поховання і разом з ними в катакомбних комплексах знаходилися (крім пох. Чограй І 58/1) набори рурочок з пташиних кісток (так звана "флейта Пана"), прикметні як для ямних пам'яток, так і катакомбних середнього періоду. Проте, не всі згадані поховання ранньокатакомбного віку, напевне, лише одне - Чограй Ш 3/3 (рис. 93, 1-9; контекст кількох комплексів невиразний). Такі поховання, як Западний 6/11 (Ростов-на-Дону) і шойно відкриті комплекси на Нижній Наддніпрянщині²² і Сіверськодонецьчині,²³ безумовно, належать до середнього періоду (у двох з них випростані кістяки, крім того, у двох відповідна кераміка).

Частина предметів розглядуваних груп існує і пізніше, у ката-комбних, а також північнокавказьких пам'ятках (рис. 104, С; 103 С), причому поширеність (зустрічаємість) деяких з них (бронзового і фаянсового намиста) значно збільшується. Натомість, занепадають кістяні рурки з нарізками і намистини, зустрінуті у кількох похованнях Північно-Східного Надазов'я (на Наддніпрянщині-?), Сіверськодонецьчині і Середньої Донщини,²⁴ щоправда, у останніх двох регіонах вони були рідкісними і в ранньокатакомбний час. Втім, з'являються такі самі за формулю рурки, але із бронзи, особливо поширені у північнокавказьких пам'ятках (як

у ранніх у наборах зі шпильками, так і пізніших), де вони є, безсумнівно, еквівалентом кістяних (рис. 98, 48, 49, 52-54).²⁵ До типологічного продовження цих кістяних прикрас слід віднести і фаянсові рурки з виїмками та особливо так звані сегментовані рурки-намистини (рис. 104, С.32-39, раніше зроблене нами припущення про їх місцеве виробництво зараз підтверджується новими даними, зокрема, і по Центральній Європі). Інші знаряддя і прикраси еволюціонують. Серед них назвемо лише неодноразово згадувані спіралі, підвіски, медальйони, що змінюються на спіралі зі зворотними витками чи петлями на кінцях, на дрібні смугасті підвіски без кульок та планкові підвіски зі спіральним орнаментом, на дрібні дискові медальйони.

Деяким дисонансом у царині співставлень виринають згадувані рогові шпильки з трійстою голівкою та з двома і трьома парами вис-тупів (полімоточкуваті типи), що походять з пізньоямних пам'яток лівобережної Донщини та Наддніпрянщини – Надазов'я (рис. 99, 24; 100, 20; 102, 26). До них приєднується і своєрідний виріб начебто з ранньокатакомбного поховання Чернозем'є 1/10 в Криму (рис. 88, 19). Ці шпильки асоціюються з бронзовими полімоточкуватими відповідними виробами з передгір'їв Центрального Кавказу. Проте ототожнення їх з останніми у хронологічному аспекті безпідставне: крім помітної розбіжності за формою і орнаментом (концентричні кола, спіралі, як на планкуватих підвісках), ці різновиди шпильок супроводжуються різними наборами предметів. Північнокавказькі бронзові зразки виступають, як довела В. О. Сафронов і С. М. Кореневський, в більш пізніх комплексах з литими напівсферичними бляхами з двома отворами, литими манжетковими пронизками, планковими підвісками зі спіральноконцентричним орнаментом і фаянсовими сегментованими намистинами.²⁶ Як щойно згадувалося, ці прикраси притаманні середньому періоду донецької КК (рис. 104, С.1, 26-27, 38). Немає сумніву, що у даному випадку пізньоямні рогові шпильки наведених форм з північних степових провінцій набагато раніше за бронзові північнокавказькі і, певно, є їх прототипами, хоча загалом вироби цієї категорії не одержали тут, особливо у Наддніпрянщині, подальшого розвитку у наступних катакомбних періодах (як це мало місце на Північному Кавказі). Проміжними, пов'язаними комплексами поміж наведеними різночасовими, певно, є ранньокатакомбні поховання Чернозем'я 1/10 і особливо Чограй Ш 4/13.²⁷ У останньому бронзова шпилька з двома парами головок вже близька до північнокавказьких виробів цього гатунку, але з іншим орнаментом (начебто шнуровим лінійним). Вона супроводжувалася звичайною роговою молоточкуватою шпилькою (як і екз. з Чернозем'я), кільцевим медальйоном і спіраллю з щитком на кінці (рис. 93, II), т.т. прикрасами ранньокатакомбного періоду. При цьому поза похованого (на лівому боці) і, можливо, спіраль, яка до деякої міри наближається до такого роду виробів зі зворотними обертами чи петлями на кінці (а ще більше до спіралей зі щитком культури дзвіноподібних кубків Центральної Європи - Моравія),²⁸ засвідчують, певно, пізню фазу цього періоду.

Отже, проаналізовані матеріали різних культурно-хронологічних груп характеризуються, як спільними типами предметів тривалого побутування, так і специфічними, притаманними лише одній чи двом групам. Хронологічні періоди, таким чином, визначаються за наборами, сполученням типів (з урахуванням певної локальної специфіки груп), кожний з яких здебільшого має певну хронологічну тривалість, що виходить за межі періоду.

Серед ранньокатакомбних пам'яток, певно, найпізнішими будуть ті, у складі яких присутні речі,

передусім, прикраси, що за типологією наближені або навіть аналогічні виробам середньокатакомбного періоду. До таких належать поховання з рамочними і планковими підвісками, вісімкуватим сегментом браслета, дводисковими і кільцевими перегородчатими медальйонами.

Як вже відзначалося, пізньоямні, пізньонотитарівські і так звані передкатакомбні (для Східного Надазов'я) групи синхронізуються з ранніми північнокавказькими пам'ятками періоду I-а за В. О. Сафроновим. За складом металевих знарядь вони, разом з ранньокатакомбними пам'ятками, приналежні до Успенського (допривольненського) етапу металообробки Північного Кавказу, щойно запропонованому М. Р. Рисіним як поствоновосвободненська ланка.²⁹

Завдяки новітнім дослідженням у 90-х роках з'явилася можливість для більш обґрунтованих співставлень розглядуваних пам'яток з культурними групами Південного Кавказу. Найстарша з них, марткопська, має спадкоємність з куро-аракською культурою у матеріальній культурі, але характеризується кардинальними змінами у поховальному обряді, зокрема появі могил (курганів) та інших рис північного, степового походження (Марткопі, ранні групи Триалеті і Сачхере) - безумовним свідченням контактів з Північним Кавказом.³⁰

Останні, але в іншому напрямку, з півдня на північ, зафіксовані і на північних перевалах Центрального Кавказу, у Північній Осетії, що раніше відслідковане В. Л. Ростуновим - на той час вони інтерпретувалися, як міграція куро-аракських племен.³¹

Для марткопської групи і південніших пам'яток (поселення Арич) прикметні "т"- і "у"-подібні бронзові шпильки, зустрінуті і на Центральному Кавказі (рис. 102, 24, 29, 22). Вони мають певні паралелі у рогових і деяких бронзових відповідних виробках з ямних поховань Передкавказзя (серед них і нові знахідки з довгою перекладною - з пох. біля х. Дальний на Кубані - рис. 102, 13, 15, 16, 18).³² З іншого боку, в пох. біля с. Коринто разом з марткопською керамікою і бронзовою шпилькою з петлеподібною голівкою трапилися рогові молоточкуваті шпильки з горизонтальною орнаментациєю та підвіски з зубів собаки³³ - типовим набором ямних східноєвропейських комплексів (втім, зазначимо, що підвіски надто рідкісні у ямних і ранньокатакомбних похованнях Передкавказ'я, Донщини, Сіверськодонецчини і поширені переважно у Надазов'ї і Наддніпрянщині). До згаданих речей слід додати і характерні для ямних і ранньокатакомбних комплексів бронзові і срібні спіралі у два-три оберти (скроневі) з поховань Заглі в Осетії, поселень Квацхелебі (горішній шар В) та Аміраніс-гора (середній горизонт, - рис. 102, 20, 23, 28).³⁴

Молодша група могил відноситься до культури Бедені (власне Бедені, пізніші поховання Сачхере, Цнорі), яка за набором металевих прикрас загалом відповідає катакомбним пам'яткам раннього і середнього, розвинутого етапів та катакомбам Великента в Дагестані.³⁵ Найраніші пам'ятки характеризуються своєрідними бронзовими шпильками зі змійками (подібний орнамент і на ранньокатакомбних молоточкуватих шпильках з бронзи з Передкавказзя, включаючи і лівобережну Донщину), кільцевими медальйонами, короткими стрижневими і перевитими, шнуровими підвісками, жолобчатими долотами з гранями, т.т. предметами, що мають певні аналогії в ранньокатакомбних пам'ятках (долота і в передкатакомбних) Передкавказзя, Донщини та північніших і західних теренів України (до Дніпра і Волги - тут і у ранньополтавкинському комплексі

Бородаї" вка близько м. Саратов).

Безпосередні контакти населення культури Бедені простежуються на Північному Кавказі та на Нижній Донщині, про що свідчать давно вже відомі знахідки кераміки цієї культури, останнім часом підсумовані М. Б. Рисінім (на лівобережжі Нижнього Дону це пох. Новий 138/13, рання катакомба, та Колдирі 17/3, обряд мені не відомий).³⁶

За заліскованою поверхнею, глиною з домішками товченого вапняку, мушлі тощо та формами до кераміки кавказького походження приналежні і амфори з гофрованими ручками, знахідки котрих вже давно відомі на Нижній Донщині, Сіверськодонецчині та у Кубанському Надазов'ї. Вони походять як з поховань з орієнтацією похованих до Зх., так і з катакомб раннього та середнього періодів (про них детальніше у розд. II і III - рис. 81, 26; 91, 8; 101, 20).

Чимало бронзових знарядь та ювелірних виробів з Південного Кавказу (почасти і Північного мають паралелі в Передній Азії. Серед них і скроневі спіралі і одно- і дводискові медальйони, зокрема, і з шнуровою орнаментациєю, що відліті за восковою моделлю (Ур, царський палац, Марі, палац ранньодинастичного періоду III, т.т. близько 2650-2370 р.р. до н.е.). Відзначимо, що ливарство за восковою моделлю з'являється в Месопотамії в ранньодинастичний період (2750-2650 р.р. до н.е.).³⁷ Саме у такий спосіб відліті медальйони, молоточкуваті шпильки та планкові підвіски з шнуровою, тасьмяною орнаментациєю, зокрема, - предмети, що з'являються у ранніх північнокавказьких та катакомбних пам'ятках і побутують пізніше.

Останнім часом з'явилося більше даних і для західної лінії синхронізації. Насамперед, йдеться про культури шнурової кераміки (КШК) Центральної Європи, загальною одночасовістю яких з пізньою Європою і ранньокатакомбними пам'ятками України відзначалася багатьма дослідниками.³⁸ До спільних рис поміж ними М. Бухвальдек залучає: могилу, прямокутну яму, зрідка катакомбу (нішові поховання Малопольші), зібране положення похованих, як на спині, так і на боці, бронзові скроневі спіралі, підвіски з зубів хижаків, молоточкуваті та інші рогові чи кістяні шпильки (рис. 102, 30-36), а також деяку структурну (досить віддалену) схожість у простих горщиках і кубкоподібних формах.³⁹ Щодо кераміки нам видається вартим підкреслити і певну структурну подібність у посудинах з ручками та вушками - амфорах, глеках, флягах (в ямних комплексах на плоскому або опуклому денці, в КШК тільки на плоскому), а також у менш поширених чашах на чотирьох ніжках (у КШК і на п'яти) чи круглому піддоні. Саме ці форми з ручками, що так прикметні для західних пізньоюячних пам'яток (від Таганрозької затоки до пониззя Дунаю, включаючи Середню Наддніпрянщину), виокремлюють їх з поміж ямного загалу і до певної міри наближають до КШК. В окраїнних західних комплексах Наддніпряньсько-Прутського межиріччя відомі і прямі аналогії в кераміці КШК: високошийні кубки, пласкодінцеві амфори, зокрема, з валиком-пружком в основі шийки (найпізніша група III КШК, подібна трапилася і у катакомбі), а також пізня амфора культури кулястих амфор.⁴⁰

Щодо інших рис схожості слід віднести видовжені сокири-молотки типу А, приналежні до так званого загальноєвропейського горизонту (найранішого) КШК і досі не знані дослідникам при співставленнях в пам'ятках України (рис. 102, 37). Між тим, ці знахідки походять з напевне пізньоюячних комплексів Наддніпрянщини,⁴¹ хоча загалом кам'яна сокира-молоток в ямному обряді порівнянне рідкісна. Цікаві і шойно виявлені нами, але давно знайдені в пізньоюячних впускних похованнях кістяні застібки (Баратівка 1/26 на

р. Інгулець та Котівка Майдан/1 на р. Оріль - рис. 102, 7-12).⁴² Поруч з ними містилися кістяні пронизки і намисто, що розташовувалося разком на животі дорослої (застібка біля стегна) у першому похованні і проти живота-грудей дитини - у другому (тут і підвіска з зубу хижака). Отже, ці предмети утворювали пас, що закінчувався застілками - як і набори з молоточкуватими шпильками. Вони унікальні для усього ямного ареалу і попри певну своєрідність їм можна навести аналогії лише серед добре знаних відповідних серцеподібних виробів культур Центральної і Північної Європи (Прибалтика), зокрема Чехії, де вони приналежні до старшої фази культури (знахідкової групи II - рис. 102, 31).⁴³

Отже, загалом пізньоюячні пам'ятки можна синхронізувати зі старшою фазою КШК (групи I, II). Найвність у ранньокатакомбних пам'ятках таких речей, як молоточкуваті та інші шпильки, підвіски з зубів хижаків, бронзові спіралі, що поширені у КШК старшої фази (група II) та частково і молодшої (група III - у ній переважають якраз спіралі та з'являються сокири типу В1, до деякої міри подібні ранньокатакомбним, аккерменсько зразка - рис. 102, 38; 88, 29), визначають їх приблизну позицію. Уточнення останньої залежить від положення наступних катакомбних періодів.

В пам'ятках середнього періоду надто мало паралелей з культурами Центральної Європи, особливо щодо речей з металу. До них можна віднести: видовжені ови в шнуровій орнаментациї та кулясті, опуклі денця частини, здебільшого призмекуватих посудин, парні жолобчаті абразиви, що найбільш поширені в середній період та культурі дзвоноподібних кубків. Щодо посудин з кулястим стійким денцем слід відзначити таке. Вони надто прикметні в кераміці західної, наддніпряньської КК, особливо в інгульському типу пам'яток (середній і пізній періоди). Зрідка подібуються вони і в донецькій КК, зокрема і на Середній Донщині. В різній мірі ці посудини поширені у таких сусідніх постшнурових культурних групах, як подільська, почапська, верхньонаддніпряньська, Хлопце-Веселе (тут на них і видовжені шнурові ови), дзвоноподібних кубків. Домінують вони у фат'янівській культурі та займають чільне місце у середньонаддніпряньській. Виходячи з цього (а також інших даних), більшість комплексів цих культур (останніх) слід синхронізувати не з КШК Центральної Європи (вся кераміка тут пласкодінцева), а з вище наведеними постшнуровими пізнішими групами. До кераміки останніх надто близькі і низькі кулястодінцеві посудини з середньонаддніпряньських і верхньонаддніпряньських комплексів, що залучені до ранніх періодів,⁴⁴ але які радше приналежні до постшнурового горизонту. Подібна короткошийна посудина з шнуровим орнаментом трапилася в Надінгуллі в катакомбі з випростаним кістяком, що супроводжувався також типовим катакомбним горщиком з прокресленим орнаментом.⁴⁵ У Наддніпряньсько-Прутському межиріччі в катакомбах зустрінуті і дві посудини (глек та корчик з ручкою), споріднені з керамікою наведених постшнурових груп.⁴⁶

У ранніх комплексах культури Пер'ямош (група Півварош), що синхронна культурі Хлопце-Веселе, вперше зустрінуте і фаянсове шайбовидне намисто.⁴⁷ Але інше намисто з фаянсу, сегментоване, яке з'являється в середньокатакомбний період (але найбільш поширене в пізній і культурі Бабіне), має аналогії в пізніших культурах ВА1-2. Так само і характерні для цього періоду бронзові спіралі зі зворотними обертами або петлевидними завершеннями (рис. 104, С.18) до якої міри подібні відповідним прикрасам з подвійного дроту (Noppenringe) періоду ВА1 Карпато-Дунайщини.⁴⁸

Значно більше паралелей поміж цими культурами і пізньокатакомбними пам'ятками. Крім фаянсового

сегментованого і шайбовидного намисто, це також рубчаті намистини та з виступами,⁴⁹ бронзові кошикоподібні скроневі серги (Середня Донщина),⁵⁰ бляхи з двома отворами біля краю,⁵¹ наконечники стріл з прямокутною чи арочною (а не трикутною) виймою. Всі ці речі мають аналогії в ранньобронзових групах Центральної Європи ВА1 - початку ВА2, прикметною ознакою яких є поширеність бронзової індустрії в стилі вербового листа.⁵² Прояви останньої досягають Середньої Наддніпрянщини (Київський скарб) та мають своєрідний відгомін у фат'янівській культурі та середньодонських пізньокатакомбних комплексах.

Але наведене фаянсове намисто, кошикоподібні серги і наконечники стріл наведених форм зустрінуті також у культурі Бабине (багатоваликівної кераміки). До них додаються тут ще бронзові дротяні і перевиті шийні гривни, окуляроподібні підвіски, бляшані рурки. Увесь набір цих предметів також характерний для культурних груп ВА1-початку ВА2. Крім того, тут представлені і пряжки: рогові кільцеві та кістяні с двома отворами, відповідності яким є в культурах Пер'ямош (Муреш, група Серг 1-3, тут лише прості кільцеві), Монтеору фаз І с₁-І с₂,⁵³ та стжижовській на Волині.⁵⁴ Цікаві і паралелі в поховальному обряді поміж цими культурами (стжижовська, межановицька, нітрианська) і культурою Бабине середньонаддніпрянської групи: довгі вузькі ями, не характерні для східних груп (зрідка трапляються і південніше, на Дніпрі і в Молдові).⁵⁵ Виходячи з контекстів, вони теж засвідчують часткову одночасність цих культур.

За наведеними співставленнями культуру Бабине (багатоваликівної кераміки) можна синхронізувати з кінцем періоду ВА1 та періодом ВА2, пізньокатакомбні пам'ятки - з періодом ВА1. Середньокатакомбний період припадає на перехідну добу від неоліту до бронзи, до якої належать культура Хлопце-Веселе (разом з Почапом), молодші, середньоевропейські групи дзвоноподібних кубків (келиків), наймолодші пам'ятки КШК Чехії та Середньої Німеччини і культура Глина III-Шнекенберг фази В.⁵⁶ Але період їх побутування, певно,

охоплює і початок періоду ВА1. Отже, ранньокатакомбному періоду за цією схемою, а також за співставленнями речей відповідають КШК Центральної Європи від середини старшої фази (знахідкова група II) і до середини молодшої (синхронна фаза А культури Глина III).

Абсолютна хронологія за останнє десятиліття зазнала суттєвих змін завдяки поглибленню шкали дендрохронологічного методу, що виявив більшу точність і відповідність до історичних дат.⁵⁷ З іншого боку, було доведено правильність каліброваних дат за С¹⁴. Культури шнурової кераміки (КШК) датуються нині від початку III тис. по 2300/2200 р.р., ранньобронзовий період (за центральноєвропейською періодизацією) В1 - близько 2300-2100/2200 р.р., В2 - 2000-1800 р.р. до н.е. Вище згадані пізні групи КШК визначаються близько 2500 - 2300/2200 р.р., а прото- і ранню фази межановицької культури (до них тепер залучено пам'ятки колишньої культури Хлопце-Веселе) 2350/2300- 2050 р.р. до н.е.⁵⁸ З урахуванням змін у європейській та передньоазійській хронології орієнтовний начерк останньої щодо культур Кавказу і Півдня Східної Європи щойно накреслив В. А. Трифонов.⁵⁹ У ньому час побутування майкопської і куро-аракської культур припадає на IV тис., а наступні культури і групи Кавказу (Бедені, Великентські катакомби, Гінчі, старші і молодші кургани Триалеті, північнокавказька) на III тис. до н.е. До 3200-2900 р.р. віднесені ямна і новотитарівська культури, до 2900-2000 р.р. до н.е. катакомбні. При цьому близько 2900-2500 р.р. до н.е. датовані ним ранньокатакомбні пам'ятки разом з передкатакомбними Кубанського Надазов'я, відомими також і на лівобережжі Нижнього Дону. У відповідності до цих нових дат і наведених масові паралелі ямній культурі у її вузькій трактові (масові пізньоямні пам'ятки) може бути відведено рубіж IV - III тис. - перша третина III тис. до н.е. Отже, ранньокатакомбний період слід датувати близько 2700-2500 р.р., середній 2500-2300 р.р., а пізній 2300-2000 р.р. до н.е.

Примітки до розділа IV.

¹ Трифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху... - С.15; Гей А. Н., Каменецкий И. С. Северо-Кавказская экспедиция... - С.40-41.

² Сафронов В. А. Классификация и датировка памятников... - С.71, 78; Андреева М. В. Курганы эпохи бронзы у г.Светлограда... - С.III.

³ Братченко С. Н., Перший Миколаївський курган на Луганщині. //Поховальний обряд давнього населення України.-Київ, 1991.-С. 89-92.-Рис.1; 4;Братченко С.Н. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи// Древние культуры Восточной Украины.- Луганск, 1996.- С.32-57; Нечитайло А. Л. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы.-Киев, 1991.- С.20-59.

⁴ Трифонов В. А. Степное Прикубанье... - С.12. Раскопки А. А. Нехаева 1979 г.; Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети.-Тбилиси: АН Груз.ССР, 1941. - С.20.- Рис.106.

⁵ Трифонов В. А. Степное Прикубанье... - С.12,15,19; Петренко В. Г., Елагина Н. Г. Отчет Ингулецкой скифской экспедиции за 1968 г. // Арх. ІА АН України, 1968/54.

⁶ Латынин Б.А. Молоточковидные булавки...- С.50.- Рис.35.

⁷ Сеницын И. В., Эрдниев У. Э. Новые археологические памятники...-С.106-107.- Табл.41,4 (Архара II 38) 1; Островерхов А. С. Фаянсы ...-С.69.

⁸ Латынин Б. А. Молоточковидные булавки...-С.50.- Рис.35; Столяр А. Д. Раскопки курганов у хут. Попова в 1950-1951 гг.// МИА.-1958.- №62.- С.381-384.-Рис.23.

⁹ Бочкарев В. С., Шарафутдинова Э. С., Резепкин А. Д., Трифонов В. А. Работы Кубанской экспедиции 1978-1980гг. // Древние культуры евразийских степей.-Л.: Наука, 1983.-С.85.- Рис.72, 19.

¹⁰ Сафронов В. А. Классификация и датировка памятников...-С.61-69, 131-142.-Рис. 13; 45. Невідповідність у схемі була помічена (Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной...- С.23): замість горизонту В слід помістити матеріали горизонту С. Наведені дані підтверджують це. Безумовно, поховання горизонту В неоднорідні і відносяться, як до пізньоямного часу, так і до середньокатакомбного.

¹¹ Кияшко В. Я. Нижнее Подонье в эпоху неолита...- С.15; Трифонов В. А. Степное Прикубанье...-С.15.

¹² Латынин Б.А. Молоточковидные булавки...- С.50.- Рис.35.

¹³ Трифонов В. А. Степное Прикубанье...- С.12; Бочкарев В. С., Шарафутдинова Э. С., Резепкин А. Д. Работы Кубанской...-С.85.-Рис. 2, 10.

¹⁴ Корневский С. Н. Новые данные по металлообработке докобанского периода в Кабардино-Балкарии...-С.264.-Рис. 16.

¹⁵ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху...- С.32.- Рис.25,27; 17,10; Кравец Д. П., Посредников В. А., Литвиненко Р. А. Курганы эпохи раннего металла Ивано-Дарьевского...-С.10.-Рис.14.

¹⁶ Артамонов М. И. Раскопки курганов на р.Маньч в 1937 г. // СА. - 1949. - XI. - С.308.-Рис.9,2 (2 срібних кільця). Трифонов В. А. Степное Прикубанье...-С.12

(ранньоюмна група, золоте кільце).

¹⁷ Братченко С. Н. Нижнее Подонье... - С.53.- Рис.25,15,16.

¹⁸ Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. - Кишинев: Штиинца, 1986. - С.58.- Рис.13,1-3.

¹⁹ Трифонов В. А. Степное Прикубанье... - С.19. 20

²⁰ Синицын И. В. Древние памятники Восточного Мангыча... -Табл.56,12; Андреева М. В. Глиняная модель повозки... - С.201-205.

²¹ Братченко С. Н. Нижнее Подонье... - Рис.72,19; Шилов В. П. Отчет Южнодонской экс. за 1962г. //Арх. ИА РАН, Р-1,2727. В пох. Алітуб 2/4 модель коліски при дитині (поховальна споруда не зберіглася) супроводжувалося 5 рурочками і посудиною, орнаментованою "відступаючою лопаточкою" (рис. відсутній).

²² Евдокимов Г. Л. Отчет Краснознаменской экс. за 1978г. //Арх. ИА АН України, 1978/16. Катакомба з круглою шахтою, кістяк випростаний - Каланчак 2/9.

²³ Кульбака В. К. Отчет Мариупольской экс. за 1989г.//Арх. ИА України, 1989/Х. Пох. Кондратівка 1/4 (верхів'я р. Казенний Торець) з випростаним кістяком супроводжувалося посудиною з прокресленим орнаментом. Воно впушене в насип ІІ, спорудженою над катакомбою середнього періоду; Татаринов С. И., Дмитриев В. А. Отчет об охранных раскопках за 1989г. //Арх. ИА АН України, 1989/74 - Покровське 3/8, дві посудини.

²⁴ Братченко С. Н. Отчет Левобережного отряда Северскондон. экс. за 1973г. //Арх. ИА АН України, 1973/9-а. Сватове 1/2; Писларий И. А., Дубовская О. Р., Самойленко В. Г. Отчет Северскондон. экс. за 1976г.// Арх. ИА АН України, 1976/10. Передільське 2/2; Синюк А. Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона...С.61-63, рис.25. Павловськ 29/1.

²⁵ Кістяні рурки, які поширені в Наддніпрянщині і Надазов'ї і рідше на Донщині, зустрінуті лише в одній ранній катакомбі Східного Приманічча (Чограй ІІ, 1965р., 13/11) і одному північнокавказькому похованні (Суворовська 17/12). Натомість, у північнокавказьких комплексах широко репрезентовані бронзові і срібні рурки, куті і литі, гладкі і з насічками чи жолобками і виступами (гвинтоподібні), а також спіральні, т. т. ті ж форми, що і серед кістяних. І ті і ті утворюють здебільшого оздоблення пасів чи наплічних (нагрудних) ремнів або пов'язок (поворозок, часто в наборах зі шпильками).

²⁶ Сафронов В. А. Классификация и датировка памятников... -С.156-164; Кореневский С. Н. Новые данные по металлообработке...-С.277, рис.16; Бетровов Р. Ж., Нагоев А. Х. Курганы эпохи бронзы у селения Чегем 1, Чегем П... - С.28.-Рис.28; 30,15.

²⁷ Сафронов В. А. Классификация и датировка памятников... - Рис.14,П. Близький північнокавказький комплекс щойно видано //Гей А. Н., Кореневский С. Н. Два погребения с трапезиевидными бронзовыми бляхами из Ставрополя и Прикубанья// Древности Ставрополя.- М.: Наука, 1989.-С.271.-Рис.4.

²⁸ Machnik J. Stosunki kulturowe na przelomie neolitu i eroki brazu w Malopolsce.-Warszawa, 1967.- S.90.-Tab.XVI,4.

²⁹ Рысин М. Б. Начальный этап средней бронзы на Северном Кавказе // Между Азией и Европой. Кавказ в IV - I тыс. до н.э. - Спб., 1996. - С.78-81.

³⁰ Джапаридзе О. Н. Культура ранних курганов на территории Закавказья // Между Азией и Европой. Кавказ в IV - I тыс. до н.э. - Спб. - 1996. - С.76-77.

³¹ Ростунов Р. Л. Вопросы бытования куро-аракских племен на Центральном Кавказе и их роль в этнокультурном процессе второй половины III - начала II тыс. до н.э. //Этнокультурные проблемы эпохи бронзы

Северного Кавказа. - Орджоникидзе, 1986.- С.24-42.

³² Рысин М. Б. К проблеме синхронизации памятников среднего бронзового века Северного и Южного Кавказа. // Между Азией и Европой. Кавказ в IV - I тыс. до н.э. - Спб. - 1996 - С.82-83.

³³ Рысин М. Б. К проблеме ... - С.83.-Рис.1.

³⁴ Ростунов В. Л. Вопросы бытования... - Рис.1,1; Кушнарера К. Х., Чубинишвили Т. Н. Древние культуры Южного Кавказа. - Л., 1970.- С. 75.-Рис. 21,18; 43,27.

³⁵ Рысин М. Б. К проблеме ... - С.83-84.

³⁶ Рысин М. Б. К проблеме ... - С. 84.

³⁷ Myller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte. Kupferzeit.- В.ІІІ Мьпсhen, 1974. - Taf.173; 232,D 21-24, 27, 29; Ллойд С. Археология Месопотамии. - М.:Наука, 1984. - С.144.

³⁸ Тут ми полишаємо осторонь периферійну середньонаддніпрянську культуру, як таку, що потребує "очистки" від інокультурних комплексів - ямних, катакомбних і пізніших.

³⁹ Бухвальдек М. Среднеевропейская шнуровая керамика и Северное Причерноморье (к проблеме хронологических и культурных связей) // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии.- Тбилиси: Мецниериба, 1987. - С.232.

⁴⁰ Дергачев В. А. Молдавия и соседние...-С.77-82,108, рис.12; 18; 26,3,4. Більшість поховань наддністрянського варіанту ямної культури слід розглядати, принаймні, як синкретичні, а, можливо, і як приналежні до крайньої південно-східної групи КШК.

⁴¹ Bydowski A. Mogily w Jackowicy //Створити.- 1905.- VI.- Rys.9, 10; Евдокимов Г. Л. Отчет Краснознаменской экс. // Арх. ИА АН України, 1984/16; Крылова Л. П. Отчет о раскопках у Кривого Рога //Арх. ИА АН України, 1964/Х, пох. 10/6.

⁴² Петренко В. Г., Елагина Н. Г. Отчет Ингулецкой экс.//Арх. ИА АН України, 1968/54, рис.18; Ковалева И. Ф. Север степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке. - Днепрпетровск,1984. - С.99.-Рис. 15,13; Ковалева И. Ф. Отчет экс. Днепрпетровского ун-та //Арх. ИА АН України, 1981/105 - С. 204, рис.558-561.

⁴³ Buchwaldek M. Kultura se snurovou keramikou ve stredni Europe // Praehistorica. -1986.- XII.- S. 92,95.-Obr.46, група ІІ Чехії.

⁴⁴ Певно, ці етапи виокремлені за кулястодінецькими формами, що ототожнювалися з "архаїчними" опуклодінецькими ямними посудинами (Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы.- М.: Наука, 1967.- С.14.-Рис. 1;2; Свешников І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля, Волині в кінці ІІІ - на початку ІІ тис. до нашої ери. - Київ: Наук. думка, 1974. - С.33.-Рис.4). Середньонаддніпрянські поховання цього раннього етапу (Київщина, Черкащина) за стратиграфією пізніші за пізньоюмна, а їх випростаний обряд на спині (що є аномалією для КШК) може свідчити за сусідство з наддніпрянською КК. Дивовижна розвинутість бронзової індустрії у середньонаддніпрянській і фат'янівській культурах на тлі КШК Пентральної Європи пояснюється пізнішим віком останніх і комплексів з бронзовими знаряддями (списи, втульчаті сокири тощо). Останні, власне відповідають не КШК, а пізнішим ранньобронзовим групам - ВАІ- А2. В них є прояви індустрії вербового листа, прикраси з подвійного дроту, окуляроподібні підвіски, рурки до паса у багаторядному сполученні і фаянсове сегментоване намисто - це лише в комплексі Стрелиця, банкувата посудина з якого надто пізня. Відома втульчата сокира з пох. Ходосевичи 10/2 відповідає пізньокатакомбним колонтаївським знаряддям (напр. пох. Привілля 11/8 на Сіверськодонеччині - звіт за 1975р).

⁴⁵ Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Балушкін А.М.

Курганная группа близ с. Старогорожено... -133.-Рис. 18. У цьому регіоні з катакомб походять і інші форми, надто споріднені до кераміки згаданих північних пам'яток.

⁴⁶ Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории... - С. 103.-Рис. 23,7,8.

⁴⁷ Machnik J. Kultury przelomu eneolitu i epoki brazu w strefficie Karpatckiej. - Wroclaw -Warszawa -Krakow: Polska AN, 1987.-S.110-112.-Рис. 20,13.

⁴⁸ Надто подібні вони до підвісок-серег з золота, срібла і електрона з Трої ІІ (близько 2500-2200 р.р. до н.е. за К.В.Блегеном: Мyller W. Троя. - Leipzig, 1972. - S. 85.- Abb. 16c).

⁴⁹ Більшість комплексів не видана. Попередню інформацію про них див.: Махно Є. В., Братченко С. Н. Пастове намисто з катакомбного поховання на Компанійцівському могильнику //Археологія.- 1977.- №24.-С. 53-60. В резюме тут помилково вказано, що намисто виготовлялося на Кавказі і в Англії, чого немає в основному тексті, де, навпаки, робиться припущення про їх місцеве виготовлення на Україні.

⁵⁰ Синюк А. Т. Курганы Среднего Дона...- С. 146.- Рис.43.

⁵¹ Ковалева И. Ф. Погребальный обряд и идеология...- С. 89.-Рис. 11,1.

⁵² Machnik J., Gediga B., Miskewicz J., Hensel W. Wczesna epoka brazu. - Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1978.- S.7-136. Kulturen der Fruhbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. - Beograd, 1984. - S.7-401; Свешников І.К. Історія населення Передкарпаття...- С. 45-79,119-139.

⁵³ Bona I. Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre sydostliche Beziehungen.- 1975. - S.27.- T.87; Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории... - С.144; Савва Е. Н. Культура многоваликовой керамики Днестро-Прутского междуречья.-Кишинев:Штиница,1992.- С.133.

⁵⁴ Свешников И. К. Стжижовская культура в свете последних раскопок //Археологические исследования на

Украине. - Днепропетровск, 1980 (тезисы). - С.61.

⁵⁵ Такі ями, поруч зі звичайними, з зібганими кістяками, пряжками та керамікою типу Бабине відкриті на Черкащині і в наддніпрянських районах Полтавщини та Дніпропетровщини (Черкаська і Градиська екс. 1987р. під проводом С.Н.Братченка і І.Т. Чернякова та екс. Дніпропетровського ун-ту І. Ф.Ковальнової 1991р. В кількох випадках в них виявлені конструкції типу колод, уявлення про які дає відомий комплекс воронезької культури - Хохольський з Середньої Донщини (дивись також: Савва Е. Н. Культура многоваликовой...- С.26-27; Ковалева И. Ф., Шалобудов В. Н. Курган эпохи бронзы у с. Боровковка // Древности степного Причерноморья и Крыма. - Запорожье, 1992. - С.112.-Рис. 2,14,15. Подібні колоди і з випростаними кістяками ще відкриті тут (Григорьев В. П. Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської обл.// Археологія. - 1986. - №56 - С.47-57.-Рис. 2;3). За посудинками ці впускні поховання (основні пізньоямні), безумовно, не раннього періоду середньонаддніпрянської культури, як відгалуження КШК (за періодизацією І. І. Артеменка). Вони приналежні до пізнішої постшнурової групи, яка, певно, спричинилася до формування місцевого варіанту культури Бабине.

⁵⁶ Machnik J. Kultury z przelomu eneolitu...-S.150, 162-164.-Рис. 30.

⁵⁷ Backer B., Krause B., Krowek B. Zur absoluten Chronologie der frhen Bronzezeit // Germania.- 1989.- T.67.- S. 421-442. Бочкарев В. С. Новые абсолютные даты для бронзового века Европы//Северная Евразия от древности до средневековья. -Санкт-Петербург: ИИМК, 1992. - С.21-23.

⁵⁸ Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka.- Krakow, 1997.- S. 26,44,160-163.

⁵⁹ Трифонов В. А. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи знеолита - бронзы Северного Кавказа // Между Азией и Европой. Кавказ в IV -I тыс. до н. э. - СПб, 1996. - С 43-50.

СКЛАДАННЯ ДОНЕЦЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Проблема складання донецької КК завжди розглядалася у щільному зв'язку з формуванням інших катакомбних утворень - культур чи варіантів, як вони раніше визначалися. Попри певні застереження і сумніви, висловлена В. О. Городовим ідея про східноземноморське походження донецьких катакомб, як вже згадувалося (вступ), здобула чимало прихильників. У дещо зміненому вигляді її розвивали А. Тальгрен і А. Європеус, додаючи центральноєвропейські і дунайські аналогії, а М. Гімбутас - ще сіцилійські.¹ Своєрідний варіант західної гіпотези походження донецької КК запропонував Л. С. Клейн.² Її поява обумовлена міграцією племен культури поодиноких поховань Данії і Північної Німеччини до Греції і Подунав'я, а звідти - на Сіверський Дінець. Вони запозичили від населення Кіпру катакомби, концентричні кола в орнаментациї і деформацію черепів, а у Подунав'ї - чаші на ніжках з відділенням. Подальше становлення культури відбувалося шляхом асиміляції культури ямного населення і розробки власних форм. У подібний спосіб внаслідок розселення донецьких племен в середовище ямних відбувалося формування інших катакомбних культур.

Дещо пізніше склалися, а потім і паралельно розвивалися, концепції місцевого, автохтонного і південного походження катакомбних культур. Перша з них, започаткована ще М. І. Ростовцевим, Б. О. Лагіним, О. О. Кривцовою - Граковою, Т. Б. Поповою,³ під впливом новітніх матеріалів здобуває, здається, більше послідовників. До важливих досягнень її слід віднести виокремлення найраніших катакомбних пам'яток в різних регіонах, про що вже була мова.⁴ Найменше опрацьовується південна чи кавказька концепція, згідно якій первинне вогнище катакомбної культури знаходилося у Передкавказзі (Приманіччі), де вона складається на основі ранньобронзових (новосвободненських) пам'яток за М. І. Артамоновим, або внаслідок міграції племен з Анатолії і Закавказзя за В. О. Фісенком.⁵ Втім, певний зв'язок з культурогенезом на Кавказі не відкидається і прихильниками місцевого походження донецької КК.⁶

До цих основних концепцій останнім часом додалася ще одна - Н. О. Ніколаєвої і В. О. Сафронова про виникнення катакомби в колі мегалітичних культур Західної Європи, які вплинули на культури шнурової кераміки і кулястих амфор.⁷ Зміщення останніх у східні регіони призвело до складання нижньомихайлівських, кемі-обинських і західнокавказьких дольменних пам'яток, а згодом і катакомбної "надазовської" культури, яка зберегла зв'язки зі своєю прабаб'явщиною (культура Злота).

Розглянуті концепції склалися в різний час, вони в різній мірі аргументовані або й лише тільки декларовані. Здебільшого в них відсутній системний підхід, цілісний розгляд катакомбних та попередніх культурних утворень у загальному процесі розвитку. Зміщені також рівні дослідження - суто археологічний, культуровий з історичним. Крім того, вони побудовані на переважно старих не багаточисленних, слабо аргументованих і не впорядкованих матеріалах. Однак за останні 30 років відбулося кількісне і якісне зростання джерел - справжній інформаційний вибух. При цьому значно розширилися терени досліджень і обрії археологічного пізнання, хоча відсутність масових і справжніх (якісних) публікацій джерел - цього основного каменю спотикання

в науці про бронзовий вік - надто гальмують розвиток.

Як відомо, автохтонна концепція спиралася на близькість обряду і реманенту катакомбних і ямних поховань, здебільшого Надазовського і Наддніпрянського регіонів, на наявності окремої групи пам'яток перехідного типу. Однак до останньої через не досить ретельний, некритичний підхід до джерел були залучені нерідко і різночасові пам'ятки. Це ями з невеличкими підбоями, сприйняті як перехідна ланка поміж ямною і катакомбною формою споруд (насправді катакомби, стеля яких обвалилася), та поховання в ямах з розвинутим катакомбним реманентом. Останні, як тепер доведено, відносяться не до раннього, а до середнього і пізнього періодів - у різній мірі вони поширені в усіх катакомбних культурах і групах (зокрема і донецькій). Інша частина ям з'ясувалася катакомбами, які обвалилися або не простежені.⁸ Все це спричинилося до сумнівів щодо вірогідності автохтонної концепції. З іншого боку, через відсутність на Сіверськодонецчині (як раніше було) катакомб з ямними елементами, катакомбна культура цього регіону уявлялася як чиста, класична, що з'явилася у готовому вигляді і раніше, ніж на інших теренах. Ця обставина призвела до висновку про змішаний, а не перехідний характер пам'яток з рисами двох культур, що з'явилися внаслідок розселення донецьких племен і змішування їх культури з ямною.⁹

Як вже відзначалося, важливим здобутком останніх десятиліть стало масове відкриття ранньокатакомбних пам'яток і, зокрема, що слід підкреслити, на Сіверськодонецчині і Нижній Донщині. Це принциповим чином змінює уявлення про їх характер і генезис культури на межі ранньої-середньої бронзи.

Розглянемо ці пам'ятки Сіверськодонецчини, а також інших регіонів у співставленні з ямною культурою.

Співставлення з ямною культурою

Пам'ятки ямної культури чи спільності виділяються у 9 локальних варіантів. З них два представлені у регіонах, які нас насамперед цікавлять. Це нижньодонський і сіверськодонецький варіанти, які лише коротко висвітлені в літературі.¹⁰ Нижньодонський варіант (низові, західні райони Донщини) у пізньоямний період (група Ш за М. Я. Мерпертом, групи VII і частково X за В. Я. Кияшком) характеризується збіганням положенням поховань на спині чи на правому, зрідка лівому боці (корпус у три чверті - "з розворотом") і орієнтацією до Зх. Відмічається також рідкісна орієнтація до Пд і Пн.

Особливістю сіверськодонецького варіанту відмічене домінування орієнтації поховань до Сх і Пн.Сх. Але це заключення побудоване на старих матеріалах і виправдане лише щодо північної правобережної частини Сіверськодонецчини - бахмуто-берекської групи. Стосовно південних пам'яток луганської групи (т.т. тереней основного ранньокатакомбного ареалу), раніше слабо вивчених, слід відзначити, що тут поширена орієнтація до Зх, а поховання, орієнтовані до Сх, переважно пізньоенеолітичні і ранньоямні. Орієнтація до Сх., Пд.Сх., Пд., Пд.Зх. трапляється лише зрідка (поховання тотожні за обрядом і інвентарем до тих, у яких західна орієнтація). У трьох захороненнях одні поховані покладені головою до Зх., інші до Сх. (за "правилом антитези") - можливо, в цьому відбита їх приналежність до різних культурних груп (подібне трапилося і у бахмуто-берекській групі). У кераміці луганської групи переважають посудини з перлинами чи

заглибинами в основі шийки, з горизонтальними рядом ялинок, виконаних гребінцем, зрідка нігтем чи однозубим відступаючим штампом. На відміну від цього, у бахмут-берекській групі домінують посудини зі шнуровою орнаментациєю.

Крім бронзових ножів, стрижнів, скроневих кілець і спіралей, з двох поховань походять бронзові кругла бляха і пронизки (рогова шпилька, певно, тут знищена землероями) та кістяні шпильки.

За орієнтацією, керамікою, значною зустрічаємістю бронзових ножів луганська група, яка безпосередньо межує з Нижньою Донщиною, безумовно, приналежна до нижньодонського варіанту.

Цікаво відзначити, що і південніші пізньоямна і пізньонотитарівська групи Кубанського Надазов'я теж характеризуються орієнтацією до Зх., між тим, як у центральній нижньодонській, волго-донській і східноманицькій групах панує протилежна орієнтація - до Сх. Певно, не випадково і ранньокатакомбні пам'ятки на теренах цих груп за багатьма ознаками мають дещо подібний розподіл, а ті з них, що з'являються на місці поховань з орієнтацією до Зх. найбільш споріднені поміж собою (від Тамані до Сіверського Дінця).

Співставлення ранньокатакомбних і пізньоямних поховань, насамперед, ґрунтується на луганській правобережній частині Сіверськodonеччини і прилеглих низових районах Нижньої Донщини. Вже один підрахунок пізньоямних поховань дав несподівані результати. Їх виявилось несподівано мало: близько 70 у 50 могилах (на 110 могил ранньої-середньої бронзи, дані на 1990 р.) на Луганщині і 65 у 35 могилах пониззя Дону (на 72 відповідні могили, виборка на 1968 р. з залученням Соколовського могильника - 1963-1981 р.)^{*}. На сусідніх західних теренах поховань цієї доби значно більше. Так у молочанській, північнокримській і південнохерсонській групах їх дещо більше 300 у 76 могилах, у південнобузькому варіанті: 1400 у 220 могилах (у виборках невелика кількість і ранньоямних поховань).¹¹ Більш наочно це видно із співвідношення кількості могил і поховань: луганська група 1:1,4; нижньодонська 1:1,9; надазовсько-наддніпрянська групи 1:4; південнобузькі 1:6. Значна зосередженість поховань на Південному Бузі, мабуть, пояснюється і більш тривалим періодом їх "відкладання", залучаючи і ранньокатакомбний час (ранні катакомби тут рідкісні, а у ямах подибується ранньокатакомбний і навіть пізніший реманент).

Близьке співвідношення зберігається і для ранніх катакомб, хоча кількість їх дещо зростає: 1:1,3 для луганської групи (82 у 63 могилах) і 1:2,2 для нижньодонської (90 у 41). Лише в наступні періоди катакомбні поховання більш численні. Приміром, у луганській групі їх (разом з ранніми) близько 600 у 140 могилах (співвідношення 1:4).

Співставлення розглядуваних пам'яток важливо провести не тільки за яскравими, епохальними ознаками, які начебто раптово з'являються і зникають на межі (при зміні) культур, а і по вторинним, менше помітним, які здебільшого не враховуються. Деякі з них виявляються лише статистично при порівняннях.

Пізньоямні поховання переважно основні в могилах (одне, зрідка два) при рідкості впускних (одне, зрідка два, на Донщині і більше). Ранньокатакомбні поховання, навпаки, здебільшого впускні, але чимало і основних (як і у наступні періоди). Розміри могил з основними похованнями тотожні: давній висоті (насип 1) 150-200 см відповідають давні діаметри 15 x 20м, 13 x 20м, 20 x 20м. У однонасипних могилах з сучасною висотою 50-150 см давні діаметри (за видимою лінією ДГ) близько 10 x 15м.

Місце розташування впускних ямних і ранніх катакомбних поховань у могилі своєрідне: перші

відсутні у північно-східному секторі у луганській групі (рідкісні у нижньодонській), т.т. там, де міститься майже половина ранніх катакомб. Ця обставина можливо пояснюється зайнятістю південних секторів, куди здебільшого впускалися ямні захоронення, але значення тут, певно, мала і підпорядкованість місця поховання орієнтації похованого (здебільшого головою на Пд. з відхиленнями, якраз така виходить при впуску катакомб у цей і південно-східний сектори).

У взаємному розташуванні ямних поховань луганської групи спостерігається таке. Домінуючим є суміжне, паралельне розміщення ям, як основних (по дві і лише у 2 могилах), так і впускних (рис. 105, 1-7, 11, 12). При цьому поховання, впуснені на Пд. чи Пд.Сх. від основних, мають з ними у більшості випадків ту саму орієнтацію похованих - до Зх. чи Пд.Зх. Цікаво, що в могилі сусідньої бахмут-берекської групи, де домінує орієнтація до Сх. і Пн.Сх., впускна яма містилася північніше основної і повторювала її орієнтацію, так само, як і впускна в насип ІІ рання катакомба 3/14 (рис. 105, ІІ). Натомість інша рання катакомба тут впускна на Пд. і кістяк (Дт-П.-?) у ній орієнтований до Зх.

Лише у одній могилі два основних поховання мали лінійне планування за віссю Сх.-Зх., але впуске так само містилося південніше і паралельно (рис. 105, 13). За принципом перпендикулярності влаштовані поховання у трьох могилах, при цьому в двох з них основні ями орієнтовані з Пн. на Пд. (орієнтація похованих до Пд.) а впускні також знаходилися південніше, але з орієнтацією кістяків до Зх. (рис. 105, 8,10). У третій могилі все навпаки: похований основного поховання орієнтований до Зх., а впускного до Пд. (рис. 105, 9).

У розташуванні ранніх катакомб, щодо ямних поховань спостерігається, як принцип паралельності устрою поховальних камер з тотожною орієнтацією кістяків (до Зх. і Пд.Зх. - рис. 105, 8,10; 106, 10), так і перпендикулярності з орієнтацією до Пд. (рис. 106, 8, 9, 11, 14, 15). Зокрема, більшість дитячих катакомб влаштовано південніше основних ямних поховань і паралельно до них (рис. 106, 16; 105, 12 - тут пох. 1/13). Подібне розміщення катакомб (по 2-3 у могилі) і поміж собою, з тією лише різницею, що лінійне планування у порівнянні до ямних поховань трапляється тут частіше (рис. 105, 12; 106, 3-15) і інколи поєднується з паралельним (рис. 106,14,15).

Специфіка катакомбних поховань - у двокамерності поховальної споруди - катакомби. У порівнянні до ямних поховань вона більш довговічна і герметична: вхід до поховальної камери щільно затулений, вхідна яма заповнена, нерідко і камінням, яке використовувалося також при закладках входу до камери. Ями одноіменної культури переважно однокамерні, а впускні двокамерні, так звані ями з заплічками на рівні давнього горизонту, звичайно дуже розширені внизу, порівняно рідкісні на Сіверськodonеччині і Донщині. При цьому перекриття з каменю трапляється рідко (у першому регіоні відомо лише 5 таких пох.), а антропоморфні стели, що використовувалися при закладках входу ранніх катакомб (як і перекриття ям у західних регіонах), не зустрінуті тут жодного разу, хоча стели відомі з випадкових знахідок.¹²

Попри це, поміж ямною і катакомбною формою споруд можна провести деякі паралелі. Це певна тотожність форм і параметрів ям (горішня частина їх була вхідною, нижня, розширена, - камерою) і вхідних ям (шахт), а також частково і форми прямокутних поховальних камер катакомб. Так, довжина ям внизу 100-260 см, вхідних ям (шахт) 70-280 см, зі шпилем на графіку в 180-200 см, ширина відповідно 70-220 см і 70-270 см зі шпилем у 160-170 см (тут і далі підрахунки по Сіверськodonеччині). Також загальний вигляд вхідної шахти з лазом і уступами вздовж нього асоціюється з

двокамерною ямою. Як і в ямних похованнях, на уступах-заплічках нерідко трапляється горизонтальне перекриття лазу з дерева чи каменю (окрім затулки чи тинка при вході).

Важливо відзначити, те, що поховальні камери обох типів спо-руд неодмінно влаштовані нижче чорнозему, в материковому суглинку чи кам'яних породах. Стосовно впускних захоронень це аж ніяк не обумовлене щодо глибини. Певно, в цьому відображене прагнення ізолювати труп від чорнозему - так у іранців Авеста заборонялося осквернити трупом ґрунт - живе, плодюче тіло. Між тим, поміж ямними і катакомбними похованнями - велика різниця в абсолютних глибинах (від рівня впуску) - або інакше у висоті поховальної споруди (від дна): 90-250 см, у двох впускних 270 і 390 см-для перших, 100-560 см для-других. Натомість, якщо врахувати загальну потужність ґрунту над похованням, залучаючи товщину насипу чи досипки, спорудженої над рівнем впуску, ця різниця скоротиться. Для ямних основних (а також кількох впускних) поховань з давньою зафіксованою висотою насипу над ними 100-300 см це будуть глибини 285-500 см, для катакомбних з давньою висотою насипу над ними 80-200 см - 380-590 см (тут всі поховані дорослі, з урахуванням сучасних, деформованих висот - від 20 до 200 см - 250-660см). Отже, одержані величини відповідають 2-3 -4 зростам людини. Даному фактору надавалося неабияке значення -потужна верства ґрунту, мабуть, за уявленнями давніх людей, повинна була (окрім охоронної функції) перешкодити небіжчику піднятися з поховання (як і всілякі перекриття, затулки, закладки). Якраз катакомби найліпшим чином відповідали таким уявленням. Певно, цією обставиною і обумовлена різниця в глибинах, а також товщині насипів чи досипок у похованнях дорослих і дітей. У дитячих похованнях глибина найменша, як для ям, так і для катакомб, (100-240 см для останніх).

Значне співпадання спостерігається також у кількості і віковому складі похованих в одному захороненні (1-4), їх взаємному розташуванні, у положенні тулуба, ніг, рук. Під ямними, як і ранньокатакомбними похованими простежені прямокутні підстилки, а у голів'ях подушки. В ямних похованнях положення тулуба на спині у 24 пох., у три чверті - у 18 пох. (первинне своєрідне на боці), на боці - 5, на животі - 1, у ранньокатакомбних - відповідно 23, 35 і 12. Ноги зібгані здебільшого в правий бік і лише у 5 ямних похованнях і у 3 катакомбних (у двох діти)- в лівий. У трьох похованнях ноги похованих розпалися по різному і спочатку були підібгані колінами догори. Слабка підібганість ніг догори зрідка трапляється також у похованих на спині з ранніх катакомб. Досить показово, що і розподіл за раганми кутів зібганості і кутів у колінах тожний: 95-160° (170°) зі шпилем у 120-130° і 35-55° та 60-160°(170°), причому переважають прямі, великі гострі і тупі кути в колінах (шпили проти одних і тих значень - 90° і 40°).

Попри суттєву розбіжність у домінуючій орієнтації похованих (Зх. і Пд.Зх., зрідка Сх. і Пд.- для ямних, Пд., Пд.Зх. і Пд.Сх., зрідка Зх., Сх.-для катакомбних) не можна полишити осторонь орієнтацію катакомб за повздовжньою віссю - вони здебільшого спрямовані поховальною камерою до Зх., Пд.Зх. і Пн.Зх.

Щодо предметів поховального приданого, їх асортименту і місце-розташування стосовно похованого також відмічається значна подібність. У ямних похованнях відсутні лише жарівниці з вугіллям чи попелом, а також деякі надто рідкісні і для катакомб знаряддя та кілька прикрас. Відсутність перших до деякої міри компенсується наявністю в ямах деревесного вугілля (близько 20 пох.), також пов'язаного в ритуалі з очищенням місця поховання (також трапляється і в катакомбах без жарівниць).

Серед приданого лише зрідка трапляються посудини: у 10 ямах (17±10%, з них у 5 при Дт., у 4 при Др. - одначе, тут у 2 пох. на викидах) і 23 катакомбах (23±7%); дерев'яні - відповідно в 1 і 3 похованнях. Натомість, і це варто підкреслити, порівняно високу зустрічаємість бронзових ножів, здебільшого разом зі стрижнями: у 7 ямних похованнях (13±11%, в одному 2 екз.); і 27 катакомбах (27±9%, у двох по 2 екз.)

Разом з тим, ранні катакомби значно багатші за пізньоямні по-ховання, особливо щодо металевих речей. Крім згадуваних ножів, за зустрічаємістю яких вони переважають, як катакомби наступних періодів, так і поховання інших регіонів (зокрема, і інших культур бронзового віку Східної Європи), згадаймо тесла, жолобчаті долота і, особливо, скроневі бронзові і срібні кільця та спіралі. Зустрічає-мість цих прикрас теж надто висока - 26±7% (в ямних пох. вони трапилися лише у 4 - 6,6±8% - але щодо інших регіонів зустрічаємість велика).

Раніше невідомі в ямних похованнях Сіверськодонецчини рогові шпильки трапилися у двох похованнях, а в одному і бронзова кругла бляха і пронизки (згадувалися вище). Усі ці предмети виявлені і в ранніх катакомбах регіону, а також на Нижній Донщині.

У типологічному відношенні більшість речових матеріалів розглядуваних культурних груп настільки аналогічна, що нерідко повставала проблема їх розмежування і виокремлення певних предметів, властивих тій чи другій групі. Крім бронзових знарядь і прикрас, що детально вже співставлялися при хронологічних студіях, відзначимо подібність наконечників стріл і дротиків, скребачок, жолобчатих абразивів, округлих і циліндричних виробів з вохри, опуклодінцевих посудин (рис. 107, 1, 3-6; 108). Втім, більше половини кераміки з ранніх катакомб має типовий катакомбний вигляд, хоча у формах, техніці виконання орнаменту і візерунках частково зберігаються ямні риси. Щодо катакомбного орнаменту з відбитків одно-дво-тризубого відступаючих штампів, відзначимо таке: він слабо представлений на ямних (рідкісних) посудинах регіону, але добре знаний на відповідних виробках Нижньої Донщині і Поволжжя (рис. 108, 1, 5; 102, 2, 4).

Побіжне співставлення нижньодонських (низових) відповідних груп приводить до тих же висновків, але з деякими нюансами. Так порівняно низька зустрічаємість бронзових ножів у ямних похованнях (5±55%) нібито повторюється в ранніх катакомбах, хоча вона і дещо вища (9±6%, але незрівнянно нижче щодо відповідних груп Дінця). Важливо відзначити, що і такі катакомбні атрибути, як жарівниця,¹³ череп з кінцівками тварини з'являються вперше саме тут, у пізньоямних комплексах, а також у передкавказьких (не випадково вони становлять тут шитому вагу за зустрічаємістю і у ранніх катакомбах). Споріднена і значна частина речових матеріалів: кераміки, бронзових знарядь, прикрас (рис. 109, 1-6). Щодо бронзових ножів, відзначимо наявність тут в основі клинця слідів від дерев'яного виімчастого руків'я, а біля одного зразка і бронзової платівчатої ручки (рис. 109, 1, 6). Досить цікава і наявність в регіоні двокамерних ям з кутовими (наріжними) виступами, як у вхідних шахтах катакомб (рис. 109, 7, 8, у нижній камері тут діти).¹⁴

Також велика схожість поміж ранньокатакомбними і пізньоямними та північнокавказькими похованнями Східного Приманіччя. Особливо цікаво вона проступає у позиціях похованих: зібганих на спині (ноги на лівому боці) і випростаних. Перша з них трансформується в розвинутий період у положення на боці, але на тому ж лівому.

Не менш тісний зв'язок простежується поміж

відповідними пам'ятками Північного Надазов'я - Наддніпрянщини. Розмежувати їх здебільшого можна тільки за поховальними спорудами, зрідка за деякими типами прикрас, хоча зустрічаємість речей значно зростає в катакомбний час. Всі основні пізньоямні типи знарядь і прикрас лишаються в ранньокатакомбних комплексах. Крім бронзових ножів, кам'яних круглих плиток і видовжених (протобородинських) сокир-молотків, крем'яних наконечників стріл і дротиків-ножів, назвемо тут і жолобчаті абразиви, які трапилися у двох пізньоямних похованнях Надазов'я - Наддніпрянщини (рис. 107, 2,7-9).¹⁵ Цікаво, що і малий (інколи навіть мініатюрний) розмір посудин з ямних поховань (у порівнянні до посудин східних груп) повторюється і в катакомбах. В ямних похованнях тут трапляються антропоморфні стели, що правлять за перекриття, рештки возів чи окремих коліс - все це, як вже відмічалось, подибується і у ранніх катакомбах (тільки стели стоять вертикально, задуляючи вхід).

Звичай портретування черепів (обличчів накладки), так притаманний місцевим пізнішим групам,¹⁶ останнім часом став відомий і для ранніх катакомб¹⁷ і для пізніх ям,¹⁸ що засвідчує теж спадкоємність. Остання простежується і в положенні похованих - зібганих, з ногами на правому боці, рідше - на лівому. У розвинутий період воно трансформується у випростане (слабко зібгане на спині), але головою ліворуч від входу і праворуч, у чому вбачається зв'язок з колишніми положеннями на боці (існують і в цей час).

До рис спадкоємності відноситься також зустрічаємість предметів у похованнях, яка виявляється лише статистичне при порівнянні різних теренових груп. Так пізньоямна луганська група у порівнянні до всіх інших виділяється найбільшою зустрічаємістю бронзових ножів (13±11%) і скроневих кілець і спіралей (6,6±8%) при рідкості посудин (17±10%). Зовсім протилежне співвідношення цих предметів у відповідній групі Північного Надазов'я: ножі і скроневі прикраси трапилися лише в одному похованні на 80 (по 1,2±2%), але посудини - у 21 (26±10%). Ця особливість зберігається і в ранньокатакомбних групах, хоча відсоток зустрічаємість дещо або і значно, але пропорційно, зростає. У луганській групі для ножів він 27±3%, для скроневих прикрас 26±7%, для посудин 23±7%, для північнонадазовської - відповідно 3,3±3%, 6,6±5% і 37±10%.

Дещо подібне спостерігається і на Нижній Донщині. В Кубанському Надазов'ї у ранніх катакомбах досі не трапилися бронзові ножі, відсутні тут і у передкатакомбній групі і надто рідкісні в пізньоямних і новотитарівських похованнях.

За наборами металевих, рогових і кістяних предметів пізньоямні і ранньокатакомбні пам'ятки, як вже відмічалось, утворюють немовби одну загальну хронологічну верству. Але за стратиграфією останні пізніші за перші і передують розвиненим катакомбним комплексам. Вони не перемешуються поміж собою і не змішуються, як це уявлялося раніше багатьом дослідникам (міграціоністам), а становлять у рамках цієї потужної загальної верстви особливий, верхній хронологічний горизонт з речами, як спільними з пізньоямними, так і притаманними тільки йому. Отже, це ранній етап катакомбних культур періоду складання, пам'ятки якого слід інтерпретувати, як перехідну, з'єднуючу ланку у розвитку двох великих східноєвропейських культурних утворень - ямного і катакомбного.

Виявлення цієї ланки для донецької КК ставить її в одну шеругу з наддніпрянсько-азовською КК і знімає з неї, як хронологічний пріоритет (і почасти класичний ореол), так і можливість вважати її за висхідну для останньої або й для інших КК. Раптовість появи культури

і в складеному, розвинутому вигляді ґрунтувалася на відсутності в ній рис спадкоємності з ямною культурою. Однак цей висновок походить із співставлення (досить поверхнього) ямних і се-редньокатакомбних пам'яток у той період розвитку науки, коли ранні катакомбні поховання масово ще не були відкриті (а поодинокі лишилися невідомими). З'ясувалася також помилковість уявлення про культуру за тереново обмеженою вибіркою - району розкопок В.А.Городцова (а південні пам'ятки і, передусім, нижньодонські не бралися до уваги). Як показали дослідження останніх десятиліть, цей район відноситься до крайньої (північної) периферії поширення ранніх пам'яток, а основна їх концентрація знаходиться поруч, дещо південніше.

Отже, донецька КК з'являється на Сіверському Дінці і Нижньому Дону не у готовій, класичній подобі, а зі значною ямною спадщиною, яка досить виразно проступає саме у ранніх пам'ятках. Теж саме стосується і наддніпрянської і передкавказької КК (для останньої - спадкоємність із новотитарівською групою).

Іновації

Зупинимось на походженні важливих нових елементів культури, які можуть бути залучені до категорії іновацій. Одні з них, давно відомі, такі, як катакомба, курушка, концентричні кола в орнаментатії і деформація черепів, уявлялися чужинськими за походженням, інші особливо не виокремлювалися.

Катакомба. Найважливішою іновацією є форма поховальної споруди - катакомба, її раптова поява і у досить розвинутому вигляді, як от "т"-подібні споруди (додамо - надто складному у порівнянні до простіших типів середнього і пізнього періодів) справді дивовижна. Саме ця обставина (до того ж катакомба була відома лише в простих формах) в першу чергу спонукувала на пошуки прабатьківщини катакомбних племен у віддалених регіонах і конструюванні гіпотез про шляхи їх проникнення, розселення і складання культур у Східній Європі. Загальною передумовою при цьому була пануюча переконаність у неможливості самостійного, місцевого виникнення катакомб (втім, як і інших форм культури). Між тим, уся історія розвитку культури дає досить оригінальні явища, зокрема і схожі форми на віддалених теренах і інколи і в різний час (явище конвергенції), не завжди обумовлені прямими контактами, а тим більш міграціями населення. Має місце і певний паралелізм у розвитку синхронних культур на великих теренах зі значними рисами місцевої специфіки у формотворчості. До таких схожих форм належать і поховальні споруди: мегалітичні будівлі і стели різних культур енеоліту -ранньої бронзи від Атлантики до Кавказу, скринькові (кистові) конструкції цілої шеруги культур Євразії і, нарешті, катакомби-ями з підбоями чи нішами або підземні галереї. Хоча, виникнення їх у сусідніх культурах, напевно, пояснюється контактами, а подекуди і міграціями, але нерідко, у географічне віддалених регіонах вони з'являються незалежно.

Підземні споруди - катакомби - також широко розповсюджені, як у часі, так і у просторі. За доби енеоліту - ранньої бронзи (переважно III тис. до н.е.) ці споруди найрізноманітніших форм (зокрема і з кількома поховальними камерами) особливо характерні для Середземномор'я (Йорданія, Палестина, Сирія, Кіпр, Крит, Анатолія, Греція, Мальта, Сицилія, Сардинія, Португалія)¹⁹ (рис. 110, 2-4). Відомі вони в Югославії (Вучедол) і Малопольщі (КШК),²⁰ в Дагестані, Туркменії і Узбекистані (про ці нижче). Втім, найбільший ареал цих споруд припадає на Південь Східної Європи. Спостерігається помітна подібність останніх з катакомбами Йорданії (Іеріхон), Кіпру, Сицилії, Італії і Малопольщі (більше з краківсько-сандомирською

групою, аніж з культурою Злата - тут інший тип і спосіб розміщення похованих). Але вона стосується лише загальних принципів їх влаштування (сходинка біля глухої стінки шахти відмічена лише у катакомбі Кіпру).²¹ Такі форми як „т“ і „н“-подібні і катакомби з круглою шахтою абсолютно тотожні східноєвропейським, але середнього і пізнього катакомбних періодів. Натомість прикметні ранньокатакомбні споруди цих форм, але з довгим лазом у шахті і глухими та наріжними сходинками в кутах (як і з прямокутними камерами - ямна спадщина!) відсутні у вказаних регіонах. Таким чином, якби розглядувана поховальна форма була принесена з Середземномор'я (або від культури Злата в Малопольщі, як вважає В. О. Сафронів) внаслідок міграцій населення, то слід було би очікувати більшої подібності в ранній період, а не навпаки, в середній і пізній, коли лінії культурного розвитку звичайно розходяться і диференціюються. Між тим, типи катакомб цих пізніших періодів, безумовно, походять від ранньокатакомбних (є перехідні варіанти). Отже, місцева незалежна еволюція дає форми, аналогічні катакомбам Середземномор'я, але поширеним тут переважно дещо раніше. З іншого боку, досить близькі аналогії раннім східноєвропейським катакомбам з такими атрибутами, як довгий лаз в шахті, наріжні сходинки в кутах, є в Єгипті, в некрополі поблизу Гази (але вибиті в скелі камери всі овальні - рис. 110, 10). Втім, вони датуються надто пізно, головню гіксоським періодом (13-17 династії - 1700-1600 рр. до н.е.),²² т.т. часом, коли катакомб на Півдні Східної Європи вже немає. Отже, зв'язок поміж ними відсутній і співпадання випадкове. Необхідно відзначити, що за загальним виглядом (а почасти і рівнем) культури цих розглядуваних регіонів, східносередземноморського і східноєвропейського, відносяться до різних світів, зі своїми сферами взаємин (різні форми і прийоми орнаментування кераміки, типи і спосіб кріплення бронзових знарядь). Лише за часів пізнього енеоліту - ранньої бронзи (IV- початок III тис. до н.е.) до них були причетні і Понтійські області - Кавказ і Правобережна Україна (майкопська, куро-аракська культура і почасти пізні Трипілья). Але пізніше контакти поміж ними надто слабкі і не безпосередні. На їх існування можуть вказувати деякі типи знарядь і прикрас та технологія їх виготовлення, що співставлялося при хронологічних студіях (видовжені кам'яні сокири-молотки, молоточкуваті шпильки, спіралі, посріблення речей, відкриті ливарські форми сокир тощо). Надто важливі в цьому відношенні висновки лінгвістів про спорідненість північнокавказьких і давніх анатолійських мов (деяких).²³

Безпосередні контакти, але для віддалених від Сіверськодонецчини і Донщини груп степового культурного масиву можна констатувати лише в Середній Азії та (ближчих) на Північному Кавказі у Прикаспію - регіонах, де також поширені катакомби з кількома десятками похованих у ранні періоди та індивідуальними в пізніші. При цьому в першому регіоні (Південно-Східний Прикаспій - Туркменія) ці споруди побутують у IV-II тис. до н.е., а дещо східніше, в Узбекистані, у відомому некрополі Заман-Баба, в них виявлені - опукло- та пласкодінцеві посудини, дещо подібні до ямних чи афанасівських (про них і некрополь буде йтися нижче).²⁴

У другому регіоні, Дагестані, такі катакомби, начебто, відомі у куро-аракський культурі та в середню бронзу (Великент, Манас).²⁵ Щоправда, опубліковані матеріали хронологічно відповідають середній бронзі - Бедені, північнокавказька та КК. За формою вони „т“-подібні, т.т. близькі степовим спорудам, але без кутових та інших сходинок.

Структурно і обрядово катакомби подібні і до двокамерних споруд Новосвободної і пізніших

портальних дольменів Західного Кавказу з ареалом до Тамані (вузкий лаз шириною 30-50 см з затулкою, орнамент на стінках входу, жарівниці перед лазом тощо). Знані тут і висічені в кам'яних глинах камери з пласкою стелею, тотожні катакомбам. З них походять і бронзові гаки, зокрема, і найраніші литі, але з орнаментом, подібним до декору бронзових шпильок (змійки, тасьма). Такий гак і у Успенському комплексі з Кубані.

Отже, виходячи з наведених даних та щільних зв'язків поміж носіями названих кавказьких і степових культур, можна вважати, що катакомби у останніх формуються під впливом перших, з адаптацією до місцевих природних і культурних умов. Вони досить оригінальні і за масовістю та тереновою поширеністю не знають аналогів.

При цьому необхідно брати до уваги, що населенню Північного Чорномор'я обряд цей не був чужий. Катакомби-підбої „н“-подібної форми (в одному випадку з овальною вхідною ямою) відомі тут вже в доямних групах - одне з них відкрито автором ще у 1960 р. в пониззі Маничу.²⁶ Вони характеризуються овальними чи прямокутно-овальними камерами, зібганим станом похованих на правому або лівому боці, з китицями рук перед обличчям, орієнтацією до Сх., Пд., Пн. Можливо, що деякі поховання в овальних неглибоких ямах з подібною позою похованих теж були влаштовані в подібних катакомбах, які не збереглися внаслідок руйнацій чи не простежені. У двох катакомбах з лівобережної Нижньої Наддніпряни знаходилися невеличкі амфори з ручками на плічках, з заліскованою поверхнею, з домішкою товченої мушлі або піску в глині. Загалом ці катакомби належать до пізньоеолітичних-ранньобронзових степових утворень, паралельних до- і майкопсько-новосвободненським та пізньотрипільським (животилівський тип, Койсуг). Відкриті такі „н“-подібні катакомби і в Передкавказзі. У Східному Приманиччі вони містили „майкопсько-новосвободненський“ реманент, а у пох. з пониззя Маничу (Багаєвський, Лисий к.29) знаходився опуклодінцевий кубок з лійчастою шийкою, що тяжіє до кераміки щойно виокремлюваної домайкопської культури²⁷ (рис. 107, 10-15).

Отже, катакомби на Півдні Східної Європи трапляються ще в IV тис. до н.е., т.т. дещо пізніше, або й в той же час, що і у вище згадуваних регіонах Південного Прикаспію. Такі саме катакомби з похованнями дітей подібуються і в ранньокатакомбних групах, а, можливо, і в пізньоямних (розмежування їх не просте).

Досить цікаві нещодавно відкриті деякі „т“-подібні катакомби фіналу ранньої бронзи з Маничу та своєрідні двокамерні ями зі сходинками в кутах, як у ранніх катакомб, котрі названі „протокатакомбами“ - прикметні для пізньої новотитарівської групи Східного Надазов'я.²⁸ На зв'язок з попереднім розвитком вказують і окремі деталі ранньокатакомбних „т“-подібних споруд, які вже відмічалися (загальні параметри ям, форма з заплічкамими і вхідних шахт, прямокутість частини камер, горизонтальне перекриття лазу тощо). Це ж стосується і антропоморфних стел і плит, які, хоча і широко розповсюджені по усьому півдню Східної, Південно-Східної і Західної Європи, але ранньокатакомбні зразки їх найбільш подібні місцевим, зокрема, і ямним.

Зображення *древа життя* на стінці вхідної ями катакомби з Зимогір'я (у лазі антропоморфна плита) - унікальне для всієї катакомбної царини. Відомі і інші простіші зображення на стінках катакомб Сіверськодонецчини і Донщині, які вже згадувалися. Розглядуваний сюжет, але більш раннього часу і на камені універсальний. Він поширений на мегалітичних спорудах, зокрема на дольменах і кам'яних скринях кемі-обинської культури і КШК (не виключено, що до

останньої, а не до кемі-обинської культури приналежні і частина поховань у скринях Правобережної України). Є підстави вважати, що такі домовини з подібними та іншими орнаментальними схемами відображають житла, стінки яких обвішані рогожами чи килимами (відомі і зображення з висячою на них зброєю - луком, сагайдаком).²⁹ З іншого боку, мабуть, і стінки простих ям і камер катакомб мали подібне оформлення (і навіть дерев'яне покриття)³⁰ і, можливо, з зображеннями. В новотитарівських похованнях відкриті пофарбовані рогожі і навіть сюжетне зображення.³¹ Рештки рогожі з червоними вохряними смугами на стінці шахти зафіксовано в ранній донецькій катакомбі Благівка 5/6. Отже, походження розглядуваного сюжету та в даному контексті (попри його універсальність) цілком може бути пов'язане з місцевими традиціями, як попередніми, так і сучасними катакомбам. Слід додати також, що він подибується на пізньоямній та катакомбній кераміці, а ялинкові мотиви навіть домінують.

Не можна не торкнутися також двох "барельєфних зображень" обличчя в катакомбах з Гірського, досліджених В. О. Сафроновим і Н. О. Ніколаєвою в 1975 р. і частково виданих в дивній і недоладній формі і без усякого контексту поховання.³² В значній мірі якраз на них зроблений далекий висновок - катакомбні пам'ятки споріднені до культури Злота і СУМ (Польща і Франція). Однак, ці зображення не є давні.³³ Вони - наслідок діяльності землерийних тварин, доповнених зачисткою недосвідченої студентки-практикантки і фантазією дослідників, обумовлених надто низьким рівнем методики розкопок і недостатньою обізнаністю авторів на той час щодо характеру катакомбних споруд і їх трансформації.³⁴

Жарівниці - з чималих фрагментів посудин, звичайно з попелом чи вугіллям - унікальне явище в поховальному обряді культур бронзового віку Євразії,³⁵ особливо прикметне для катакомбних культур східних регіонів. У західних регіонах (наддніпрянсько-азовських) аж до Південнонадбужжя їх знахідки порівняно рідкісні. Найбільше скупчення цих предметів ритуалу в ранньокатакомбний час відмічається на Нижній Донщині і начебто у Кубанському Надазов'ї, що дозволяє розглядати ці регіони як епіцентр явища. Витоки його, напевне, в ямному (і новотитарівському) середовищі східних теренів, де відмічається обряд очищення вогнем місця поховання, рештками чого є наявність деревесного вугілля і попелу, а іноді і обвуглене перекриття з обпаленими до червоного стінками ями (наприклад, пох. Миколаївка 1 5/12, є такі і в Прикубанні, між іншим, зауважимо, що тонкий чорний шар - плівка - на деревині чи підстилках, який часто видається дослідниками за залишки обпалення, не є таким - це наслідок природного перегнивання у сирому ґрунті, як підтвердили проведені нами досліді). Однак, звичай залишати предмет, в котрому приносили гаряче вугілля - в даному разі - уламок посудини-жерівниці - безумовно, є інновацією, хоча виникнення його, можливо, відноситься теж до попереднього часу. Жарівниці зустрінуті у ямних похованнях на лівобережжі Дону (згадуване пох. Кудінов 2/11 та пох. Красногорівка 1/13 з розкопок Є. І. Безпалого 1984 р. тощо), в пізніх новотитарівських, передкатакомбних і п'яти ранніх північнокавказьких комплексах Східного Приманиччя.³⁶ Отже, звичай ставити жарівниці народжується на Донщині і в Передкавказзі і згодом поширюється на Сіверськодонецчину і Середню Донщину, де пізніше має широке розповсюдження (і надто слабе у західних регіонах).

Курушки - чаші без внутрішнього відділення на чотирьох ніжках - у ранньокатакомбному колі зустрінуті по одному екземпляру на Сіверськодонецчині і Нижній Донщині та у Східному Приманиччі (згадувалися у розд.

Ш). Подібні дві чаші відомі на Північному Кавказі з культурно невизначених комплексів (Хатажукаєвський 1/2, Мекенська 6/6³⁷ (рис.111, 2-3).

Свого часу розглядувані знахідки не були відомі в достеменно ранньокатакомбних комплексах, а пізніші класичні курушки репрезентовані лише типами переважно з відділенням (є і без нього) на хрестоподібному або чотирьохпелюстковому піддоні (ніжки, що зрослися). До того ж, останні були поширені здебільшого в Передкавказзі і на лівобережжі Дону і зовсім відсутні у донецькій КК. На тепер до їх ареалу приналежна і Сіверськодонецчина (більше 30 екземплярів) і Середня Донщина, де вони входять до комплексів середнього і пізнього періодів (окрім згаданих типів, також форми на прямокутному піддоні і чотирьох високих ніжках на платформі). У світлі гіпотези про західні витoki КК, і зокрема донецької, походження класичних передкавказьких курушок Л. С. Клейн пов'язував з Подунав'єм, вважаючи, що вони виникли внаслідок з'єднання чаш на ніжках кьорешської культури і баденських чаш з перегородкою - відділенням.³⁸ Наведені вище знахідки спростовують це припущення: класичним формам передують чаші без відділення на чотирьох ніжках, т.т. морфологічно подібні до далеких дунайських, але ще більше до ближчих михайлівських чаш ямної культури (середній і верхній шари Михайлівки на Дніпрі).³⁹ З цього виходить важливий висновок - складання ранньокатакомбних і класичних курушок відбуваються на місцевому ґрунті. До подібного заключення дійшов і В. Г. Єгоров, котрий прототипами класичних курушок вважає ямні, михайлівські чаші.⁴⁰ Однак, на тепер, безумовно, такими стають ближчі ранньокатакомбні знахідки - і ті і ті орнаментовані зовні, а михайлівські чаші всередині (як і подунайські, а також середньонаддніпрянські з поселень типу Пивиха). Крім того, ці знахідки співпадають з ареалом класичних курушок, а ареал михайлівських лишається остронь. До того ж розвиток останніх тупиковий, він припиняється з кінцем ямної культури - чаші не мають типологічного продовження в місцевих катакомбних пам'ятках Наддніпрянщини. Разом з тим, необхідно відзначити появу тут в пізньоямних комплексах чаш на з'єднаних ніжках - чотирьохпелюстковому піддоні, котрий прикметний якраз для класичних курушок (але без відділення - кишені з орнаментом всередині - пох. поблизу Скадовська).⁴¹ Але лишається нез'ясованою сама поява ранньокатакомбних чаш - у місцевих ямних і синхронних східних групах вони відсутні, як і у сусідній північнонадзавської. Щоправда, тут слід врахувати надзвичайну обмеженість ямного поховального приданого, а поселення з більшим спектром реального керамічного комплексу тут надто рідкісні і слабо досліджені. Адже на Наддніпрянщині чаші (близько 40 екз.) походять з поселення Михайлівка, а на сотні (якщо не 1-2 тисячі) поховань припадає лише 5 чаш, що засвідчує їх рідкість в обряді. Також немає чітко перевірених даних про використання цих ямних чаш як курушок (вугілля, попіл не відмічені, на відміну від ранньокатакомбних). Рідкість знахідок їх в ямних похованнях і відсутність у наступних катакомбних (як і слабка поширеність тут жарівниць з вугіллям) дозволяє навіть сумніватися в такому призначенні чаш. Схожі форми у дунайських культурах і середньоевропейських КШК не вважаються курушками (наявність тут чаш на ніжках з дерева⁴² начеб-то це виключає).

Амфори і блюда-таці, зокрема і дерев'яні, на ніжках, відомі також у куро-аракській культурі пізнього періоду та наступних культурах Триалеті, Бедені, північнокавказькій.⁴³ Можливою реплікою таких амфор є і посудина з вушками-ніжками внизу з ранньої катакомби біля Семикаракорського (рис.82, 2).

Курушки на чотирьох і більше ніжках або на

кільцевому піддоні, з орнаментом зовні, інколи і всередині, поширені в афанасівській і окунівській культурах степової смуги Західного Сибіру. Схожість їх з ямними та катакомбними відповідними формами відзначалася, як і подібність в еволюції: від простих до чаш з боковим відділенням - кишенею (рис. 112, 1-12, 18-24).⁴⁴

Своєрідні культові посудини відомі у згадуваних вище некрополях з катакомбами Заман-Баба і Порхай в Середній Азії (рис. 112, 17)⁴⁵ У першому це невеличкі кубічні форми та чаші з відділенням, у другому крупні прямокутні жертovníки на чотирьох ніжках (без слідів вогню). Наведені дані, як і інші паралелі в обряді та кераміці (про них у підрозділі "Кераміка"), вказують, що складання катакомбних курушок відбувалося на обширах від Чорномор'я до Західного Сибіру.

Череп з кінцівками тварини (вівця, бик). Звичай супроводження похованого цими частинами (череп, покладений на обрубаних кінцівках - мабуть, первинно шкура з головою) над-то характерний для культур III тис. до н.е. Передньої Азії⁴⁶ і катакомбних груп Передкавказзя, Донщині і Сіверськодонецчини. Він відмічається в Нижньому Поволжі, на лівобережній Донщині і в Передкавказзі в енеолітичних, ямних, а також пізній новотитарівській (тут до 50% поховань) і передкатакомбних групах.⁴⁷ Ця обставина, а також найбільша поширеність обряду в Кубанському Надазов'ї і на лівобережній Донщині дозволяє пов'язувати його складання саме в цих регіонах. Менше поширений він на правобережжі Дону, а на Сіверськодонецчині відмічений лише в 6 ранніх катакомбах, котрі, до того ж, відносяться до найпізніших у періоді. Натомість, у середній і пізній періоді черепа з кінцівками в останньому, північному регіоні зустрічаються набагато частіше, ніж на Півдні, досягаючи 50-60%, як у докатакомбній групі Кубанського Надазов'я (проте у пізніх групах вони тут зникають).

Ступні ніг з порошку вохри на дні камери перед похованим, котрі трапляються в катакомбах раннього і наступних періодів Сіверськодонецчини, асоціюються з подібного кшталту зображеннями, виконаними у пласкому рельєфі чи прокресленням на стелах Північного Чорномор'я, Південно-Східної і Західної Європи. Поширені вони і в катакомбах Південнонадбужжя, де пов'язуються з ямною традицією, втіленою в іконографії на місцевих стелах⁴⁸ (такі відомі і на Дону і на Сіверському Дінцю - Новочеркаська, Сватівська). Стопи з вохри зафіксовані також у новотитарівських похованнях біля х. Чернишова) розкопки О. М. Лескова, 1985р. свідoctва виконавця досліджень В. Г. Самойленка).

Астрагали (гайданчики), зустрінуті у ранніх катакомбах Нижньої Донщині і набули широкого розповсюдження в середній і пізній періоді донецької КК, особливо в її північних, сіверськодонецьких групах. Їх знахідки подібуються ще в енеолітичних похованнях, але зовсім відсутні у захороненнях, зокрема, ямних Сіверськодонецчини. Добре знані вони в культурах ранньої і середньої бронзи Передкавказзя і Південного Кавказу (новотитарівська, рання катакомбна група, Майкоп, Бедени).

Кераміка. Значна ямна спадщина у кераміці ранніх катакомб вже неодноразово відзначалася. Вона стосується як частини безщійних і короткощійних форм з опуклими, інколи зогостреними, опукло-сплюсненими чи навіть пласкими денцями, так і орнаменту.

Останній у вигляді горизонтальних рядів ліній, ялинок, звисаючих трикутників, зрідка прямокутників-метопів, виконаних здебільше простим шнуром, рідше гребінцевим прямий або відступаючими одотрьохзубими штампами, ямками чи перлинами. Наведені риси характеризують пізньоямну кераміку взагалі, і не

тільки Донського і Сіверськодонецького варіантів, але й інших, хоча й з певною специфікою. До такої слід віднести поширеність у наддніпрянсько-азово-чорноморських варіантах та новотитарівській групі Кубанського Надазов'я посудин з пласким денцем, з ручками, вушками та високощійних кубків (ці лише у перших варіантах), рідкісність орнаменту у передкавказьких групах.

Але більшість ранньокатакомбної кераміки, здебільше пласко-, а також опуклодінцевої, характеризується незрівнянно ошатнішою орнаментациєю, яка часто суцільно вкриває поверхню. Їй притаманна різноманітність елементів, візерунків та композицій (рис. 111, 7-13; 114, 14-16 та інші).⁴⁹ Цікаво відзначити й таку особливість, як усуння на другий план шнурової техніки і натомість домінування відступаючо-накольчатої і гребінцевої. Серед візерунків поширюються прямокутники, ромби, довгі трикутники, вертикальні навкісні смуги, ялинки, мотив "крокуючого гребінця", з'являються овали, концентричні кола, спіралі. Прикметними стають вертикальні зони і відповідно вертикальна розчленованість композицій. Новим, оригінальним мотивом виступає сполучення горизонтальних прямокутників-метопів з навкісними, інколи вони наближаються до шахматної схеми.

Хоча чимало з наведених візерунків трапляються в ямній кераміці (зокрема, зрідка і ромби), але вони суттєво трансформуються - помножуються і утворюють своєрідні сполучення. Отже, йдеться про бурхливий розквіт орнаментациї, що супроводжується і трансформацією форм. Дуже важливо відзначити, що цей феномен не спостерігається в синхронних групах передкавказької та дніпро-азовської КК. В цьому відношенні, як у значній мірі і за формами, кераміка тут лишається майже такою, що і в попередніх ямних групах, хоча окремі поспіль орнаментовані посудини тут також зрідка подібуються.

Останнє, проте не стосується лише одних одночасових пам'яток, які безпосередньо межують з Нижньою Донщиною в районі виліну Дону, на лівобережжі Нижнього і Середнього Поволжя з Каспієм.⁵⁰ Йдеться про полтавкинську спільність раннього періоду, кераміка якого в масі не менш різоче відрізняється за орнаментациєю і почасти формами від посудин ямної культури. Прикметною ознакою останньої є: банкуваті та короткощійні горщики (домінують перші) здебільше на вузькому, інколи опуклому чи сплюсненому денці, часто з уступом вгорі та орнаментальним паском, зокрема подекуди рельєфним хвилястим з пальцевих заціпів; майже суцільне покриття поверхні орнаментом; чималий домішок товченої мушлі в глині (рис. 113, 1, 8, 9-15, 23). В орнаментациї абсолютно домінує гребінцева (збчата) техніка, менше місце займає накольчато-відступаюча і зовсім рідко шнурова. Основні елементи: дрібні ялинки чи зигзаги, зокрема і типу "крокуючого гребінця", смуги з вертикальних, горизонтальних або навкісних рисок, прямокутники, трапеції, зрідка ромби та прямокутно-навкісні візерунки (рис. 113; 114, 1-4, 7-13). Поруч з горизонтальними композиціями, надто характерні довгі вертикальні, часто з розмежувачами, інколи навкісної і шахматної будови. На кількох зразках трапилися, окрім згаданого паска з заціпів, рельєфні елементи - гульки, глухі вушки.

Форми полтавкинської кераміки в більшості походять від пізньоямних опуклодінцевих посудин місцевого, волго-уральського варіанту, серед яких теж панують безщійні типи - прототипи банок, а в глині так само часто домішок товченої мушлі, як і в частині ранньокатакомбної кераміки Нижньої Донщині. Проте в орнаментациї останніх приблизно однаково репрезентовані шнурова і прокреслена техніки, разом з

нігтьовою і відбитками відступаючої палички під кутом та насічками при рідкості гребінцевих візерунків.⁵¹ Загалом, орнамент так само бідний і зосереджений переважно вгорі посудин, як і в інших варіантах ямного ареалу. На трьох зразках трапилися вертикальні короткі ялинки, ряд ромбів та прямокутники-метопи, роз'єднані зигзагом (рис. 114, 11-12).

Отже, можна констатувати, що в орнаменті полтавкинської і донецької катакомбної кераміки ранніх періодів спостерігаються певні паралельні явища з безумовними інноваціями - попри помітну різницю. Назв'язок цих культур вказують і інші речові матеріали, як от металеві ножі, пласкі сокири-тесла, шнурові підвіски на дерев'яних скроневих кільцях (точно такий набір у донецькому пох. Зимогір'я 1/6), кільцеподібні медальйони та рогові шпильки з ромбічними візерунками (рис. 113, 2-6, 16-22). До цих предметів, що розглядалися при аналізі ранньодонецьких матеріалів разом з волзькими аналогами, долучаються ще: щойно видані тесло, сокира-молоток кабардино-п'ятигорського типу (такі є на Нижній Донщині) з катакомби та шнурова підвіска з поховання в ямі з лівобережжя Саратовського Поволжжя (рис. 83, 11-17; 84, 13); своєрідна шпилька та бронзова бляха з пунсонним орнаментом з Південного Уралу (рис. 114, 5-6)⁵² - найсхідніші знахідки такого кшталту в Європі.

Розглядувана кераміка ранніх періодів донецької катакомбної і полтавкинської культур за загальним покриттям всієї поверхні орнаментом, а також у значній мірі за технікою його виконання (відступаючо-накольчатата, гребінцева, ямкова), візерунками та їх вертикальними композиціями, що мають певні відповідності в орнаменті рогових шпильок, асоціюється з не-енеолітичною керамікою культур Східної Європи та Азії - від Наддніпрянщини до Сибіру включно. Створюється враження своєрідного відродження старих, доямних традицій, притаманних культурам, як з початковими і розвинутими формами відтворюючого господарства (переважно скотарського), так і мисливсько-рибальського - для лісової смуги. Але більшість останніх надто віддалена у часі (V, IV тис. до н.е.), щоб можна було припускати якусь участь їх у процесі катакомбного культуротворення. Виняток становлять лише східні і частково північніші лісові та лісостепові культури Волго-Кам'я, Уралу і Сибіру, де неолітичні традиції в орнаменті кераміки зберігаються тривало - і в бронзовому віці, подекуди аж до кінця і початку доби заліза. Йдеться, насамперед, про опукло- і гостродіневу кераміку з гребінцевою і відступаючо-накольчататою орнаментациєю у вигляді вертикальних чи горизонтальних низок ромбів, прямокутників, багаторядних зигзагів, ялинок (зокрема і в манері "крокуючого гребінця"), довгих вертикальних або навкісних смуг, часто з паском біля вінець з ямок, перлин, гребінцевих чи прокреслених зигзагів, а інколи і рельєфного валика або пружка, зформованого чи наліпного. Особливо прикметна така кераміка для волосівського, гаринсько-борського, аятського, липчинського, шапкульського, новокусковського типу пам'яток, а частково і для південнішої степової афанасівської культури.⁵³ У наступний період вона здебільше трансформується у посуд з пласким денцем, переважно банкуватих форм, при цьому для груп лісової і лісостепової смуг Західного Сибіру відзначаються контакти з окунівською культурою. В останній натепер вбачають чималу спадщину попередньої афанасівської культури з гостро- і опуклодіневими посудинами,⁵⁴ до певної міри схожими з керамікою східноєвропейських груп (ранньоямними михайлівсько-репінськими, хвалінськими, а також і пізньоямними).⁵⁵ У видовженнях формах і суцільній дрібній орнаменті останніх (чим вони вирізняються) відчутні і певні впливи північніших

неолітичних культур (рис. 115).

Деякі зі згаданих банок з накольчатими прямокутниками, наприклад, з могильника Старе мусульманське кладовище в Томському Приоб'ї,⁵⁶ що залучається до ігреківського типу з певною новокусковською спадщиною та окунівськими рисами,⁵⁷ надто близькі до ранньокатакомбних посудин, зокрема, і банок (рис. 115, 2-3). Теж саме стосується і деяких полтавкинських посудин: прямостінних (конічних) банок з горизонтальними пасмами вертикальних рисок, ялинок, зигзагів, з круглими чи овальними наліпами (рудименти перлин, глухих вушок? - рис. 113, 13-14; 114, 13). Останні, як і посудина з шахматною схемою (рис. 113, 11), схожі з керамікою окунівської культури,⁵⁸ а за орнаментальними мотивами і до попередніх північніших об-іртиських культурних груп (рис. 115).

За банкуваною формою і особливо прикметними смугами гребінцевого "друкованого" і крокуючого шампів та горизонтальним валиком вгорі ранньополтавкинський посуд наближається також до кераміки кротівської культури лісо-степового Об-Іртишя⁵⁹ (ранні комплекси її синхронні ігреківським).⁶⁰ Слід відзначити, що характерний для останньої, а також ранніх полтавкинських і донецьких посудин пружок або валик нижче вінець трапляється і на кераміці афанасівської (окунівської), гаринсько-борської культури та пам'яток аятського типу (рис. 115, 5-6, 13-15).⁶¹

На кераміці афанасівської і окунівської культур знаходимо також візерунки з довгих вертикальних і навкісних смуг, шахматних схем, спіралей на дні, вертикальних рядів ромбів (рис. 115, 6-10, 12-16).⁶² Останні (ромби) відомі і дещо західніше, на Верхньому Іртиші в Казахстані (рис. 115, 4), де є посудини з валиком під вінцями.⁶³

Деякі північно-східні та східні аналоги кераміці полтавкинської культури вже відзначалися дослідниками,⁶⁴ а Б. О. Латинін висловив навіть припущення про можливість віднесення останньої "до самого західного варіанту доандронівських культур Казахстану і Середньої Азії".⁶⁵ Зокрема, за наявністю орнаменту в манері "крокуючого гребінця" вказувалося на контакти ямно-полтавкинських племен лісостепового Поволжжя з населенням волосівсько-гаринського (гаринсько-борського) типу пам'яток Волго-Кам'я і Приуралля⁶⁶ та кротівсько-вишнівського і логинівського (Західний Сибір, Північний Казахстан, Урал).⁶⁷

Наведені паралелі посилюються ще подібністю курушок згаданих сибірських культур і чорноморських та їх еволюції - від простих чаш до форм з боковим внутрішнім відділенням-кишенею.⁶⁸ Перші характерні для афанасівської культури, ранніх (середньомихайлівських і пізньоямних) пам'яток, а також куро-аракських Прикаспію) та, як, тепер з'ясовується, і для ранніх періодів донецької і передкавказької КК, другі для окунівської та середнього і пізнього періодів цих культур (рис. 111, 1-4; 112, 1-12, 18-24). Втім, серед катакомбних курушок лишаються і типи без відділення, а серед афанасівської кераміки є низька банка з перегородкою всередині - аналог відділенню (рис. 112, 1-5, 8-9, 22). Зближують цю категорію до деякої міри форма піддонів, круглих або й кільцеподібних, чотири окремих ніжки (хоча в ямній серії поширені і три, а в сибірських і 6-7 і навіть більше), частково орнаментация та наявність отворів у відділенні чи поруч. При цьому катакомбні зразки орнаментовані тільки зовні, сибірські переважно зовні, але є і всередині, зокрема, і у вигляді концентричних кіл і променів (окунівська курушка)-мотиву, прикметного для ямних наддніпрянських чаш з орнаментом здебільше всередині, як і у західних дунайських відповідних форм (баденських, вучедольських - у КШК і пізніших культурах вони

переважно без орнаменту). Одна чаша з боковим вушком та орнаментом всередині і зовні щойно стала відома і в передгірському Центральному Передкавказзю (пох. в ямі, начебто, передусе похованням у кам'яних домовинах з розвинутим металевим реманентом північнокавказької культури - рис. 116, 6).⁶⁹

Також серед афанасівської та ранньокатакомбної кераміки відомі низькі посудини з одним або двома отворами біля вінець, як у курушок. Одна з них кубічної форми (рис. 112, 22),⁷⁰ друга у вигляді миски (рис. 115, 5).⁷¹ В останній, катакомбній, на дні знаходилося вугілля та "горілий очерет", що засвідчує використання посудини як жарівниці чи курушки (у катакомбних курушках також трапляються вугілля).

Не можна поминути також деякі чаші-курушки з донецько-донських катакомбних комплексів середнього та пізнього періодів, що мають прямокутний чи ромбічний в плані піддон або й сам корпус, кубічний та прямокутно-овальний (знані тут і дерев'яні блюда з відділенням) овальні, діаметром 15-30 см - рис. 112, 1-6, 8).⁷² До них долучаються і пізньокатакомбні зразки на довгих ніжках, з'єднаних внизу прямокутною платформою. До цих форм тяжіє і єдина зана мені прямокутна низька чаша з ранньокатакомбного дитячого пох. Нижньої Наддніпряни (рис. 116, 7-22; серед приданого бронзові спіралі, до яких, певно, підшувались зуби тварин - можливі замітники бронзових стрижневих чи шнурових підвісок).⁷³ Наведені форми становлять аномалію серед округлої кераміки бронзового віку Східної Європи. Відповідності їм спостерігаються лише в колі східних, азійських культур - від афанасівської і окунівської до пізньобронзових, андроновських (особливо поширені в самусьській). У перших двох відомі і овальні і круглі форми вгорі, що завершуються внизу шостисемипружковою основою - серед таких і чаші-курушки на ніжках.⁷⁴

Надто прикметні кубічні посудини і, зокрема, курушки з овальним або прямокутним відділенням у кутку з поховань згадуваного некрополю Заман-Баба з околиці Бухарської оази (рис. 112, 17).⁷⁵ Розміри курушок від 9 x 7 до 12,5 x 10 см, при висоті 4-6 см цілком відповідають східноєвропейським та сибірським відповідним виробам. Відомі тут і "чаші з відділенням" (рис. -?). Поховання влаштовані в катакомбах і овальних ямах (вірогідно, поруйновані катакомби), з зібганими кістяками, орієнтованими до Сх. і Пд.Сх. Вони супроводжувалися також опукло- і пласкодінецькими посудинами з розчосами гребінця, без орнаменту, форми яких відповідають ямній, катакомбній та афанасівській кераміці (рис. 112, 13-16).

Підсумовуючи наведені паралелі в кераміці донецької КК і полтавкинської культури чи спільності, з одного боку, і культурами лісостепової, лісової і степової смуг Північної Азії, з другого, відзначаємо, що вони обумовлені, напевне, контактами, які спираються на давню культурну спільність регіонів. Остання простежується, принаймні, з раннього енеоліту, про що свідчать схожість кераміки азозо-дніпровської, самарської і хвалінської культур Поволжя з суртандинською, агідельською, ботайською та іншими культурами Урало-Іртиського межиріччя. Добре зана подібна спільність і за доби пізньої бронзи. Отже, йдеться про певну геокультурну сферу, в якій відбувалися взаємопов'язані процеси культурного розвитку.

Для ямної і особливо полтавкинської культур відзначаються контакти були безпосередні: ямні поховання нині відкриті аж за Уралом, на Середньому Тоболі. Одне з них супроводжувалося і бронзовим стрижнем (рис. 115, 11)⁷⁶ - надто характерним предметом поховального приданого східноєвропейських культур (у сибірських більш поширені кістяні голки в рурці-футлярі -

з'являються і на Волзі під час пізньої бронзи). Виходячи з цих та середньоазійських поховань некрополю Заман-Баба, можна припускати, йдучи за Б.О.Латиніним,⁷⁷ що пам'ятки, близькі ямним і полтавкинським, поширювалися і в степу і пустелях поміж Уралом і Іртишем - на слабо ще досліджених теренах, де відзначається хронологічний розрив між енеолітом і пізньобронзовими петровською і синташтинською культурами. Отже, мова може йтись про певну культурну неперервність по Великому пасу степу від Чорномор'я до Алтаю і Мінусинської котловини (ареалу афанасівської і окунівської культур).

Поруч з розглянутою керамікою, орнаментованою в лінійно-кутовому стилі, до нових типів у донецькій КК відносяться також посудини з заокругленими візерунками у вигляді концентричних кіл, спіралей, дуг чи фестонів і заокруглених меандрів (лопастей). Вони з'являються ще наприкінці ранньокатакомбного періоду і репрезентовані як банкуваті формами чи короткошийними з орнаментом з відбитків відступаючих або шнурових штампів (трансформовані ямні риси), так і високошийними кубками з тасьмою, найбільш характерними для середнього, класичного періоду.

Ці заокруглені елементи сполучаються зі звичайною лінійно-кутовою орнаментациєю (різні лінії, ялинки, трикутники, ромби тощо), причому в одній горизонтальній зоні нерідко поєднуються два-три різних візерунки, облямованих дрібними елементами, інколи з проміжками або вертикальними розмежовуючими (нагадують рамочні композиції).

Це принципово новий стиль орнаментациї, не властивий ні для кераміки ямної спільності, ні для інших культур енеоліту-бронзи степу і лісостепу з домінуючою скотарською формою господарства (також і для Середньої Європи - КШК). В останніх поспіль панує лінійно-кутовий стиль з одним візерунком у горизонтальній зоні. Виняток становлять лише катакомбні культури і синхронна північнокавказька, на спорідненість стилю орнаментациї кераміки і металевих знарядь котрих вже звертали увагу дослідники - С. Н. Братченко, більш докладно О. В. Кияшко і О. М. Смірнов.⁷⁸

Натомість заокруглені візерунки та багатосюжетні композиції в орнаментальному фризі надто прикметні для південніших, землеробських культур (свого часу концентричні кола виводилися з Кіпру - Клейн Л. С.).⁷⁹ Серед них особливе значення мають сусідні культури Південного Кавказу, щільно пов'язані, з одного боку, з Передньою Азією, а з другого з Передкавказзям. Це, передусім, куро-аракська культура ранньої бронзи та культурні утворення середнього бронзового віку, що виростають на її основі, причому згадувана орнаментация, поруч з лінійно-кутовою, існує тут аж до пізньої бронзи і, як не кераміці, так і на металевих знаряддях та прикрасах (Марткопі, ранні та класичні Триалеті, Бедені, Сачхере, Гінчі, Великентські катакомби, Узерлик-тепе тощо). Чимало з них, насамперед, відлиті за восковою моделлю прикраси, поширені і в північнокавказькій та катакомбних культурах, а деякі мають паралелі і в Передній Азії. Серед останніх кільцеві, одно- і дводискові медальйони зі шнуровою орнаментациєю, костуроподібні та інші шпильки - Ур, Марі, Аладжа Геюк тощо. Відзначимо, що у зв'язку з поглибленням дат східноєвропейських та кавказьких культур останні наближаються у часі, зокрема прикметні медальйони, ливарство за восковою моделлю з'являється в Месопотамії в раньодинастичний період П - близько 2750-2650 р. р. до н. е.⁸⁰

Напевне, ці південнокавказькі традиції орнаментациї стали вирішальними у формотворчості згаданих вище культур на північ від Кавказу. З ним у значній мірі співпадає точка зору О. М. Смірнова, який вбачає

прототиби донецького кубка з тасьмяними колами у формах з близьким, але рельєфним орнаментом ранньої куро-аракської культури (IV тис. до н.е.).⁸¹ При цьому, враховуючи значний хронологічний розрив між культурами, посередницьку роль тут мав метал пізніших культурних утворень, який зберіг "декор цієї ранньої кераміки" (т.т. типи візерунків, хоча і в іншому, шнуровому виконанню - С.Б.). До цього слід додати, що останній (декор) зрідка трапляється і на кераміці цих утворень, які загалом характеризуються значною куро-аракською спадщиною (рис. 117, 14, 19).⁸² Прикметні, куро-аракські за походженням, візерунки з двоволотними елементами відомі і на посудинах з північнокавказького, східноманицьких, донецьких та надніпрянських середньобронзових поховань (рис. 117, 21, 20, 8, 10).⁸³

Південнокавказьке походження мають і композиції з двома-трьома різними лінійно-кутовими візерунками у горизонтальному фризі, характерні для кераміки північнокавказької культури і добре знані, як у східноманицькому варіанті передкавказької, так і донецької КК, зокрема, і з прикметними "х"-подібними мотивами та вертикальними лініями-розмежувачами (рис. 117, 1-3, 6, 12-13, 15, 17). Певно, і поширеність форм з ручками у перших двох культурах обумовлена щільними контактами з посткуро-аракськими групами, що відбулося також і на донецькій КК, де вони теж трапляються. З іншого боку, характерні донецькі посудини з гребінцевими ялинками подібуються у східноманицьких і північнокавказьких похованнях (рис. 92, 3; 117, 9, 22).

Провідниками розглядуваних південнокавказьких традицій могли бути мігранти, сліди котрих фіксуються, як на Південному Кавказі (Джапарідзе О. М.),⁸⁴ так і на Центральному (Ростунов Г. Л., Николаева Н. А., Сафронов В. А.)⁸⁵ та у Передкавказзі, про що вже була мова (розділ IV). До них відносяться на Південному Кавказі такі північні, степові риси, як спорудження могил, супровід похованих візками та шпильками (трапилися і рогові молоточкуваті ямних типів - Марткопі); у Передкавказзі - деякі прикраси, жолобчаті багатогранні долота та особливо кераміка, виготовлена за південнокавказькою технологією, а почасти і формами з ручками. Йдеться про заліскований посуд, переважно амфори, зі своерідними, здебільше вапняковими домішками в глині. Останній представлений в ямних за обрядом і ранньокатакомбних похованнях Нижньої Донщини і Кубанського Надазов'я (наводилися у розділах III і IV - рис. 81, 26; 91, 8; 101, 20), а на Сіверськодонецчині в катакомбах середнього і пізнього періодів.⁸⁶ До останніх додамо ще кілька комплексів з лівобережжя Нижнього Дону. Це пох. в ямі з зібганим кістяком, орієнтованим до Зх., що супроводжувався амфорою з прокресленим зигзагом, ножем, видовженою сокирою-молотком та срібною спіраллю - предметами, характерними, як для пізньоямних, так і ранньокатакомбних пам'яток (рис. 118, 1-5, Крепінський П 5/8).⁸⁷

У двох похованнях, одне з яких в катакомбі раннього періоду (Новий 138/13, Колдирі 17/13 - обряд?), знаходилися посудини з заліскованою поверхнею, характерні за М. Б. Рисінім для культури Бедені⁸⁸ (рис. 118, 6-7, за О. В. Кияшком).⁸⁹

Чимало також ранньокатакомбних поховань донецької КК з посудинами, які мають певні риси спільності з північнокавказькою керамікою у технології, формі або декорі (ручки, гульки, наліпи рис. 116, 26, 27; 118, 8-11; 119, 2-4). Серед них і деякі коротко - і високошийні посудини з ранніх (рис. 78, 20; 80, 8) та середньокатакомбних поховань.⁹⁰ Цікавий і фрагмент банки, яка за трьома гульками вгорі і тонким добре випаленим черепком тяжіє до кавказької кераміки, хоча

її форма і орнамент (крупні спіралі) типово донецькі (Олександрівськ 6/3 - рис. 68, 10).

Також опуклодінцеві посудинки з вушками внизу з ранньокатакомбного поховання 1/2 с. Семикаракорського (понижзя р. Сал) і ст. Костромської (Кубань, окрема знахідка, згадувалися у розділі III - рис. 82, 2, 8) мають в орнаменті фриз з прокресленої сітки, як на шойно наведеній посудині культури Бедені з ранньої катакомби (рис. 118, 7). Досить цікаво, що у першій із них вушки з отворами розташовані на самому денці, чим вона нагадує амфори культури Бедені, відомі і на Центральному Кавказі (Дзуарікау, Бамут - рис. 116, 23-25).⁹¹ Можна вважати, що у цій формі поєдналися дві традиції - ямно-катакомбна (фляги з вушками вгорі) та південно- і північнокавказька (три-чотири ніжки на дні).

Отже, наведені дані засвідчують синкретизм у формах і орнаменті кераміки різних культурних блоків.

Орнаментация з заокруглених візерунків, проте, не набула широкого розповсюдження на кераміці власне Південного Кавказу і Передкавказзя (у порівнянні до північніших теренів - Степу). Тут вона лише зрідка трапляється на кераміці у вигляді дрібних елементів на вузькому фризі - плічках, дещо частіше у північнокавказьких передгірських групах Центрального Кавказу (як і Південного, тут Триалеті, Узерлік-тепе). Втім, заокруглена орнаментация донецького взірця трапляється на передкавказьких (як і донецьких) курушках і майже зовсім відсутня на кераміці Кубанського Надазов'я - у батуринській групі виключно вузький фриз з трикутників, як у сусідній дольменній культурі (певна окремішність у кавказькому колі).

Можна лише припускати наявність прикметних заокруглених візерунків і на інших матеріалах, зокрема тканинах, ряднах, шкірі, як це вже неодноразово простежене на поховальному ложі в катакомбах донецької КК (С. М. Санжаров, Я. П. Гершкович, Л. С. Іллюков, В. К. Кульбака).⁹² Аркоподібні дуги, виконані зняряддям на стінці вхідної ями над лазом у камеру, зафіксовані у ранній катакомбі (Хапри 7/14 - рис. 75, 16).

Справжній розквіт за наявними джерелами заокруглена та лінійна орнаментация здобула на металевих прикрасах і зняряддях Південного і Північного Кавказу, у посткуро-аракських культурних групах (Сачхере і т.п.) і північнокавказькій культурі центральних, передгірських районів. Як вже згадувалося (розділ IV), деякі з них, зокрема і медальйони з дворядною тасьмою та перевитим шнуром мають аналогії в Передній Азії (Ур, Марі). Добре знані такі і у ранній та середній періоди КК. У донецькій КК прикраси з концентричними колами чи спіралями найбільш поширені у середній, класичний період, але кільцеві медальйони з'являються вже наприкінці раннього, т.т. у той же час, що і кераміка з відповідною орнаментацией. Додамо, що зв'язки з Північним Кавказом у цей час сягають аж лівобережжя середньої течії Сіверського Дінця (р. Красна, комплекс Микільське 1/6) та верхів'я р. Медведиці близько Саратова.⁹³ Це засвідчують бронзові шнурові і планочні підвіски та видовжена сокира-молоток з тасьмяними, зокрема, і спіральними візерунками, двоволотна підвіска (її наводилися аналогії у куро-аракській культурі, але вони, напевне, пізніші), намисто з зубів ската (рис. 116, 1-5).

Виходячи з наведеного, можна припускати, що саме декор престижних металевих виробів вплинув на формування відповідної орнаментации на катакомбній кераміці і це стосується не тільки заокруглених візерунків, а й техніки виконання - шнурової, і, насамперед, тасьмяної. Це, проте, не виключає і значення у цьому процесі поширених виробів з волокнистих

матеріалів, що майже не зберігаються, і з яких, власне, і походить ця техніка.

Важливо відзначити, що перші заокруглені візерунки з'являються у донецькій КК раннього етапу на банкуватих чи короткошийних посудинах і виконані ще у старій ямній техніці - одно-двозубим відступаючими штампами чи простим шнуром (рис. 68, 6 7, 10; 77,7; 80, 3). Лише з кінця етапу вони виконуються і тасьмяно і дрібними спіралеподібними штампами (трав'яними равликами, котрі скрізь під ногами - досить цікаве неопубліковане спостереження Д. П. Кравця) і саме в цей час з'являються високошийні кубки з широкими боками, "s"-подібного профілю.

Поширеність розглядуваних мотивів у донецькій КК, передусім, на кераміці, де вони до того ж займають центральну позицію на посудині (інколи від плічок до донця) можна пояснювати місцевою ямно-ранньокатакомбною традицією. Останній притаманна взагалі більша орнаментованість посудин, ніж це спостерігається у передкавказьких чи дніпро-азовських відповідних групах (лише вузький фриз на плічках і то не завжди).

До цієї традиції зводиться і розповсюдження тасьмяної техніки виконання: саме у місцевій ямній і ранньокатакомбній кераміці най-більш поширений орнамент з відбитків шнура, простого і особливо одно-трьохзубих відступаючих штампів. За загальним обрисом останні (відбитки штампів) подібні до відбитків дво-трьохрядної тасьми. З іншого боку, і ті і другі це ті самі кутові, "ялинкові" візерунки, але на мікрорівні, що і крупні багаторядні ялинки, відбиті гребінцем, шнуром чи плоским штампом, і саме вони найбільш улюблені в орнаменті кераміки ямних і катакомбних груп Донщині і Сіверськодонецької (гребінцеві і в Поволжі), т.т. у східних утвореннях (у порівнянні до передкавказьких і дніпро-азовських).

Прикметний новий стиль орнаментізації, що його можна назвати катакомбним бароко (за Л. С. Клейном - "первісне бароко"), зрідка подибується і на посудинах наддніпрянсько-азово-бузьких катакомбних утворень, в яких відчувуються донецькі компоненти (інфільтрація населення). Можна гадати, що з нього, його донецько-донського взірця відгалужується інгульський варіант з характерними овалами, дрібними колами, щитами і яскравим біжучим "мікенським" меандром та середньодонський з напівколами-дугами догори. Дещо подібне спостерігається і у пізніх північнокавказькій та верхньокубанській групах (подібні дуги догори, але виконані пружками).

Разом з тим, попри що поширеність, стиль бароко зовсім не домінує у донецькій КК - кількісно переважають лінійно-кутові візерунки, котрі хоча й суттєво збагачуються, але корінням сягають у попереднє, ямне підґрунтя. Крім найбільш розповсюджених мотивів, таких як горизонтальні ряди ялинок, лінії, трикутники, до них долучаються і зигзаги, поодинокі ромби, "x"-подібні рисунки, навкісні чи вертикальні ряди рисок поміж горизонтальних ліній (на шийці), що зрідка трапляються і на пізньоямній кераміці (рис. 108; 109, 2-4; 116, 28-29).⁹⁴

Підсумовуючи викладене, відзначимо складність та багатоконпонентність у формуванні кераміки донецької КК. У ранній період одна частина її має типово ямний вигляд, друга зберігає окремі риси, помітно трансформуючись. Збільшуються кількість баночних форм, дещо зменшуються шнурова орнаментізація та поширюється відступаючо-накольчата з навкісно-ромбічних візерунків (новації), що свідчить про волзько-зауральські контакти.

З кінця періоду і особливо в середній період, поруч зі старими формами поширюються більш профільовані посудини, зокрема, і високошийні кубки, а в

орнаментізації частини їх і новий стиль з заокруглених візерунків - катакомбне бароко з переважно шнуровою - тасьмяною технікою виконання.

Все це свідчить про занепад волзько-уральських зв'язків. У культурах Південного Уралу і Сибіру поспіль домінують лише банки, шнурова орнаментізація відсутня і лише в полтавкинській культурі трапляються посудини і з випнутими боками і з шнуровими простими візерунками.

Відбувається переорієнтація і домінуючими стають контакти (з інфільтрацією населення) з культурними утвореннями Північного Кавказу, особливо центральних передгірських його районів, щільно пов'язаними з посткуро-аракськими групами Південного Кавказу. Саме вони сприяють формотворчості і створенню нових типів кераміки. Оригінальність останніх пояснюється своєрідним поєднанням та переробкою місцевих, пізньоямних-ранньокатакомбних, і кавказьких традицій. До перших відноситься збереження старих загальних пропорцій посудин (висота дещо менше найбільшого діаметру) - при приземкуватості північнокавказьких форм), лінійно-кутові візерунки, гребінцева і проста шнурова техніка виконання орнаменту, багатозональність композицій та взагалі більша орнаментованість посудин, нерідко суцільна (навіть інколи і донця). Кавказькі традиції виявляються в більшій профільованості посудин та особливо в заокругленій тасьмяній орнаментізації (вплив металевих виробів) та у багато-сюжетності в горизонтальній зоні.

У пізньокатакомбний період стиль бароко занепадає, крім ліво-бережнодонецьких та середньодонських пам'яток, а у добу пізньої бронзи, у культурі Бабине, зокрема, зникає і тут знову панують лінійно-кутові візерунки. Останнє співпадає з відновленням волзько-уральських контактів.

Штучна деформація черепів надто поширена в донецькій КК (60%) і відмічена в кількох похованнях раннього етапу.⁹⁵ Вона має широке тереневе і часове розповсюдження і відома з раннього бронзового віку в Дагестані, куди, як і далі на північ, на думку А. В. Шевченка поширилася з Близького Сходу разом з носіями з прикметними вузьколицими черепами.⁹⁶ В. Я. Княшко відмічає деформацію у похованнях його у його VI і IX ямних групах Донщини.⁹⁷ Взагалі звичай деформації черепів поширений лише у східних КК і відсутній у західних, хоча знаний у сусідніх центральноєвропейських КШК.

Не можна не поминути і такі важливі атрибути катакомбних комплексів, як жолобчасті парні абразиви ("випрямлячі"), хоча знахідки їх в ранніх катакомбах майже не відомі (крім, можливо, одного комплексу на Дону - рис. 78, 13). Але в останніх рідкі і наконечники стріл, і виробничі стрілочні набори, звичай покладання яких в поховання припадає на пізніші періоди. Як відомо, ці прикметні парні знаряддя для обробітку деревок стріл розповсюджені з доби неоліту в культурах від Атлантики до Тихого океану, але з певними лакунами (доживають до XIX ст.н.е. у індіанів Америки). Найбільше їх поширення припадає на катакомбні культури, а в Центральній і Західній Європі - на культуру дзвоноподібних кубків (у КШК відсутні). Раніше не знані в ямній культурі, вони знайдені тепер в Калмикії,⁹⁸ Північному Надазов'ї - Наддніпрянщині,⁹⁹ на Сіверськодонецьчині,¹⁰⁰ а також в одному більш ранньому похованні некрополю Залінійне на Харківщині¹⁰¹ (рис. 96, 7; 107, 4-9).

Отже, одні іновачії в донецькій КК з'являються на місцевому ямному, а частково і доямному ґрунті, інші обумовлені контактами з сусідніми культурами чи групами. При цьому основний тип ранніх катакомб далекий від середземноморських споруд і, як і кераміка, виробляється на місці, т.т. на обширах поміж Дніпром,

Волгою і Кавказом.

Особливості культурогенезу.

Складання донецької і інших КК з урахуванням розвинутих пам'яток середнього періоду з нерідко багатим поховальним приданим і майже неодмінно - з речами в похованнях на тлі попередніх бід-них ямних захоронень виглядає до певної міри і пізньоенеолітичним - ранньобронзовим (майкопським) ренесансом. Виробничі (технологічні) набори, комплекс зі знаряддями, зокрема, металевими, гаки-виделки, дерев'яні ковші, зброя, особливо урочиста (певно, символ влади), гральні кістки, прикраси немовби повторюються, але в типологічне інших формах в катакомбну добу (передусім у донецький і передкавказький КК). Цікаве і збереження деяких форм предметів: срібних кілець у один оберт, рогових цурочок-віджимників-ретушорів і прикметних біпірамідальних гральних кісток з числовими знаками, нещодавно знайдених у новосвободненському похованні (відомі також у культурі Бедені).¹⁰² Про це свідчить і певне повернення до деяких нео- енеолітичних традицій в орнаментатії кераміки ранньокатакомбного періоду, спонукане, начебто, і східними контактами з культурами Поволжя, Уралу, Сибіру, де вони частково законсервувалися.

Деякі риси мегалітичності в оформленні ранніх катакомб (зображення на стінках вхідних шахт і камер, стели, кам'яні закладки), як і їх двокамерність, викликає певну асоціацію також з пізньо-енеолітичною - ранньобронзовою добою. Отже, відзначає М. І. Артамоновим конструктивний зв'язок між катакомбами і дольменами,¹⁰³ як і мегалітами Західної Європи (за Н. О. Ніколаєвою і В. О. Сафроновим) до деякої міри виправданий. На тепер він доповнений В. Я. Кияшком і подібністю в їх еволюції (тут залучаються і середньобронзові дольмени Західного Кавказу.¹⁰⁴ До того ж, як зойно згадувалося, прості катакомби побутовали ще під час пізнього енеоліту - ранньої бронзи.

Досить цікаве і таке явище, як положення похованих на спині зі слабко зібганими або навіть випростаними ногами, яке подибується у всіх ранньокатакомбних групах - від Приманиччя до правобережжя Дніпра. Можливо, і в цьому слід вбачати певне відродження старих пізньоенеолітичних традицій (частково широчанських чи постмаріупільських), хоча вони згодом відмирають у донецький КК. Натомість у розвинутий період наддніпрянсько-азовської КК (а також у східній північнокавказькій і верхньокубанській групах) таке положення похованих стає домінуючим. О. М. Гей вбачає в ньому саме постмаріупільську лінію розвитку, носії якої ("етнічні групи") доживають до катакомбного часу¹⁰⁵ (певно, у ямному культурному "одязі" - С.Б.).

Розглядуване явище ренесансу, яке відбувається в атмосфері ідеалізації минулого, добре знане у розвитку культури історичної (писемної) доби. Стосуються воно переважно духовної культури, елементи якої зберігаються в усній чи писемній формі, але подекуди й матеріальної (звичайно під покрівлею пануючої, стереотипізованої культури чи моди). Втім, це явище майже не враховується в археологічних дослідженнях при вирішенні завжди складних процесів культурогенезу - формуванні нових культур, появах іновачій. Крім наведених вище елементів ренесансу в катакомбну добу, відзначимо певне відродження пізньоамних традицій у поховальному обряді (включаючи види приданого, зокрема пасові оздоблення: шпильки-пряжки) культури Бабіне, катакомбних - у пізньобронзових культурах, передусім, зрубній. Йдеться про певну циклічність у культурному розвитку.

Неодноразово відзначається спільність речей, важливих для хронологічних оцінок, а також до певної

міри однотипність катакомб і деяких рис обряду, дозволяють дійти висновку, що процес виникнення і становлення катакомбних культур - явище синхронного порядку, паралельне і взаємопов'язане, але спочатку теренево обмежене. Ареал ранньокатакомбних пам'яток набагато менший за ямний і катакомбний наступних періодів і становить лише середню, південну частину останніх (рис. 120). В ньому пам'ятки розподілені нерівномірно - відсоток їх, визначуваний від кількості усіх досліджених катакомбних поховань, різний. З'ясується, що на терені наддніпрянсько-азовської КК найбільша концентрація ранніх катакомб припадає на Північне Надазов'є - $36 \pm 6\%$ і, певно, на суміжні лівобережні райони Наддніпрянщини (докладні дані і обсяг вибірки наводились у розділі Ш). Значно нижче відсоток їх у Надпоріжжі - близько $20-25\%$ (40 поховань на 158) за С. Ж. Пустоваловим¹⁰⁶ а ще нижче - північніше, в Орільсько-Самарському межиріччі: $10,7 \pm 2\%$ (59 поховань на 550, за підрахунками І. Л. Сердюкової, розкопки переважно І. Ф. Ковальової), як і західніше, у Південнонадбужжі - $7 \pm 3\%$ (20 поховань на 300 вибірки, за підрахунками О. Г. Шапошникової і О. М. Балушкіна). Ще далі на захід у Північно-Західному Чорномор'ї подибується лише окремі поховання раннього етапу (на більше, як 300 катакомб).¹⁰⁷ Північніше р. Оріль, на Полтавщині, а також Черкащині і Київщині, виходячи зі старих досліджень і нових (80-ті роки) представлені лише поховання та поселення середнього і пізнього катакомбних періодів.

Південніше Наддніпрянщини і Надазов'я - у степовому Криму кількість ранньокатакомбних поховань також зменшується. За вибіркою з розкопок 60-80-х р.р.¹⁰⁸ на ділянці від Перекопу (м. Армянськ) до м. Джанкой досліджено 119 катакомб (за вилученням невизначених поганої збереженості). З них лише 14 ранніх - $11 \pm 5\%$. Ще менше їх дещо на південь, у пониззях р. Салгір - лише одне на 26 катакомб (с.с.Чкалове, Прирічне). Зменшення загальної кількості катакомбних пам'яток з півночі на південь відмічає А. О. Щепинський.¹⁰⁹ Поховання, що нас цікавлять, начеб-то зовсім невідомі і на Керченському півострові, де лише в 1964-1967 р.р. експедицією О. М. Лескова розкопано 47 могил доби бронзи. В них відкриті тільки кемі-обинські (111) і кілька ямних і пізньокатакомбних поховань.¹¹⁰ Дещо подібне поширення пам'яток і у східних регіонах. Найбільша їх концентрація на західних теренах Нижньої Донщини - $34 \pm 5\%$ і в Кубанському Надазов'ї - $33 \pm 11\%$. У Східному Приманиччі вони становлять тільки $11 \pm 3\%$, а північніше, на Сіверськодонеччині - $13 \pm 3\%$. До того ж, в останньому регіоні пам'ятки зосереджені лише в місному з Донщиною районі - луганському правобережному. На північ і північний схід кількість пам'яток різко знижується - $4,5 \pm 3\%$ (9 поховань на 193 в Бахмуто-Берекському районі) і $3,2 \pm 2\%$ (8 поховань на 248 у лівобережному Осколо-Деркульському районі). На Верхній Донеччині і Середній Донщині ранньокатакомбні поховання поодинокі і невиразні (частина в ямах, тут досліджено близько 500 пам'яток), а також на протилежному, лівому березі Волги, у полтавкинському ареалі, відкрито кілька поховань в ямах і катакомбах з керамікою, прикрасами і знаряддями раннього періоду, ідентичними чи близькими до донецько-нижньодонських¹¹¹ (рис. 79, А, 1-12; 1-11, 14; 83, 11-17; 84, 12-15). Серед них і деякі прикраси, що вперше зустрінуті р Доно-Донецькому басейні (рис. 79, 9-10; 116, 3, останні на межі періодів), як і сокира-молоток кабардино-п'ятигорського типу, відомого також на Нижній Донщині (рис. 83, 12, 15, 17). Зустрічаємість цих поховань у межиріччі Медведиці і Волги становить близько 5% (5 поховань на, приблизно 100), т.т. вона така ж, як і в північних і лівобережних групах Сіверськодонеччини.

Отже, виходячи з розглянутого, терени з найбільшою концент-рацією пам'яток можна вважати первинним вогнищем катакомбного культуроутворювального процесу. Це порівняно вузька смуга понад Азовським морем від Дніпра до Тамані шириною до 100-150 і лише понад Доном до 250 км (рис.119). Менш інтенсивно, можливо, і дещо пізніше, він охоплює інші терени: на північ - Сіверськодонецьчину, межиріччя Дніпра і Дінця до Орелі; на захід - Правобережну Україну і частково Молдову; на схід і північний схід - Приманиччя і Волго-Донське межиріччя, торкаючись і лівобережжя Волги.

В цьому відношенні показове поширення деяких катакомбних елементів у Нижньодонському і Сіверськодонецькому регіонах у меридіональному напрямку - з півдня на північ. До таких належать найбільш рання, прямокутна форма поховальних камер і звичай масового покладання жарівниць - домінують на півдні і слабко репрезентовані в Сіверськодонецькому регіоні. Також на півдні в похованнях раніше з'являються астрагали і залісковані амфори, котрі на Сіверськодонецькій відомі лише в середній період і пізніше. Супровід похованого з черепів і кінцівок тварин поширюється з півдня, з Кубанського Надазов'я (30 і 60% у похованнях новотитарівських і ранньокатакомбних), досягаючи близького рівня на Сіверськодонецьчині лише в середній період і тільки у північних групах.

Зовсім інша картина поширення спостерігається в Криму, з півночі на південь, з Північного Надазов'я - Нижньої Наддніпряниці, при відсутності помітних контактів з суміжним Кубанським Надазов'ям з високою зустрічаемістю ранніх катакомб.

Деякі комплекси з районів з низькою зустрічаемістю містять металеві речі, котрі відносяться до пізньої фази періоду (наприклад, Новомикільське 1/6 з лівобережної Сіверськодонецьчини, Орешкін 1 24/1 з пониззя р. Медведиці). Як вже відмічалось, у двох комплексах на захід від Дніпра трапилися ножі, що у донецькій КК з'являються лише в середній період (інші атрибути цих комплексів ранньокатакомбні - рис.94).

Отже, можна припускати, що за межами ареалу первинного вогнища катакомбного культурогенезу продовжувала існувати ямна культура (в Північно-Західному Причорномор'ї - буджакська). Таким чином, думка М. Я. Мерперта про деяке співіснування ямної і катакомбної культур (впритул до ХІХ - початку ХVІІІ ст. ст. до н.е. за колишньою хронологією)¹¹² не позбавлена сенсу (хоча на ній лежить печатка прийшлого, чужинського походження останньої), але потребує корективи: співіснування на суміжних теренах і в більш раніший час. Чимало, безумовно, ямних рис зберігається і в середній і пізньокатакомбні періоди. Серед них звичай спорудження могил, особливо поширений в середній період у північних районах Сіверськодонецьчини і Середньої Донщині (т.т. там, де ранні катакомби були рідкісні), обряд поховання в ямах, який подибується у всіх катакомбних культурах, а на Середній Донщині навіть домінує і масово доживає до культури Бабине.

Як показали проведені співставлення, раптовість переростання ямного культурного масиву і передкавказьких груп у катакомбний, звичайного при зміні культур, виявилася не у всій сфері культури і не повсюдно (лише в середній південній частині ареалу). Насамперед, вона торкнулася ідеологічної царини - переважно або тільки (для різних груп-формацій) лише форми поховальної споруди: заміни ями більш складнішою формою - катакомбою, а почасті - й домінуючої орієнтації похованих (замість Зх., Сх. - Пд.). Такі елементи культури, як положення похованих, їх статево-віковий склад в одному похованні, асортимент приданого і його розташування, типологічний вигляд речей масово лишилися без змін або еволюціонували,

зберігши помітний зв'язок.

Спадкоємність з ямною культурою підтверджується також ант-ропологічними матеріалами по Сіверськодонецьчині (по Нижній Донщині дані відсутні) та Північному Надазов'ю і Нижній Наддніпряниці (антропологічні типи населення першого і двох останніх регіонів різні).¹¹³

Разом з тим, процес трансформації ямних культурних комплексів у катакомбні на Донщині і Сіверськодонецьчині відбувався з більш радикальними змінами. У поховальному обряді до них відносяться: різке зростання кількості поховань з приданим та розширення його асортименту, зокрема супровід похованих новими типами прикрас (медальйони тощо), жарівницею, зрідка курушкою, набором виробничих знарядь з металу і каменю, комплектом неістивних частин тварин - голів (черепів), покладених на кінцівки. Ці нові види приданого в більшості прикметні і для ранньокатакомбних груп Передкавказзя, причому останній з них не є тут новацією і представлений в ранішій новотитарівській групі.

Більш динамічно (у порівнянні до Північного Надазов'я і Наддні-пряниці) тут відбувався і масовий перехід від опукло- до плас-кодинцевої кераміки - явище прикметне для культур усього великого пасу степу і лісостепу від Чорномор'я до Алтаю (афанасівська - окуневська культури).

До суттєвих змін відноситься поява нових стилей в орнаментативній частині кераміки донецької КК, які лише частково можуть бути виведеними з ямного декору. Це, перудусім, навкісно-ромбічні та довгі вертикальні смуги у накольчатій і відступаючій техніці, в яких можна вбачати відродження нео-енеолітичних традицій, спонукане, здається, контактами з культурами Поволжя, Уралу і Сибіру, про що свідчать і інші паралелі у розвитку (відзначалися вище).

Але наприкінці періоду ця орнаментативна занепадає і на частині кераміки з'являється орнамент з заокруглених візерунків та композицій з кількома рисунками у горизонтальній зоні, виконані переважно тасьмою, а зрідка і у традиційній техніці. Останні не були поширені, як у попередніх, так і у синхронних середньобронзових (здебільше скотарських) культурах північної частини Євразії. Витоки їх, безумовно, південні, у декорі кераміки і металевих прикрас культур Кавказу, зв'язки з котрими добре простежуються у Передкавказзі та північніше, аж до міграцій південнокавказьких посткуроаракських груп (як і північнокавказьких з їх рисами) до лівобережжя Дону, а згодом і до Сіверськодонецьчини.

При цьому кавказькі прототипи були суттєво перероблені у відповідності до місцевих ямних і ранньокатакомбних традицій (найбільш ошатна орнаментативна посуда на тлі інших відповідних груп). Внаслідок цього і виник новий розквітий стиль орнаментативної - катакомбне донецьке бароко. Ранні, початкові форми цього стилю, виконані ще у старій зубчато-накольчатій чи ординарношнуровій техніці, якраз простежуються на ранньокатакомбній кераміці в південній частині ареалу донецької КК. Хоча стиль бароко і не став домінуючим, він вплинув і на переважуючу лінійно-кутову орнаментативну кераміку донецької, а часті й інших КК і став майже її символом. Отже, окремі прояви цього стилю на кераміці дніпро-азовської КК можна розглядати як прямі запозичення (хоча і тут відбувається його переробка і створюється інгульський різновид).

Значення контактів у цьому процесі виразно усвідомлюється, якщо звернути увагу на ту обставину, що мотив концентричних кіл чи спіралей був у повсякденному місцевому оточенні у всі епохи. Вони на орнаментованих посудинах при погляді на них зверху чи знизу (що таке сприйняття мало місце засвідчують

ранньокатакомбні зразки у яких кола “перейшли” з опуклого денця на пласке) і на трав’яних равликах, котрі скрізь під ногами. Але щоб все це використати як модель і втілити у фризіві композиції, на боковини посудин, потрібна була відповідна доба з культурним середовищем. Саме таке утворилося завдяки конатактам з Кавказом і взагалі з Передньою Азією, де розглядувана орнаментация мала глибокі традиції з ранньої бронзи. Додамо, що прикметний равлик став правити і безпосередньо як штамп. Ним почали “друкувати” дрібні спіралі на кераміці, ливарних формах чи воскових моделях для виготовлення бронзових сокир і прикрас (розміри їх близько 1 – 1,5 см за моїми підрахунками). Останні якраз і набули поширення у північнокавказькій, донецькій і передкавказькій культурах, причому у першій з них мотив спіралі на кераміці начебто виконаний тільки цим штампом (крупні спіралі і концентричні кола тут взагалі відсутні).

Чимало катакомбних культурних елементів складається чи набуває масового розповсюдження лише в середній, основний період, коли більшість ознак ранньокатакомбного і пізньоамного періодів зникають. Саме в цей період набагато розширюється катакомбний ареал, повністю покриваючи колишній ямний (співпадають, якщо залучати і споріднені полтавкинські пам’ятки); з’являються нові катакомбні утворення (варіанти, групи), вивчення яких і, зокрема, процес їх формування, потребує спеціальних досліджень. Створюється враження, що в цей період, на цих теренах (поза зоною первинного вогнища культурогенезу) культура катакомбного типу з’являється начебто зненацька, у сформованому, готовому вигляді, без яскравих рис ямної спадщини. У цьому мали рацію прихильники міграційних гіпотез, але вони абсолютизували цю специфіку культурогенезу на периферії, зокрема, середню частину Сіверськодонецчини, сприйнявши її за центр прийшлої культури, звідки вона і поширилась на інші терени.

Специфіка катакомбних культур раннього етапу обумовлена різними місцевим підгрунтам (локальні варіанти ямної культури, передкавказької групи), особливостями внутрішнього розвитку і різною інтенсивністю і напрямком зв’язків. Вище вже відзначалася особливість і спорідненість східних пізньоамних варіантів і груп, надто відмінних від західних, починаючи з Північно-Східного Надазов’я.

Це розмежування до певної міри зберігається і в катакомбний час аж до кінця середньої бронзи. На теренах перших формується донецька (точніше була б назва донецько-донська, включаючи Середню Донщину)* і передкавказька культури, найбільш пов’язані поміж собою. Їх об’єднує схожість в еволюції катакомб, зібганому положенню похованих на боці, асортименті приданого: жарівниці (масове поширення), курушки, черепи тварин з кінцівками, дитячі гральні набори, гральні фішки, гаки-виделки, тесла-сокири. Також частіше, ніж у західних групах (особливо середнього і пізнього періодів) тут трапляються бронзові ножі і стрижні та прикраси. Типологічний вигляд більшості речей і частково кераміки (курушки, амфори, ріпчаті та деякі короткошийні посудини) теж подібний. Але поширеність глекоподібних і деяких інших форм кераміки у передкавказькій культурі, що обумовлено значними контактами з Кавказом, надають їй (як і обряд зібганого положення на лівому боці у маницькому варіанті) певної відокремленості. Отже, в окресленому колі за домінанту правлять меридіональні контакти, з півдня на північ (а не на захід).

На теренах західних груп культурогенез має дещо інші напрямки і тут складається потужна наддніпрянсько-азовська КК (аж до Пруту і пониззя Дунаю), включаючи і оригінальний інгульський тип

пам’яток і частково Середню Наддніпрянщину. В останній простежуються і деякі спільні риси в кераміці з донецькою КК, але загалом в середній період тут зформується і домінує самобутній орнаментальний стиль і чимало нових форм (щоправда, як відгалуження-варіації загальнокатакомбних).

Вже відзначалося, що формування культур катакомбного типу відбувалося синхронно і взаємопов’язане, як, до речі, і інших попе-редніх і наступних культурних утворень енеоліту-бронзи Півдня Східної Європи.¹¹⁴ Але спочатку воно було географічно обмежене зоною первинного вогнища культурогенезу, до якого, втім, були втягнені частини ареалів усіх трьох наступних велетенських культурних утворень - передкавказького, донецько-донського і наддніпрянсько-азовського (блоку споріднених культур за В. С. Бочкарьовим). Таку частину для донецької КК становили ранні пам’ятки Нижньої Донщини, а Сіверськодонецчина з низькою їх концентрацією належала до периферійного району. Лише у середній період культуротворчий процес посилюється в останньому регіоні, особливо в басейні верхньої течії ріки з надто рідкісними ранніми катакомбами, куди і зміщується вогнище формотворчості (кубки панують саме тут). У пізній період ним стає колишня околиця - північні райони Сіверськодонецчини і Середньої Донщини, що призводить згодом до формування нової культури - Бабине.

У розглядуваних процесах, певно, мало значення і пересування населення з півдня на північ. До цього схиляє демографічна ситуація на Сіверськодонецчині з надто низькою щільністю населення в пізньоамний і ранньокатакомбний періоди, якщо виходити з незначної кількості пам’яток (поховань) у порівнянні до південних теренів, як і західних. До речі, перших тут, у луганській правобережній групі усього близько 70, а других - 81. Це переважно поодинокі поховання в могилах, зрідка їх два або три. Між тим, катакомб середнього періоду тут більше, приблизно, в 5 разів, а по всьому регіону - в 8-10 і вони поширюються аж до Оксько-Донь-Донецького межиріччя. Мабуть, таке збільшення останніх пояснюється не тільки більшою залюдненістю внаслідок природного приросту населення і довшою тривалістю середнього періоду (методика таких реконструкцій досі не розроблена). Натомість у Кубанському Надазов’ї в постранньокатакомбний час відмічається “згасання самостійного культуротворювального процесу” і помітний “культурний вакуум”.¹¹⁵

У середній і пізній періоди в культурі північних груп (бахмудо-берекська, верхньодонецька, середньодонська) помітні деякі ще не ясні контакти з культурами середньоевропейської смуги (фат’янівська, середньодніпровська - чи якась споріднена, ще не досліджена група поміж Доном і Десною). На них вказують знахідки бурштинового намиста (відоме і в ранній катакомбі), сокир-молотків з випнутою втулкою (рис. 121, 3-6), такі орнаментальні мотиви на кераміці як паркет, сітка, вертикальна ялинка та деякі високошийні кубкові форми. Останні з усіх катакомбних груп найбільш розповсюджені саме в північних - бахмудо-берекській і верхньодонецькій групах.

Останнім часом знахідки середньодніпровської (чи спорідненої) кераміки стали відомі на Середній Донщині (Семилукське поселення) та Сіверськодонецчині (поховання Червона Гусарівка Г 5/1, Балаклейського району - рис. 121, 1, 2).¹¹⁶ Все це засвідчує певну участь у місцевому культурогенезі і згаданих північних культур.

Попри відзначуване домінування меридіональних контактів, ма-ли місце і широтні, але не глибокі зв’язки. Це стосується донецької КК і її певного впливу на формування наддніпрянсько-азовської культури (включаючи інгульський тип). Виявом його, мабуть, слід вважати наявність в похованнях середнього періоду

останньої посудини (зокрема, і кубків) з концентричними колами чи заокругленим меандром (подибується аж до Надінгулля),¹¹⁷ формування котрих простежується на ранній кераміці донецької КК. Лише деякі поховання з цими посудинами з сусіднього Північного Надазов'я зберігають донецький комплекс ознак у обряді і приданому, що може свідчити про інфільтрацію донецько-донського населення. Втім, її не слід перебільшувати, якщо мати на увазі щойно і вище наведені демографічні дані. Більшість поховань місцеві за обрядом (катакомби з круглими-вхідними ямами, поховані на спині з випрастано-слабо зібганими ногами). До того ж, розглядувані візерунки на багатьох посудинах дещо пере-роблені: крупні кола замінені дрібними кружечками або щитами і не тільки шнуровими, а і прокресленими; заокруглений тасьмянний меандр трансформовано у "мікенський" біжучий, який згодом розпадається на окремі горизонтальні овали (все останнє у прокресленій техніці). Дещо подібне, але у своєрідних проявах і сполученнях, спостерігається на північнокавказькій середньобронзовій кераміці Кабардино - Балкарії (менш поширене на катакомбній Приманиччя). Втім, домінуючим типом кераміки наддніпрянсько-азовської КК є короткошийний горщик з багаторядними горизонтальними зигзагами - мотив, корені якого протинають ранньокатакомбне і ямне підгрунтя і сягають аж середньостогівської культури.

Отже, висловлювана раніше думка про глобальну міграцію донецьких племен на захід, у середовище ямного населення, як ранньо - так і середньокатакомбних періодів, відкидаються за багатьма даними, зокрема, і за відсутністю відповідних антропологічних типів і деформації черепів (60% у донецької людності).

Проведений аналіз і співставлення засвідчують, що катакомбні культури - це середньобронзовий ступінь-ланка у культурно-історичному розвитку доби енеоліту-бронзи. Вони виникають на місці внаслідок трансформації ямних культурних комплексів (варіантів) і новотитарівської групи. Основою господарства населення останній було рухливе скотарство з максимальним використанням відповідних природних ресурсів малолюдними, але численними громадами. Це спричинилося до освоєння відкритих просторів і нових земель, символами-знаками володіння котрими можна розглядати могили. Саме на цей час припадає розквіт їх будівництва і засновується більшість могилянських груп - некрополів у степу і лісостепу.

Зростання населення і збагачення громад наприкінці ямного періоду, певно, потребувало адекватних змін в ідеології і, зокрема, поховальній обрядності. За домінанту в останній правила монументальність зведених могилянських споруд, функціонально звернутих до сучасних і наступних поколінь - при надто слабкій увазі до забезпечення самого похованого обладнанням і приданим (відсутнє в більшості поховань, навіть проста посудина з їжею чи питвом супроводжує здебільшого лише дитину).

Саме такі зміни, спрямовані на більшу турботу про особу похованого, відбуваються під час складання катакомбних культур, одержуючи справжній розквіт у наступний середньокатакомбний період. Це і, нова форма поховальної споруди - катакомба - більш тривка і герметична, у ранній період часто в кам'яними конструкціями, зосібна, і стелами, і збільшення приданого, і нові його види. В багатьох з них можна вбачати деяке повернення - відродження доямних, енеолітичних і ранньобронзових традицій (для Передкавказзя і Донського басейну майкопських і їх філіацій з їх приданим), стимульоване і контактами з сусідами. Серед останніх пануючими та стійкими були щільні зв'язки з культурами Кавказу, аж до проникнення - інфільтрації кавказьких груп населення. Саме завдяки

ним, як це часто буває в контактних зонах (до таких належить Передкавказзя і Нижня Донщина), створюються спочатку синкретичні, а згодом і нові оригінальні явища в культурі.

За існуючою в етнографії класифікацією, щойно застосовану до археології В. М. Массоном,¹¹⁸ можна вважати, що на ранньому етапі мала місце і спонтанна і стимульована зовні (у різних сферах культури) трансформація, яка охопила спочатку лише середину ареалу, але з частинами усіх трьох великих підрозділів - культур. Зовнішньою стороною у ній для донецької КК були спочатку волго-зауральські, а згодом кавказькі культури, для передкавказьких - останні. Формування дніпро-азовської КК, як на ранньому, так і на розвинутому етапі відбувається під значним впливом донецької КК, передусім, її нижньодонської групи. Останнє слід особливо підкреслити, бо у монографії, присвяченій зв'язкам культур України з Північним Кавказом,¹¹⁹ обминається ця остання. Між тим вона є проміжною ланкою і, отже, наведені у праці дані слід розуміти, як здебільше зв'язки з Нижньою Донщиною, а для Наддніпрянщини і з Сіверськодонецчиною (а не з Кавказом).

Отже, розвиток ямних і катакомбних утворень при всій їх унікальності, особливо щодо масової побутової царини культури, відбувався не відрубно, не ізольовано. Чимало речей престижного характеру (шпильки, урочисті видовжені сокири-молотки, деякі прикраси), як і елементи поховального обряду (спорудження могил, катакомби, стели тощо) у тій чи іншій мірі поширені і в синхронних культурах Центральної і Південної Європи, Малої Азії і Південного Кавказу. Спільність спостерігається в технології виробництва мета-левих знарядь - ливарство у відкриті (з черевця), а згодом закриті форми, що так притаманне усій Циркумпонтійській області за Є. М. Чернихом. До цього прилучається і поширеність у пізньоямних і ранньокатакомбних (як і раніших майкопських) комплексах прикрас зі срібла ("срібляний" період у ювелірній справі). Певно, і у виготовленні пізніших катакомбних прикрас із сплаву міді з великим вмістом миш'яку (до 30%), завдяки чому речі набували сталевосріблястого вигляду, можна вбачати імітацію виробів зі срібла. Це знаходить певну відповідність у "посрібленні" бронзових виробів, зокрема, і зброї (анатолійські і усатівські кинджали, ямний ніж-бритва) шаром мідно-миш'якового металу.¹²⁰ Цей спосіб і мода на срібляні прикраси надто поширені в III тис. до н.е. у Передній Азії. Все це, а також схожість у деяких бронзових знаряддях і прикрасах (ножі, тесла, гаки, долота, медальйони, спіралі, різні шнурові підвіски - рис. 119)¹²¹ та поховальному обряді (покладання посудин - каганців чи жарівниць або курушок, черепів бика чи вівці з кінцівками та інше) засвідчує певне домінування південної орієнтації у розвитку катакомбних культур (особливо східного ареалу) - на Кавказ і Передню Азію. Отже, вони становлять крайню північну периферію близькосхідних цивілізацій, що стосовно Кавказу і, зокрема, Північного (Майкоп), вже неодноразово відмічалось.

Не можна також поминути і ту обставину, що складання катакомбних культур відбувалося в умовах подальшого бурхливого розвитку бронзової індустрії. Особливо яскраво це виявляється у донецькій КК, в її сіверськодонецькому відгалуженні-варіанті з численними комплексами з металевими знаряддями і прикрасами. Знахідка архаїчної ливарської форми з матрицею втульчатої сокири засвідчує місцеве їх виробництво, включаючи, напевне, і прикраси, які здебільшого розглядаються, як північнокавказький імпорт. Досить важливим є і наявність фаянсового намиста, виготовлення якого припасоване і щільно

пов'язане з металургією, як свідчать останні дослідження (вище наводилися дані про його появу ще в ранню бронзу). Саме в ранньокатакомбний час засвоюється і лиття дрібних прикрас: намиста, медальйонів, рамочних шнурових та смугастих підвісок з орнаментом. Можна лише припускати, що значна поширеність наведених знахідок саме на Сіверськодонецьчині відбиває розробіток місцевих родовищ міді і становлення металургії. Не виключено і те, що саме вони і спричинилися до більшої залюдненості регіону в катакомбний час у порівнянні до пізньоямного періоду. Значення кременю як сировини для виробництва знарядь дуже знижується (основні ріжучі і рубаючі знаряддя - металеві). Останні репрезентовані переважно скребачками, стругалами, скобелями і рідкісними наконечниками дротиків і стріл. Натомість, техніка виготовлення останніх не дуже занепадає, а у виробництві наконечників стріл навіть досягає найвищого можливого рівня у кременярстві. Щоправда, це досягається завдяки металу - застосуванню бронзових стрижнів при ретушуванні.¹²²

Щодо розвинутості бронзової індустрії катакомбної культури раннього періоду, як і пізньоямної, належать до південноєвропейського кола культур і цим відрізняються від КШК середньоевропейської зони з домінуючою крем'яною індустрією (зі знарядь лише рідкісні бронзові ножі і стрижні).

На завершення слід торкнутися місця донецької КК у колі культур доби енеоліту-бронзи та її внутрішньої структури. Культурно-історичний розвиток останніх відбувався здебільше синхронно і взаємопов'язане у межах великих культурних спільностей - блоків чи навіть суперблоків, що охоплювали величезні терени степу, лісостепу, а частини і лістяного лісу Євразії. Час від часу до нього долучалися і сусідні спільності, зокрема, південні, передньоазійські чи балкано-дунайські. До перших відносяться майкопська та частково куро-аракська культури з висхідними у Передній Азії. Степові прояви першої охоплюють Передкавказзя, Нижню Донщину і сягають Сіверськодонецьчини і, начебто, Нижньої Наддніпряниці (тут комплекс Долинка, можливо, животилівський тип І. Ф. Ковальової, хоча в ньому відчутні і пізньотрипільські риси). Друга поширюється на Північно-Східний Кавказ і, начебто, впливає на новотитарівську групу.¹²³ Міграція наступних посткуро-аракських та північнокавказьких утворень середньої бронзи, як щойно відзначалося, мовби повторює шляхи майкопської культури з її симбіозними степовими формаціями.

Спричинений демографічною ситуацією подібний виплиск землеробського населення на північ, до Приаралля, відбувається у Середній Азії,¹²⁴ де зафіксовані його контакти з ямними групами (Заман-Баба - відмічалось вище), що, можливо, призводить до зміщення пізньоямних племен в казахстанському, волзько-каспійському степу і напівпустелях та їх участі у культурогенезі полтавкинської і донецької КК раннього періоду. Усе це сприяє переоформленню місцевих культур в зонах контактів, а потім і загалом.

Відзначаючи нові риси в орнаментативній кераміці раннього періоду донецької КК вказують на безумовні волзько-зауральські контакти, передусім, на теренах Нижньої Донщини, які, проте, були нетривалі. Наприкінці періоду вони занепадають, навкісно-ромбічний стиль орнаментативної кераміки та відступаючо-гребінцева і накольчата техніка його виконання поступово усуваються і зникають на середньому етапі (як і рогові шпильки з таким орнаментом).

Так само уриваються колишні зв'язки ямних груп Надазов'я - Наддніпряниці і Північно-Західного Чорномор'я з культурами шнурової кераміки середньоевропейської зони: в ранньокатакомбний період

тут зникають посудини з ручками типу амфор, глечиків, дзбанів, чаші на ніжках, високошийні кубки - ямні форми, структурно близькі до кераміки цих культур.

Натомість посилюються і стають сталими та тривалими на протязі середнього і пізнього періодів контакти з культурами Кавказу аж до міграцій і інфільтрації населення. Внаслідок цього, як щойно відзначалося, з'являються нові типи металевих прикрас та відбуваються переоформлення частини кераміки донецької та дніпро-азовської (інгульської) КК, особливо її орнаментативної. У північнокавказькій та передкавказькій культурах радикальних змін зазнають і форми кераміки: поширюються і навіть домінують посудини з ручками, що стимульоване безпосередньою участю південнокавказьких (посткуро-аракських) а для батуринського варіанта і західнокавказької дольменної групи (у останньому це виявляється і в трикутничовій, вузькофривовій орнаментативній - при, начебто, повній відсутності заокруглених візерунків.

При цьому чимало кавказьких елементів переробляється у відповідності до місцевих традицій і, як це часто трапляється у сфері культури і ідеології, зокрема, набуває більш масових, яскравих форм (за пізнішими аналогами "варварських"), ніж на прабатьківщині (катакомбне бароко з його варіантами, декор металевих прикрас і знарядь).

Виходячи з цієї ролі кавказьких, а ширше - передньоазійських, компонентів у формуванні катакомбних культур, утворення останніх можна розглядати як явище передньоазійської орієнтації Півдня Східної Європи з безпосередніми висхідними на Південному Кавказі. Деякі аналоги йому можна навести у процесах складання майкопської, скіфської і сарматської культур, частини в елліністичній тощо, причому за масштабами та глибиною цієї орієнтації не поступалася останнім, а в деяких відношеннях навіть перебільшувала їх.

Певно, завдяки контактам з Кавказом трансформація у велетенському ямному культурному масиву (від пониззя Дунаю до верхів'їв Іртиша) відбулася саме у центральних областях, які географічно найбільш наближені або й прямо межують з цим регіоном. При цьому найраніші її прояви - ранньокатакомбні культурні комплекси - фіксуються якраз у безпосередньому сусідстві - у Передкавказзі, Донщині, південній Сіверськодонецьчині та Північному Надазов'ї. Лише згодом трансформація поширюється на північ до верхів'їв Сіверського Дінця і Дону (м.м. Воронеж, Липецьк), середньої течії Дніпра (м. Черкаси), на захід до р. Прут, на схід до верхів'їв рік Донського басейну, впритул до берегів Волги (м.м. Волгоград, Саратов, рідкісні прояви на лівобережжі).

Щодо внутрішньої структури утвореної донецької КК раннього та середнього, класичного, періодів відзначимо таке. Попри певну спільність більшості складових культур, поховальні комплекси останньої виявляють деяку окремішність. Це стосується, насамперед, складу кераміки, різної за походженням, типи якої лише зрідка трапляються разом, в одному похованні. З одного боку, це посудини з лінійно-кутовою орнаментативною ямних чи дещо трансформованих типів, з другого - синкретичні новоутворені форми з заокругленими (чужинськими за витоками) та лінійно-кутовими візерунками (у сполученні) або й ручками, третього-відносно рідкісні кавказькі амфори та інші посудини з ручками з своєрідною масою та технологією виготовлення. Все це може вказувати на наявність етнічних і соціальних фракцій в утворенні, названому донецькою КК, а, відтак, і на її поліетнічність. При цьому відзначимо - найменша за численністю з них (кавказька) існує тривало майже до кінця пізнього періоду, щоправда, змінюючись і адаптуючись до місцевих груп. Дещо подібне, але з

іншими показниками, притаманне і передкавказькій і дніпро-азовській (інгульській) КК.

Людність ямної і катакомбної культурних спільностей звичайно ототожнюють з давніми індоіранцями, а згадувані афанасівську і окунівську культури з тохарцями - східними гілками індоєвропейської спільноти. Носії катакомбних утворень, можливо, становили відгалужені індоарійські (праіндійські) групи, які локалізуються за О. Н. Трубачевим поміж Південним Бугом і Кубанню (з Донщиною).¹²⁵ Можна припускати, що контакти поміж семітськими, картвельськими і індоєвропейськими мовами припадають саме на цей час і археологічними еквівалентами їх можна вважати відзначувані вище найбільш щільні культурні взаємини поміж населенням Кавказу, Донщині і Сіверськодонецчини - аж до тривалого перебування носіїв кавказьких традицій в катакомбному середовищі і участі їх у культуротворенні (цьому, певно, сприяла і схожість напівгірських ландшафтів). При цьому слід мати на увазі, що вони розпочинаються ще у IV тис. до н.е., під час побутування майкопської культури, передньоазійської за походженням, і степових гібридних груп з її рисами (тривали і пізніше у передгірських районах, де простежуються слабкі майкопські послідки після занепаду культури).

Надто цікаві щодо цього вистовки А. В. Шевченка про строкатий і синкретичний склад катакомбного населення Східного і Західного (Донщина) Маничу і участь у формуванні його краніологічних типів (окрім місцевих, ямних), зокрема прикметного вузьколицього, носіїв близькосхідного кола - майкопської, куро-аракської та північнокавказької культур.¹²⁶ Останній, як асимільований компонент, відсутній і в складанні відповідних типів населення Сіверського Дінця, яке вразно успадковує ямну групу К. О. Шепель.¹²⁷

Зміна поховальної обрядності, насамперед, поховальних споруд, почасти або й у більшості стану похованих та кількості і видів приданого (по різному для різних періодів бронзового віку чи теренових груп) притаманна для культурно-історичного розвитку - але лише для регіонів на Північ від Кавказу, т.т. поміж Волгою і пониззям Дунаю (вона не торкнулася теренів на Схід від Волги). Саме за ними і названі на початку століття відомі утворення - триада : ямні, катакомбні, зрубні.

Примітки до розділа V.

¹ Hdsler A. Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr. - Berlin: Akademie Verlag, 1974. - S.25-27. Тут бібліографія питання.

² Клейн Л.С. Происхождение донецкой катакомбной культуры... -С.3-20.

³ Див. Вступ, посил.4.

⁴ Див. Вступ, посил.9,10.

⁵ Артамонов М.И. Раскопки курганов на Маньче... - С.331-336; Фисенко В.А. О происхождении и хронологии катакомбной культуры.-Саратов, 1966.- С.33-40.

⁶ Кияшко В.Я. Параллели развития погребальных обрядов эпохи ранней бронзы в Приазовье и на Западном Кавказе // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы (тезисы). - Донецк, 1979.-С.49; Братченко С.Н. Нижнее Подонье... - С.58-59.

⁷ Николаева Н.А., Сафронов В.А. Древнейшая катакомбная культура Северного Кавказа... - С.10-14.

⁸ Клейн Л.С. О так называемых ямных погребениях катакомбного типа // СА. - 1961.-№12. - С.49-65.

⁹ Березанская С.С., Шапошникова О.Г. // СА.-1957.- №2.- С.271.-Рец. на кн.: Попова Т.Б. Племена катакомбной...; Клейн Л.С. О хронологических и генетических... -С.76; Его же. Происхождение донецкой... - С.12.

За сучасним станом джерел такий розподіл занадто жорсткий, умовний і неточний - його можна сприймати тільки як генеральний напрямок розвитку. Останню, пізньобронзову ланку теж можна вважати ямною, бо поховання, так звані зрубні і культури Бабіне, теж влаштовані в ямах, менша частина котрих з рамочними, зрубними чи скриньковими кам'яними конструкціями, розповсюджених до того ж не скрізь. Ямна форма споруд, як своєрідне старообрядництво, не зникає в катакомбну добу і навіть займає чільне місце або й пануюче в окраїнних групах: середньодонській, східноманицькій (менш помітне у сіверськодонецьких і наддніпрянських).

У Поволжі і далі на схід масовий перехід до катакомб взагалі не відбувся, що корелюється тут і з неприйняттям високошийної та вигинистої у профілі кераміки, як і орнаментатії в стилі катакомбного бароко. Ямні культурні комплекси поступово трансформуються без різких змін у полтавкинські, синхронні і у дечому паралельні катакомбним.

У цих змінах поховальних споруд і культур, що найбільш радикально відбуваються у центральних регіонах (Нижня Донщина і Сіверськодонецчина), що межують з Кавказом, можна вбачати віддзеркалення ідеологічних революцій. За ними, певно, криються і кардинальні економічні і політичні зрушення у суспільствах. Для з'ясування їх недостатньо дослідження одних лише поховальних пам'яток.

За аналогіями з історії писемної доби можна лише уявляти, які це були драматичні події. Втім, в археологічних поховальних джерелах не відчутно будь якої підвищеної мілітаризації суспільства на зламі ямних і утворенні катакомбних культур. Останнє стосується, як приданого, так і слідів травм. Зокрема, поранення, забиття стрілами за моїми підрахунками, частіше спостерігаються у енеолітичних і ямних похованнях.

З початком пізньої бронзи, коли контакти з Кавказом уриваються і пануючими стають східні (волго-уральські), а для західних від Дону теренів і прикарпатські зв'язки, зникають і катакомби, а одноіменні культури різко трансформуються. При цьому відбувається повернення до старої ямної обрядності, зокрема, і в колишньому ареалі донецької КК (хоча і з суттєвими новаціями).

¹⁰ Мерперт Н.Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы: Автореф. дис. док. ист. наук. 07.00.06.- М., 1968. - С.20. Его же. Древнейшие скотоводы... - С.11-83; Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая область // Археология Украинской ССР. Киев, Наук. думка, 1985, - Т.1. - С.336-352; Кияшко Н.Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита...-С.13-15.

* Із загальної кількості могил ранньої-середньої бронзи (140 по луганському правобережжі) вилучені зруйновані, неповно досліджені пам'ятки, а також зі зруйнованою центральною частиною, де могли бути основні пох.

¹¹ Рычков Н.А. Статистический анализ погребального обряда племен ямной культуры // Теория и методы археологических исследований. Киев: Наук. думка, 1982.-С.111; Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н. Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая... -С.11.

¹² Братченко С.Н. Отчет левобережного отряда..., 1973/9-а, Сватове; Евдокимов Г.Л., Симоненко А.В. Отчет о раскопках..., 1975/50, Астахове.

¹³ Капошина С.И. Отчет о работах Кобяковской эксп. в 1961 г.// Арх. ІА РАН, Р-1, 2690, Кудінов 2/11, фікс. В.С.Бочкарева і С.Н.Братченка.

¹⁴ Дообстеження зруйнованої Остапової могили біля ст.Заплавська С. Н. Братченко, 1959 р.

¹⁵ Евдокимов Г. Л., Ніколова А. В. Отчет Краснознаменської експ. // Арх. ІА АН України, 1978/16, Обл. 1/5: Болтрик Ю. Б., Левченко В. Н., Фіалко Е. Е. О позднямних чертах в катакомбном погребальном обряде низовья реки Молочной // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. - Киев: Ин-т арх., 1991. - С. 68. - Рис. 9. Костянтинівка 2/4.

¹⁶ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Обряд моделіровки лица по черепу у племен катакомбной оощности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. - Киев: Наук. думка, 1991. - С. 59-83.

¹⁷ Евдокимов Г. Л., Гершкович Я. П. Отчет Краснознаменской эксп. за 1982 г. // Арх. ІА АН України, 1982/9 /Железний порт 1/14, моделіровка носа зі смоли); Кульбака В. К. Отчет об исследованиях кургана у г. Жданова в 1984 г. // Арх. ІА АН України, 1984/72 (смола на носу і в роті).

¹⁸ Отрощенко В. В., Рассемакин Ю. Я., Константиnescу Л. Ф. Отчет Запорожской эксп. за 1984 г. // Арх. ІА АН України, 1984/10 (Виноградне 24/18, накладка зі смоли). Відомі і інші поховання з накладками.

¹⁹ Мьллер-Карпе Н. Handbuch der Vorgeschichte. Kupferzeit. - Munchen, 1974. - В. III. - Т. 268-269, 340-347.

²⁰ Machnik J. Studia nad kultura ceramiki sznurowej w Malopolsce. - Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1966. - S. 59, T. VI, X, XI-XVII.

²¹ Мьллер-Карпе Н. Handbuch... - Т. 340, 343.

²² Ibid. - Т. 164, S. 816 (39).

²³ Древняя Анатолия. - М.: Наука, 1985. - С. 3.

²⁴ Латынин Б. А. О южных границах ойкумены степных культур эпохи бронзы. // СА. - 1958. - №3. - С. 49-52; Кузьмина Е. Е. Могильник Заман-Баба // СЭ. - 1958. - С. 28; Хлопин И. И. Закаспийские корни катакомбной культуры // Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии. - Л.: Гос. Эрмитаж, 1990. - С. 36; Його ж. Могильник Порхай // СА. - 1989. - №3. - С. 113-130.

²⁵ Гаджиев М. Г., Кореневский С. Н. Металл Великентской катакомбы ... - С. 7; Гаджиев М. Г. Северо-Восточный Кавказ в эпоху ранней бронзы // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. - Тбилиси: Мецниереба, 1987. - С. 64; Його ж. Северо-Восточный Кавказ в эпоху средней бронзы. Там же. - С. 71-72.

²⁶ Братченко С. Н. Нижнее Подонье ... - Т. XIX, 3 (Багаевский, Лысый к./29; Рассемакин Ю. Я. Энеолитические погребения бассейна р. Молочная // Древности скотоводов степей Юга Украины. - Киев: Наук., думка, 1987. - С. 42 (Виноградное 2/14; Його ж. Эпоха энеолита и ранней бронзы на территории Северо-Западного Приазовья. Канд. дисс. - Киев: ИА АН Украины, 1992. - Т. X (Вовчанське II 1/6, Херсонська експ. А. І. Кубышева); Андросов А. В., Марина З. П., Завгородний Д. И. Энеолитический курган у села Богуслав в Присамарье // Проблемы археологии Поднепровья. - Днепропетровск, 1991. - С. 13-14. - Рис. 5, 1-1.

²⁷ Шишлина И. И. Ранний этап средней бронзы Калмыкии. Автореф. канд. дисс. - М.: ИА РАН, 1992. - С. 9; Нехаев А. А. Домайкопская культура Северного Кавказа // Археологические вести. - 1992. - №1 - С. 76-96.

²⁸ Шишлина И. И. Катакомбы эпохи бронзы: проблемы хронологии и развития // Археолог. альманах. - 1997-6. - С. 109. - Рис. 4. Поховані в них мали сидяче, зібгане чи випростане положення ногами до входної шахти (Арпачин, Спаське тощо). Нажаль, відсутні дані про приналежність їх до фіналу ранньої бронзи (страгиграфія, речі). Гей А. Н. Переход от неолита к бронзовому веку в степной по-лосе Северного Причерноморья. Канд. дисс. - М., ИА АН СССР, 1984. - С. 150.

²⁹ Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. - М.: Наука, 1969. - С. 158;

³⁰ Сеницын И. В., Эрдниев У. Э. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР. - Элиста: Калмацкое изд-во, 1966. - С. 4; Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балущкин А. М. Курганная группа близ с. Старогорожено // Древности Поингуля. - Киев: Наук. дум-ка, 1977. - С. 119. - Рис. 107, 4-6; Братченко С. Н. Нижнее Подонье... - Рис. 41.

³¹ Гей А. Н., Каменецкий И. С. Северо-Кавказская экспедиция ... - С. 39; Шарафутдинова Э. С. Новые материалы по эпохе энеолита и бронзы в степном Прикубанье // КСИА. - 1983. - Вып. 176. - С. 20. - Рис. 2, 1.

³² Николаева Н. А., Сафронов В. А. Древнейшая катакомбная... - С. 13-14 (плутанина у посиланнях на рис. і літературу).

³³ Катакомба була оглянута працівниками Севорськодонецької експ. С. Н. Братченко, І. О. Післарієм, Е. С. Шарафутдиновою, О. М. Смірновим, В. Я. Зельдиною, О. Р. Дубовскою та інш. Усі висловили сумнів у достеменності зображення і склали протокол огляду.

³⁴ По-перше, вони виявлені не на давніх стінках поховальної камери, а на стінках підземелля, яке утворилося на її місці внаслідок обвалу стелі і бокових стінок, поруйнованих 30 норами і кублами тварин. На цих стінках не було звичайних слідів давніх гра барських знарядь - вони збереглися лише нижче, біля дна камери на висоту 30 см (але не помічені авторами, дочищені учасниками огля-ду у їх присутності). Одно зображення було на висоті бл. 1,70 м від дна камери, т. т. за її межами, як за висотою (звичайно не більше 1 м), так ж за планом (осторонь). По-друге, на одному зображенні, що на бічній стінці, свіжі сліди сучасного ножа і марганцеві затьоки, звичайні для поруйнованого суглинку у тріщинах і обвалах. Зачистку провадила студентка 1 курсу у відсутності фахівців і авторів.

³⁵ Відоме покладання в поховання спеціально виготовлених глиняних ламп-каганців, наприклад в Йорданії (Геріхон). Тут, в катакомбах, вибитих у скелях (дата близько 2200 - 1800 рр. до н. е.), це низькі посудинки з вигнутими бортиками, що надають їм хрестоподібні обриси вверху, в плані).

³⁶ Гей А. Н., Каменецкий И. С. Северо-Кавказская экспедиция... - С. 39 (втім, вони не відзначені В. О. Трифоновим для Кубанського Надазов'я); Сафронов В. А. Классификация и датировка... - С. 75.

³⁷ Попова Т. Б. К вопросу о курильницах "северокавказского" типа // СА. - 1957. - №1. - Рис. 7, 3; Крупинов Е. И., Мерперт Н. Я. Курганы у ст. Мекенской // Древности Чечено-Ингушетии. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - Рис. 14.

³⁸ Клейн Л. С. Прототипы катакомбных курильниц и проблема происхождения катакомбной культуры // АСГЭ. - 1966. - Вып. 8. - С. 5-17.

³⁹ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. - Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. - С. 111-114, 160-161 (тут часі і з пох.).

⁴⁰ Егоров В. Г. Классификация курильниц катакомбной культуры // Статистико-комбинаторные методы в археологии. - М.: Наука, 1970. - С. 159.

⁴¹ Евдокимов Г. Л., Гершкович Я. П. Отчет Краснознаменской экспедиции за 1984 г. // Арх. ІА НАНУ, 1984/16.

⁴² Behrens H. Die Jungsteinzeit ... - S. 131. Abb. 54.

⁴³ Гаджиев М. Т. Северо-Восточный Кавказ в эпоху ранней бронзы... - Табл. XXIII, 136; Мунчаев Р. М., Смирнов К. Ф. Памятники эпохи бронзы в Дагестане ... - Рис. 9; Мунчаев Р. М. Погребальные комплексы с сосудами на ножках из бамутских курганов эпохи бронзы // Новое в археологии Северного Кавказа. - М.: Наука, 1986. - С. 27-39; Николаева Н. А., Сафронов В. А.

Курганный могильник у с.Дзуарикау //Проблемы археологии Северной Осетии.- Ордженикидзе, 1980.- С.18-80; Гогодзе Э.М. Периодизация и генезис курганной культуры Триалети.- Тбилиси, 1972.-Табл. 26,17 (на груз. языке).

⁴⁴ Вадецкая Э.Б. Сибирские курьельницы // КСИА.- 1986.- №185.- С.50.

⁴⁵ Кузьмина Е.Е. Могильник Заман-Баба... -С.28.- Рис.1,6; Хлопин И.Н. Могильник Порхай...-С.121.- Рис.5.

⁴⁶ Наприклад, в похованнях Аладжи-Гуока кілька груп черепів, покладених на кінцівки (Мüller-Kaґре Н. Hanbuch...- Т.311 (86).

⁴⁷ Шилов В.П.Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья. - Л.: Наука, 1975. - С.53; Братченко С.Н. Нижнее Подонье...-С.227. -Табл.ХХ, Смирнов Ю.А. Погребение с бычьими черепами в Нижнем Подонье // СА.- 1980.- №4. -С.173-180; Гей А.Н., Каменецкий И.С. Северо-Кавказская...-С.39;Трифонов В.А. Степное Прикубанье в эпоху энеолита-средней бронзы (периодизация)// Древние культуры Прикубанья. - Л.:Наука, 1991.- С.115. 125. 134

⁴⁸ Довженко Н.Д., Солтис О.Б. О традиции изображения "стоп" в в погребальном обряде катакомбных культур Северного Причерноморья // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. - Киев: ИА АНУ, 1991.- С.117-127.

⁴⁹ Кияшко А.В. Ранний этап катакомбной культуры...-Рис. XXXII, XLIII, LIV, LXX та інш.

⁵⁰ Качалова Н.К. К вопросу о памятниках полтавкинского типа // АСГЭ. - 1962. - №5.- С.31-49; Ї ж. О локальных различиях полтавкинской культурно-исторической общности //АСГЭ.- 1983.- С.4-19; Мамонтов В.И. Новые памятники полтавкинской культуры Волгоградского Заволжья и Волго-Донского междуречья//Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья. - Куйбышев, 1977.- С.44-51.- Рис.1,2; Васильев И.Б. Могильник ямно-полтавкинского времени у с. Утевка в Среднем Поволжье //Археология восточно-европейской лесостепи.- Воронеж, 1980. - С.32-58; Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф. Полтавкинские могильники у с. Красносамарское в лесостепном Заволжье // Исследование памятников археологии Восточной Европы.- Воронеж, 1988.- С. 39-52.- Рис. 3; 4,2; 6,7. Тут і інша література питання.

⁵¹ Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы... - С.61-62,69, Рис.6-9; 13-15. Тут вилучаються полтавкинські посудини; Моргунова И.Л., Кравцов А.Ю. Древнеямная культура Приуралья //СА.- 1991.- №2.- Рис.1-4.

⁵² Баранов Д.Г. Новые погребения эпохи средней бронзы в Саратовском Заволжье // Охрана и исследования памятников археологии Саратов.обл. в 1995г.-Саратов, 1996.- С.84-96.- Рис.3; 4; Кияшко А.В. Ранний этап...-Рис.ХСVI; Моргунов Н.Л., Кравцов А.Ю. Древнеямная культура...- Рис.3,17-18.

⁵³ Эпоха бронзы лесной полосы СССР // Археология СССР. - М.: Наука, 1987.- С.31-33; 253-259,264-267.- Рис.9; 85; 88-89; 93; Косарев И.Ф. Бронзовый век Западной Сибири. - М.:Наука, 1981.- С.27-32, 37-48, 63-70.- Рис. 4-5; 9-12, 19-20; Молодин В.И. Эпоха неолита и бронзы лесостепного Обь-Иртышья. - Новосибирск: Наука, 1977.- С. 36-49.- Табл. XXXII,XXXIX; Деопик Д.В., Митяев П.Е. Методика анализа керамического декора //Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. - М.: Наука, 1981.- Табл.1.- Рис 46.

⁵⁴ Хлобыстина М.Д. Происхождение и развитие культуры ранней бронзы Южной Сибири //СА.- 1973.- №1- С.37; Семенов В.А. Памятники эпохи бронзы в Туве//КСИА. - 1989. - С.57.

⁵⁵ Хлобыстина М.Д. Древнейшие могильники горного Алтая//СА.- 1975. - №1. - С.17-33; Посредников В.А. О ямных миграциях на восток и афанасьевско-

протохарская проблема //Донецкий арх. сборник.- Донецк, 1992.- Вып.1.- С.9-20.

⁵⁶ Косарев М.Ф. Хронология и культурная принадлежность нижнетомских памятников // Памятники каменного и бронзового веков Евразии. - М.: Наука, 1969. - С. 164.- Рис.1,1,8.

⁵⁷ Косарев М.Ф. Бронзовый век ...- С.74

⁵⁸ Вадецкая Э.Б., Леонтьев Н.В., Максименков Г.А. Памятники окуневской культуры. - Л.: Наука, 1980.- Табл. XXVII, 7-9,11; XXVIII, 8,15,17; XXIX,3,7; Хлобыстина М.Д. Происхождение и развитие культуры ранней бронзы Южной Сибири//СА. - 1971.- №1.- С.26.- Рис.1,4; III; 5; IV,6-8.

⁵⁹ Молодин В.И. Эпоха неолита и бронзы...- Табл.LVIII.

⁶⁰ Косарев М.Ф. Бронзовый век...- С.110

⁶¹ Семенов В.А. Памятники ...- Рис.1,2,5,6,9-10; Эпоха бронзы лесной полосы СССР...- Рис.9,27; Хлобыстин Л.П. Поселение Липовая Курья.- Л.:Наука, 1976.- С.53-54.- Рис.11,25.

⁶² Деопик Д.В., Митяев П.Е. Методика анализа ...- Табл.1, 46; Семенов В.А. Памятники...- Рис.1; Вадецкая Э.Б., Леонтьев Н.В., Максименков Г.А. Памятники окуневской...- Табл. XXVIII, 8,15-16.

⁶³ Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА.- 1960.- №88.- Табл.У11,3; XIX,1.

⁶⁴ Качалова Н.К. О локальных различиях ...- С.8,13,16.

⁶⁵ Латынин Б.А. О южных границах ойкумены степных культур эпохи бронзы//СА.-1958.-№3.- С.52-53.

⁶⁶ Сальников К.В. Южный Урал в эпоху неолита и ранней бронзы // Археология и этнография Башкирии. - Уфа, 1962.- Т.1. - С.43; Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф. Полтавкинские могильники у с.Красносамарское ...- С.54-55.

⁶⁷ Хлобыстин Л.П. Поселение Липовая Курья...- С.54; Багаутдинов Р.С., Пятых Г.Г. Новые данные о восточных связях полтавкинских племен// Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья.- Куйбышев, 1977.- С.33.

⁶⁸ Вадецкая Э.Б. Сибирские курьельницы... - С.50-59.- Рис.1-35.

⁶⁹ Кореневский С.Н. Памятники населения бронзового века Центрального Предкавказья. - М.: ИА АН СССР, 1990.- С.50.- Рис.41,1.

⁷⁰ Вадецкая Э.Б. Сибирские курьельницы...- С.57.- Рис.25.

⁷¹ Федорова-Давыдова Э.А., Горбенко А.А. Раскопки Шахаевской курганной группы в 1971 году // Археологические памятники Нижнего Подонья.- М.:Наука, 1974.- Вып. II. - С. 103.- Табл. XXI,2.

⁷² Братченко С.Н. Нижнее Подонье...- С.43-46.- Рис.20,6-9; Аринчина Т.Ю. Культурная керамика среднедонской катакомбной культуры // Исследования памятников археологии Восточной Европы. - Воронеж, 1988. - С.78.- Рис. 1; 2,5; 3,1; 4,3,6; Братченко С.Н., Гершкович Я.М., Константинову Л.Ф. Отчет Донецкой эксп. за 1980 г.// Арх. ИА НАНУ, 1980/3; Санжаров С.Н. Позднекатакомбные погребения из Северо-Восточного Приазовья//Катакомбные культуры Северного Причерноморья. - Киев: ИА АН Украины, 1991. - С. 214,

⁷³ Тошев Г.Н. Грунтовый могильник катакомбного времени на Мамай-горе // Древности степного Причерноморья и Крыма. - Запорожье, 1995.- Вып.У. - С.36.- Рис.2,16.

⁷⁴ Вадецкая Э.Б. Сибирские курьельницы...- С.57.- Рис.26,27,29

⁷⁵ Кузьмина Е.Е. Могильник Заман-Баба ...- С.28.- Рис.1,6.

⁷⁶ Потемкина Т.М. О происхождении алакульской культуры в Притоболье// Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья.-Челябинск, 1983.-

- ⁷⁷ Латынин Б.А. О южных границах...- С.52.
- ⁷⁸ Братченко С.Н. Нижнее Подонье...-С.59; Кияшко А.В. Параллели в орнаментации...- С.92-94; Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце.- М.: ИА РАН, 1996. - С.46-53.
- ⁷⁹ Клейн Л.С. Происхождение донецкой...-С.14.
- ⁸⁰ Ллойд Г. Археология Месопотамии: М.: Наука, 1984.- С.144.
- ⁸¹ Смирнов А.М. Курганы и катакомбы...- С.50-53,123.
- ⁸² Гаджиев М.Г., Кореневский С.Н. Металл Великентской катакомбы...- С.8.- Рис. 1,20; Смирнов А.М. Курганы и катакомбы...- Рис. 14,Г,1.
- ⁸³ Батчеев В.М. Погребальные памятники у селений Лечинкай и Былым // Археол. исслед. на новостройках Кабардино-Балкарии.-Нальчик, 1984.- С.123.- Рис.15,9; Смирнов А.М. Курганы и катакомбы ...- Рис. 14,2; Сеницын И.В. Древние памятники Восточного...- Табл. 79,8; Евдокимов Г.Л., Гершкович Я.П. Отчет Краснознаменной эксп. //Арх. ИА НАНУ, 1984/16, Білозерка 8/18.
- ⁸⁴ Джапаридзе О.М. Культура ранних курганов на территории Закавказья // Между Азией и Европой, Кавказ в IV - I тыс. до н.е.- Спб.,1996.- С.76-71.
- ⁸⁵ Ростунов В.Л. Вопросы бытования куро-аракских...- С. 24-42; Николаева Н.А., Сафронов В.А. Курганный могильник эпохи...-С.25.- Рис. 3,1; 4,1; С.47.- Рис. 17.
- ⁸⁶ Братченко С.Н. Нижнее Подонье...- С.42.- Рис.10.
- ⁸⁷ Лагодский И.С. Раскопки курганов у х. Крепинский в 1972 г. //Арх. ИИМК РАН, Крепинский II 5/8.
- ⁸⁸ Рысин М.Б. К проблеме синхронизации...- С.84.
- ⁸⁹ Кияшко А.В. Ранний этап...- Табл.ХХІХ,3; LXXI,3.
- ⁹⁰ Братченко С.Н. Нижнее Подонье...- Рис.17,6.
- ⁹¹ Николаева Н.А., Сафронов В.А. Курганный могильник...- С.25-27.- Рис.3,1,5; 4,1,5; Мунчаев Р.М. Погребальные комплексы с сосудами...- С.27-39.- Рис.2,1, 3,1
- ⁹² Санжаров С.Н. Охра в изобразительной деятельности племен эпохи средней бронзы Донеччины // СА.- 1989.- №2. - С.97-108. Гершкович Я.П., Сердюкова И.Л. Ямные и катакомбные погребения Донецкого курган. могильника // Катакомбные культуры Северного Причерноморья.- Киев, 1991. - С.153,158.- Рис.3,1,2; Ильюков Л.С. Пастушья палка // Истор.-археол. исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1993 г.- 1994.- Вып.ІЗ.- С.51.- Рис.17,1; Кульбака В.К. Отчет Мариупольской эксп. за 1989г. //Арх. ИА НАНУ, Берестове 1/2.
- ⁹³ Матюхин А.Д. Исследования курганов у с.Большая Дмитровка //Древности волго-донских степей. - Волгоград, 1992,- С.49; Дьяченко А.Н. Раннекатакомбные памятники правобережья Медведицы // Древности волго-донских степей.- Волгоград, 1992.- С.79-90; Сургацков И.В. Погребения эпохи средней бронзы могильника Барановка I в Нижнем Поволжье // Материалы по эпохе бронзы и раннего железа Южного Приуралья и Нижнего Поволжья.- Уфа, 1989.- С.12.- Рис.4.
- ⁹⁴ Ларенок В.А., Ларенок П.А. Курганы у с.Рясное.- Ростов-на-Дону, 1993. - Табл.ХХІІ,6; Кияшко А.В. Ранний этап...- Табл.LVIII, 7.
- ⁹⁵ Шепель Е.А. О некоторых особенностях серии черепов из погребений катакомбной культуры бассейна Соверского Донца //Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы.- Донецк, 1979.- С.52 (тези).
- ⁹⁶ Шевченко А.В. Антропология населения южнорусских степей эпохи бронзы // Антропология современного и древнего населения европейской части СССР.-Л., 1986.- С.181-185.

⁹⁷ Кияшко В.Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита...- С.13,15.

⁹⁸ Сеницын И.В. Древние памятники Восточного Мангыча. - Саратов, 1978. - С.64.- Т.6,2 (Чограй 2, 1965 р., 2/3).

⁹⁹ Евдокимов Г.Л., Николова А.В. Отчет Краснознаменной эксп. // Арх. ИА АН України, 1978/16, Облої 1/5; Болтрик Ю.В., Левченко В.Н., Филалко Е.Е. О позднемных чертах...-С.68.- Рис.9. Костянтинівка 2/4.

¹⁰⁰ Моруженко А.А., Санжаров С.Н. Отчет эксп. Донецкого ун-та за 1985 г.//Арх. ИА АН України, 1985/1.

¹⁰¹ Ковалева И.Ф. Погребальный обряд и идеология...- Рис.9.

¹⁰² Санжаров С.Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями // СА. - 1988. - №1. - С.140-157; Гобеджешвили Г.Ф. Бедени - культура курганных погребений.-Тбилиси: Мецниереба, 1980. - Табл.ІХ,2 (на груз.яз.); Резепкин А.Д. Курган 31 могильника Клады. Проблемы генезиса и хронологии майкопской культуры // Древние культуры Прикубанья.- Л.:Наука, 1991.- С.183.- Рис.10,7.

¹⁰³ Артамонов М.И. Раскопки курганов...-С.330-338; Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации.- М.1952.- С.221.

¹⁰⁴ Кияшко В.Я. Параллели развития...- С.49,50.

¹⁰⁵ Гей А.Н. Переход от неолита к бронзовому веку в степной полосе Северного Причерноморья. Автореф.дис. канд.истор.наук.- М.: ИА АН СССР, 1985.- С.19-24.

¹⁰⁶ Пустовалов С.Ж. К методике периодизации катакомбной культуры по данным погребального обряда //Новые методы археологических исследований.- Киев: Наук.думка, 1982.- С.90-93.- Рис.1.

¹⁰⁷ Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.- Кишинев: Штиинца, 1986.- С.91-109.- Рис.25,26; Тошев Г.Н. Западный ареал памятников катакомбной культуры // Катакомбные культуры Северного Причерноморья.- Киев, 1991.- С.86.- Рис.3,7-8, 11-15.

¹⁰⁸ Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присивашье в V-I тысячелетиях до нашей эры.- Симферополь: Крым, 1969.- С.48,112-298; Курганы степного Крыма.- Киев: Наук.думка, 1984.- С.46-113; Колотухин В.А. Отчет Северо-Крымской эксп. за 1982г. // Арх.ИА АН України, 1982/5.

¹⁰⁹ Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присивашье...- С.52.

¹¹⁰ Лесков А.М. Курганы: находки, проблемы. - Л.: Наука, 1981.- С.20. Щоправда, кількість кемі-обинських поховань, напевне, завищена, якщо виходити з недосить чіткого визначення самої культури і надто тривалого її побутування (Щепинський А.А. Кемі-Обинська культура // Археологія Української ССР. - Київ: Наук.думка, 1985.- Т.І.- С.336. Адаже пропонується дата від середини III тис. до н.е. (за Майкопом - Новосвободною - на тепер IV тис. до н.е.) до XVII ст. до н.е. наймовірна в колоні мінливих культур і груп доби енеоліту - бронзи. Безсумнівно, тут залучені всі поховання в скринях, але вони не одночасові (є з ямним і кам'янсько-лівенцівським інвентарем).

¹¹¹ Дьяченко А.Н. Раннекатакомбные памятники правобережья Медведицы // Древности волго-донских степей.- Волгоград: Перемена, 1992.- С.-79-90.- Рис.1-3; Сургацков И.В. Погребения эпохи бронзы могильника Барановка I в Нижнем Поволжье // Материалы по эпохе бронзы и раннего железа Южного Приуралья и Нижнего Поволжья.- Уфа, 1989.- С.5-16.- Рис.4; Баринов Д.Г. Новые погребения эпохи средней бронзы в Сарат. Заволжье // Охрана и исследование памятников археол. Саратовск. обл. в 1995 г.- Саратов, 1996.- С.92.- Рис. 3;4; Кияшко А.В. Ранний этап...- Рис.XCVI.

- ¹¹² Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы... - С.68,72.
- ¹¹³ Шепель Е.А. Население бассейна Северского Донца в эпоху энеолита-бронзы по антропологическим данным. Автореф. дис. канд. истор. наук. - Киев: ИА АН УССР, 1985. - С.12; Кондукторова Т.О. Антропология населения Украины в мезолите, неолите и эпоху бронзы. - М.: Наука, 1973; Круц С.И. Население территории Украины в эпоху меди-бронзы. - Киев: Наук. думка, 1972. - С.134-158, Ее же. Палеоантропологические исследования степного Поднепровья. - Киев: Наук. думка, 1984. - Киев: Наук. думка, 1984. - С.91.
- * Так звана середньодонська культура складається лише в пізньокатакомбний період, а до цього тут поширені донецькі пам'ятки.
- ¹¹⁴ Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры // Вильнянские курганы в днепровском Надпорожье. - Киев: Наук. думка, 1977. - С.42
- ¹¹⁵ Трифонов В.А. Степное Прикубанье... - С.20.
- ¹¹⁶ Беседин В.И. История населения воронежской культуры эпохи бронзы. Дисс. канд. ист. наук // Арх. ИА АН Украины, 1988. - Рис.52; Берестнев С.И. Отчет эксп. Харьковского университета за 1983 г. // Арх. ИА АН Украины, 1983/167, Фото. Основне пох. в ямі з перекриттям. В могилі ще пох. в ямах, зокрема одне впускне з катакомбною посудиною.
- ¹¹⁷ Шапошникова О.Г., Бочкарев В.С., Корпусова В.Н. Курганный группа у с.Привольное // Археологические памятники Поингуля. Киев, Наук. думка, 1980. - С.23-23.
- ¹¹⁸ Массон В.М. Первые цивилизации. - Л.: Наука, 1989. - С.23-26.
- ¹¹⁹ Нечитайло А.Л. Связи населения ... - С.64-99.
- ¹²⁰ Конькова Л.В. Металлографическое исследование изделий из памятников усадовского типа // Патокова Э.Ф. Усадовское поселение и могильник. - Киев: Наук. думка, 1979. - С.174. Посріблена миш'яком бритва зустрінута і в ямному похованні Відрадні 1/5 (Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область... - С.44. - Рис.16,1.
- ¹²¹ Для складання подібної мапи щодо інших речей не вистачає повних даних, здебільше неопублікованих, з регіонів на південь від Сіверського Дінця.
- ¹²² Маються на увазі виїмчаті наконечники, особливо з арочною вузькою (до 4-5 мм) виїмкою. До такого висновку дійшли автор (на підставі контексту стрілочних виробничих наборів) і Г.Ф.Коробкова (за морфологією знарядь і технікою ретуші).
- ¹²³ Трифонов В.А. Степное Прикубанье в эпоху энеолита- средней бронзы (периодизация) // Древние культуры Прикубанья. - Л.: Наука, 1991. - С.136.
- ¹²⁴ Хлопин И.Н. Закаспийские корни катакомбной... - С.36.
- ¹²⁵ Трубачев О.Н. Некоторые данные об индоарийском языковом субстрате Северного Кавказа // ВДИ. - 1978. - №4. - С.35-37.
- ¹²⁶ Шевченко А.В. Антропология населения южнорусских... - С.185, 198.
- ¹²⁷ Шепель Е.А. Население бассейна Северского Донца... - С.13.

Резюме

Среди многих проблем в изучении обширной катакомбной культурно-исторической области одной из важнейших является проблема ее сложения. Особая острота ее встала в связи с качественным и количественным ростом источников и расширением их географии, показавшим сложный характер различных катакомбных образований - культур, вариантов и групп или типов памятников. Вместе с тем, эти образования обстоятельно не изучены на современном уровне, препятствием чему является незавершенность обработки многих накопленных и все возрастающих материалов, отсутствие или редкость их публикаций при ограниченном круге специалистов.

К числу таковых относятся и памятники донецкой катакомбной культуры (КК) раннего периода - времени ее становления. Необходимость их выделения и специального анализа давно уже назрела и имеет принципиальное значение в решении части проблемы сложения и распространения катакомбных культурных комплексов на Юге Восточной Европы.

Намеченное В. Я. Кияшко обособление этих памятников на Нижнем Дону как "преддонецких" привело к выделению синхронных комплексов и в других регионах и позволило говорить об общем раннекатакомбном горизонте. Вместе с тем, ряд исследователей продолжает отстаивать старую позицию о сосуществовании ямных и катакомбных комплексов. Оценка культурной принадлежности раннекатакомбных групп неоднозначна: преддонецкие, ранние звенья местных культур, особая приазовская культура.

Во введении рассматриваются историография вопроса и состояние источников по Северскодонетчине и Нижнему Подонью. Подчеркивается негативная ситуация в отношении публикации источников по бронзовому веку Украины, Подонья и Предкавказья.

В главе 1 публикуются ранее почти совершенно неизвестные раннекатакомбные погребения Северскодонетчины. Из 1200 катакомбных погребений региона к ним отнесено 100, сосредоточенных преимущественно в луганской правобережной части (рис. 1).

Приводится краткое описание памятников, а в графическом тексте воспроизводится большинство из них (рис. 2 - 65, ввиду недостатка места опущены планы курганов и отдельных безынвентарных погребений). На планах погребений рядом указаны: сверху их уровни от вершины (Р) и внизу - абсолютная глубина (от уровня впуска), а также возрастная принадлежность погребенных (Др. - взрослый, П - подросток, Дт - ребенок). Серебряные украшения обозначены Ag, фаянсовые - F, янтарные - В (бурштин, Bernstein).

Глава II посвящена анализу этих погребений. Большинство их впускные в курганы (могилы) с основными ямными, реже энеолитическими захоронениями. Они занимают преимущественно северо-восточный сектор, затем юго-восточный и центр (включая и 19 основных катакомб).

Отличительная особенность погребений - преобладание особой "т"-видной формы катакомб с длинным лазом в шахте, часто со ступенями и заслонами из камней (в том числе и из стел). Менее распространены "н"-видные катакомбы и восьмерковидные (с круглой шахтой - эти только с детскими захоронениями - рис. 66). Положение погребенных скорченное, на правом боку с разворотом на спину (35), на спине (25, в трех случаях череп на темени, глазницами кверху) и строго на боку (12). Скорченность под тупыми углами, углы в коленях преимущественно прямые, тупые и большие острые (70-160°). В ориентации преобладает ЮЗ, Ю, ЮВ.

Погребальное приданое представлено охрой, углями, костями животных (6±5%), жаровнями (11±6%), глиняными и деревянными сосудами (23 ± 7%, из них при детях - 10%), курильницей, орудиями и украшениями (рис. 2-74). Среди орудий на первом месте стоят бронзовые ножи и стержни (27 ± 9%). Встречены также топоры-тесла (2 погр.) и долота (2 погр.), каменные песты и плитки (10 погр.), кремневые изделия (23 погр.), набор бронзолитейного производства, костяные острия, речные раковины и изготовленные из них керамические штампы. В 31 катакомбе находились украшения, среди которых преобладают височные кольца и спирали (26±7%).

Отличительная особенность погребального приданого на данном этапе (по сравнению с последующими) - сравнительная редкость сосудов и жаровен, при довольно высокой встречаемости бронзовых ножей и украшений, не имеющей аналогов (особенно в отношении ножей) как в других катакомбных группах, так и вообще в бронзовом веке Восточной Европы. Особенностью украшений - височных колец и спиралей - является преобладание среди них изделий из серебра, что примечательно также для позднейших комплексов (серебряный период в ювелирном деле).

Керамика представлена как круглодонными сосудами позднеямно-го облика, так и специфическими раннекатакомбными типами, а так-же отчасти и формами, характерными для среднего периода.

В главе III сопоставляются рассмотренные комплексы Северскодонетчины с памятниками других регионов юга Восточной Европы. Устанавливается, что по большинству признаков они образуют тесную связь с соседними нижнедонскими группами, прежде всего с низовой (западной) и центральной, в последнее время обстоятельно изученных А. В. Кияшко (но еще не опубликованных - рис. 75-85).

Отличие состоит в основном лишь в разной встречаемости отдельных предметов. В нижнедонской низовой группе значительно чаще встречаются жаровни (34 ± 9%), но реже бронзовые ножи и височные кольца и спирали (соответственно 9±7% и 16 ± 7%). Кроме того, концентрация памятников здесь намного большая, чем на Северскодонетчине - 34 ± 5% (от всех катакомб) против 13±3% (луганская правобережная группа). Севернее и восточнее они резко сокращаются (в бахмута-бережской и левобережной группе 4 - 4,5±3%), а в Среднем Подонье представлены лишь редкими комплексами, в основном из южной части региона.

Близкие памятники по типам катакомб, обряду, включая и виды приданого, и по типам украшений и орудий сосредоточены в Кубанско-Приазовье, Приманычье, Северном Приазовье и Нижнем Поднепровье (рис. 86-94). Отдельные погребения есть в Южнобугском регионе. В Северо-Западном Причерноморье им синхронны буджакские и частично южнобугские позднейшие комплексы, а в Поволжье - ранние полтавские. Различия в керамике (наиболее показательным слагаемым археологической культуры), дополняемые и другими специфическими чертами в обряде, в особенности по части встречаемости предметов приданого, позволяют интерпретировать эти памятники разных регионов как ранние звенья (этапы) трех больших катакомбных культур - донецкой (донецко-донской), предкавказской и днепро-азовской. Последнее подтверждается различием в антропологических типах населения и оправдано дальнейшей эволюцией культурных комплексов.

Новые материалы по позднеэнеолитическому периоду и эпохам ранней- средней бронзы юга

Восточной Европы, удревнение майкопской культуры и культур позднего энеолита и ранней бронзы Средней (Центральной) Европы потребовали пересмотра существующих хронологических схем (глава IV). По типологическим сопоставлениям устанавливается синхронность майкопских, позднетрипольских и позднеэнеолитических комплексов, а также и отдельных доямы ранних бронзовых погребений Украины и Подонья с майкопско-новосвободненскими элементами в обряде и инвентаре (бронзовые тесла, ножи, втульчатые топоры, керамика - рис. 95-98). Вместе с тем, ко второй половине или финалу новосвободненского периода относятся немногочисленные раннеямные памятники (Михайловка II, Репино), в частности погребения с бронзовыми ножами и бритвами и черешковыми наконечниками стрел, а также ранние новотитаровские комплексы. Непосредственно за ними следует основной, поздний массив ямных памятников.

Рассматривается эволюция бронзовых орудий, а также украшений из разных материалов (в том числе из фаянса, рис. 98-104), корни которых в основном уходят в предшествующую эпоху и имеют типологическое продолжение в катакомбных культурах, прежде всего, раннего этапа.

Раннекатакомбный набор орудий и украшений во многом сходен с позднеямным, хотя в количественном отношении более репрезентативен (рис. 103-104). Наряду с общими типами (некоторые предметы бытуют и позже), здесь более длинные бронзовые тесла, часть ножей предпривольненского типа, роговые булавки в основном с сигаровидным стержнем и косо-ромбической орнаментацией, появляются бронзовые литые образцы с рельефным орнаментом. Новыми украшениями являются простые многовитковые подвески (ямные только в 1-2 витка) и литые украшения: сложные рамочные и планочные подвески и кольцевидные и двудисковые медальоны с рельефным орнаментом, а также фаянсовые биконические бусы (в ямных комплексах литые мелкие украшения вообще отсутствуют). Большинство из названных украшений происходит не только из донецко-донских комплексов, но и из погребений кубано-приазовской, маньчской и днепро-азовской соответствующих групп.

Помимо сходства в обряде и отчасти в некоторых формах и орнаменте керамики, все это указывает на правомочность выделения общекатакомбного раннего периода или горизонта, существенно отличающегося по набору орудий и украшений, как от позднеямных, так и среднекатакомбных памятников (рис. 103, С; 104, С). В целом хронологические периоды определяются по наборам, сочетанию типов, часть из которых имеет некую хронологическую протяженность, выходящую за рамки периода.

Позднеямные комплексы синхронизируются с этапом I-а и частично I-в северокавказской культуры (горизонт А Приманьчья - по В. А. Сафронову, но с поправками). Последние одновременно таким памятникам Южного Кавказа со значительным куро-аракским наследием, как ранние группы Марткопи, Триалети и Сачхере, с которыми ныне выявлены прямые контакты с Предкавказьем.

Более поздние группы Южного Кавказа, относящиеся к культуре Бедени (собственно Бедени, поздние группы Сачхере, Цнори) по украшениям и керамике отвечают катакомбам раннего и среднего периодов Предкавказья и Донского бассейна, а также Северо-Восточного Кавказа (Великент). Отдельные украшения, отлитые по восковой модели, имеют параллели и в Передней Азии (Сирия, Месопотамия - раннединастические периоды II и III, 2750-2370 г.г.).

Позднеямные комплексы синхронизируются со старшей фазой КШК (группы I, II), раннекатакомбные -

с серединой последней и младшей фазой (группа III). Среднекатакомбный период приходится на переходное время от энеолита к бронзе, к которому относится культура Хлопице-Веселе (вместе с Почапом), младшие среднеевропейские группы колоколовидных кубков и позднейшие памятники КШК Чехии и Средней Германии. Однако он охватывает, очевидно, и начало периода ВА1. К середине последнего относятся среднекатакомбные памятники, а к концу (?), но в основном к периоду ВА2 - культура Бабино (МВК, параллелей в этих комплексах значительно больше, чем в среднекатакомбных). Последние два катакомбных периода синхронизируются со среднеднепровской культурой, большинство комплексов которой (в том числе и раннего этапа) соответствует не КШК Центральной Европы, а сменяющим их (постшнуровым) культурам ранней бронзы - периодам ВА1 и частично ВА2.

В соответствии с новейшими датировками центральноевропейских и переднеазиатских памятников по дендрохронологическому методу и калиброванным датам ямная культура в ее узкой трактовке (массовые поздние погребения) значительно удревняется: рубеж IV - III - первая треть III тыс. до н.э. Раннекатакомбный период датируется около 2700-2500 г.г., средний-2500-2300 г.г., а поздний-2300-2000 г.г. до н.э.

Детальное сопоставление с позднеямными памятниками (глава V) показывает значительное явное наследие в донецкой КК, как и в днепро-азовской и предкавказской (здесь также и северокавказской и новотитаровской). Оно проявляется в общем характере устройства погребений в кургане, параметрах ям и входов шахт катакомб, в положении погребенных, их поло-возрастном составе в одиночных и коллективных могилах, ассортименте погребального приданого и его расположении относительно погребенного, типологическом облике большинства вещей, включая и часть керамики. Инновациями выступают только новые формы могилы - катакомба, помещение жаровен и чаш-курильниц, катакомбные сосуды, в том числе кубки с концентрическими кругами, прием орнаментации тесьмой и некоторые другие элементы. Большинство их восходит, однако, к местным или соседним, памятникам ямных вариантов, новотитаровской и северокавказской групп, а также посткуро-аракским культурам Южного Кавказа (рис. 105-109).

Несмотря на это и благодаря своеобразной переработке разных традиций и моделей, они во многом оригинальны и являются продукцией местного формотворчества.

В отношении катакомб отмечается их спорадическое распространение на Юге Восточной Европы еще в энеолите-ранней бронзе, в том числе и в Приманьчье с левобережьем Дона, т.е. несколько позже и в то же время, что и в других регионах и, в частности, в Передней и Центральной Азии, где они бытуют местами и в позднем бронзовом веке (V - II тыс. до н.э. рис. 110). В Приманьчье в них встречена свободненская и майкопско-новосвободненская керамика (рис. 107). В сложении северопричерноморских катакомб эпохи средней бронзы, безусловно, имели значение опосредованные и прямые контакты с этими южными регионами, прежде всего, с Кавказом (здесь и структурно и обрядово близкие дольмены). Вместе с тем, типы этих сооружений раннего периода во многом оригинальны, складываются на месте и по обширности территории и массовости распространения не знают аналогов.

То же относится в значительной степени к происхождению чаш-курильниц на ножках и ряда других элементов. На сложение курильниц, выявленных ныне уже в раннекатакомбных группах и не только в Предкавказье, но и на Дону и Северском Донце, оказало

несомненное влияние традиция изготовления амфор и блюдов на ножках в куро-аракской и возникающих на ее основе культурах (амфоры известны на Центральном Кавказе, а один дериват их и на левобережье Дона, где несколько южнее встречены и беденские сосуды (рис. 111-112; 116). Вместе с тем, сходная эволюция этих и южносибирских соответствующих форм керамики, а также некоторые аналогии им в могильнике Заман-Баба в Средней Азии, указывают на параллельное формирование их на обширных территориях от Черноморья до Алтая. Михайловские чаши не имеют к ним отношения и соответствуют подобным сосудам культур Подунавья и Центральной Европы (КШК и более поздние).

Обычай сопровождения погребенных жаровнями, комплектами из черепов и обрубанных конечностей быка или овцы, астрагалами, игральными костями с метками, посыпкой из охры в виде стоп и крюками восходит к предкавказским, а отчасти и более южным, закавказским и анатолийским памятникам. С этими последними (закавказскими) связано и массовое распространение в вариантах предкавказской культуры, начиная с развитого этапа, сосудов с ручками, изготовленных нередко и в кавказской технологии. Они занимают также заметное место в нижнедонских группах и меньшее в северодонецких (здесь они чаще с местными богатыми узорами). То же относится к целому ряду новых в катакомбной среде украшениям из металла, отлитых по восковой модели (переднеазиатская техника) и, но в меньшей степени, к орудиям. Среди последних назовем и топоры-молотки центральнокавказских типов – каменные кабардино-пятигорские и бронзовый со спиральным и тесемчатым орнаментом.

Важнейшее значение в решении проблемы генезиса донецкой и других КК имеет керамика и ее орнаментация. Одна часть ее типично ямная, другая примечательна только для раннего периода и третья, сравнительно немногочисленная, для среднего, классического периода (рис. 111-119). Вторая керамическая группа, среди которой много банок, характеризуется оригинальной орнаментацией с косоромбическими и другими узорами и вертикальными композициями, исполненными отступающим зубчатым штампом, наколами, “шагающей гребенкой” и т.п. Она распространена на раннеполтавской керамике и имеет параллели на сосудах культур Урала, Западной и Южной Сибири (как и курильницы на ножках и коробковидные – рис. 111-115). С другой стороны, такая орнаментация вызывает ассоциацию с неолитической, доямной керамикой.

Для третьей группы (банки, коротко-высокошейные кубки) примечательна орнаментация, как в старой ямной технике, так и новой, тесемчатой, с округлыми спирально-концентрическими узорами. Последние представляют принципиально новый стиль в керамике эпохи неолита-бронзы северной части Евразии (от Рейна, КШК, до Алтая), в которой господствуют узоры линейно-углового построения. К тому же, в этой орнаментации нередко выступает не один ритмично повторяющийся мотив, как обычно, а два-три в горизонтальной зоне (рис. 117; 119). Такие приемы орнаментации, как и округлые элементы, встречаются только в южной, в основном земледельческой среде, в культурах балкано-дунайского и переднеазиатского круга, в частности, и кавказских. Прототипы спиралей, кругов, ов в керамике, гипотетически в тканях, но более всего в металлических украшениях и орудиях посткуро-аракских культур.

Инфильтрация населения последних и участие в формотворчестве культур средней бронзы Северного Кавказа хорошо прослеживается и отмечается на

Нижней Донщине и несколько севернее (рис. 117-119). Вместе с тем, спирально-концентрические узоры в северокавказской и предкавказской культурах редки на керамике и выступают лишь преимущественно в виде мелких элементов (крупные только на курильницах). Однако они доминируют в декоре изделий из металла. Подлинный расцвет их в керамике донецкой КК можно объяснить лишь местной ямной и унаследованной от нее раннекатакомбной традицией большей, чем у соседних культур (соответствующие предкавказские сосуды в большинстве без орнамента или с узким фризом).

Именно благодаря этому обстоятельству и при участии южно- и центральнокавказских компонентов создается оригинальный стиль – донецкое катакомбное барокко, к которому восходят и возникающие позже его варианты – донецко-среднедонской и ингульский с “бегущим микенским” меандром. Подобное явление проявляется, но реже, на лощенной керамике Узерлика, Бедени, Триалети, Сачхере и кабардино-балкарской группы северокавказской культуры.

Вместе с тем, яркий стиль катакомбного барокко (известен здесь и на тканях, и металле) не преобладает в орнаментации керамики донецкой КК. На ней, как и прежде, доминируют традиционные линейно-угловые узоры. Многие из них корнями прорезают ямную подоснову и достигают неолитических глубин.

В ходе исследования выяснился чрезвычайно важный аспект, проливающий свет на географическую направленность катакомбного культурно-образовательного процесса. Прослежено, что районы с наибольшей концентрацией памятников раннего периода (около 30-35% ко всем катакомбным погребениям) находятся на юге обширной катакомбной области, в полосе вдоль Азовского моря от Кубани до Нижнего Днестра, включая и центральную часть, помимо низовой, Нижней Донщины. Далее к востоку, северу и западу они постепенно убывают. Это, собственно, первичный очаг культуругенеза, в который, однако, входили части ареалов трех, в дальнейшем мощных катакомбных образований – донецко-донского, днепровско-азовского (с ингульским типом) и предкавказского (рис. 120).

В итоге приходим к выводу о сложении донецкой и других КК на основе вариантов ямной культуры и синхронных групп Предкавказья, в их взаимодействии (как блок культур) и при контактах с посткуро-аракскими образованиями, что отчасти подтверждают и антропологические исследования.

Итак, это следующая ступень в культурно-историческом развитии эпохи неолита-бронзы, наиболее радикальные изменения в котором вначале проявились преимущественно лишь в сфере идеологии (смене погребального обряда). В этом отражена, несомненно, идеологическая революция.

Вместе с тем, в некоторых чертах обряда (увеличение приданого, вытянутое и слабоскорченное на спине положение погребенных, каменные конструкции и стелы, изображения на стенках шахт и камер) и видах инвентаря можно усматривать некоторое возрождение – ренессанс старых доямных – раннебронзовых (майкопских) и неолитических традиций.

Вначале периода трансформация была стимулирована отчасти и волго-урало-южносибирскими контактами, еще во многом неясными. Однако, очевидно, вызовом на них явилась переориентация – возобновились стабильные связи с Северным и Южным Кавказом, что явилось, вероятно, следствием переселенности и кризиса земледельческой в основе куро-аракской культуры и родственных ей образований южнее.

Распространение кавказской керамики (помимо

прочих категорий) на север от Большого Кавказа (рис. 118) вплоть до южных районов Средней Донщины и Северскодонетчины можно трактовать как проникновение и продолжительное пребывание здесь до конца эпохи средней бронзы выходцев с Кавказа. Последние адаптировались к местной среде и, вместе с тем, внесли ряд новых элементов, что способствовало катакомбному формотворчеству.

Последнее позволяет говорить о полиэтничности носителей донецкой и предкавказской культур, основной массив которых по ряду данных представлял индоариев (праиндийцев) - обособленной ветви индоевропейской языковой семьи. Пришлое население в Предкавказье и

Донском бассейне, очевидно, относились к картвельской и северокавказским (родственным анатолийским) языковым группам. Среди последнего, в южных районах могли находиться и потомки носителей майкопской культуры, переднеазиатской по происхождению (семитской?).

С ослаблением связей с Кавказом в позднебронзовую эпоху, когда возобладали контакты с Поволжьем и Южным Уралом (ираноязычными племенами), исчезают и катакомбный обряд и стиль барокко, курильницы, жаровни, кавказско-катакомбные украшения и ряд других элементов.

Zusammenfassung

In der vorliegenden Arbeit wird eine Charakteristik der wenigbekannten Frühphase der Donets-Katakombenkultur als eine bekannte Erscheinung der Europa Bronzezeit gegeben. In dieser Arbeit sind die Materialien aus Kurganen der Sewerskij Donets und Regionen von dem Uneren Don publiziert, die sich mit den Materialien aus dem Vorkaukasus, Nordazovschen und Wolga-Ural Gebieten vergleichen.

In der Arbeit werden solche Probleme betrachtet, die mit der Chronologie, der Entwicklung und dem Inhalt der obengenannten und anderen Katakombenkulturen verbunden sind.

Als Ergebnis dieser Forschung wird eine Transformation der Grubengrabkulturgruppen und der Aufbau auf der Grundlage der folgenden Erscheinung solcher Katakombenkulturen wie die Donets-Kultur, Vorkaukasus-Kultur und Dnepr-Azovsche Kultur verfolgt. Dieser Prozess hat seinen höchsten dynamischen Entwicklungspunkt im Mittelteil (Seeteil) des Regiones von dem Unteren Dnepr bis zu dem Unteren Don und der kubanischen Azovmeerküste erreicht. Hier befindet sich das primäre Zentrum der Kulturgenese der Katakombenkulturen.

Ein äusserlicher Impuls der Transformation könnten die Kontakte sein, zuerst mit den Wolga-Ural Regionen und dann noch mit Kaukasus, die am längstem dauerten und auch am meisten inhaltig waren.

Man kann eine Migration der Bevölkerung der postkuroaraks kulturellen Gruppen des südlichen Kaukasus im Vorkaukasus und ihre Ausbreitung im Bassin des Unteren Dons verfolgen. Als Nachfolge stammen hier viele radikale Veränderungen, es werden gemischte und originelle Formen in der Kultur geschaffen. Unter ihnen kann man einen neuen Stil des Keramikornaments mit einigen Mustern in der horizontalen Zone mit Spiralen, und die konzentrische Kreise und Meander, der sogenannte „Donetsk-Katakombes Barock“ bemerken.

Viele Neuerungen in den Katakombenkulturen könnten auch durch die Wiedergeburt der ältesten spätäolithischen und frühbronzezeitlichen (Majkop) Traditionen erklärt werden.

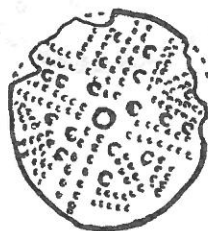
Die Frühphase der Donets-Katakombenkultur wird etwa zwischen 2700-2500 Jahren v.Chr. datiert.

Übersetzung von Maxim Rassamakin

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Ранньокатакомбні поховання Сіверськодонеччини	7
РОЗДІЛ II. Аналіз ранньокаткомбних пам'яток Сіверськодонеччини	20
РОЗДІЛ III. Ранній етап донецької катакомбної культури в катакомбній спільності	31
РОЗДІЛ IV. Хронологія раннього і середнього бронзово- го віку і датування ранньокатакомбних пам'яток	42
РОЗДІЛ V. Складання донецької катакомбної культури ..	50
Резюме	71

Наукове видання

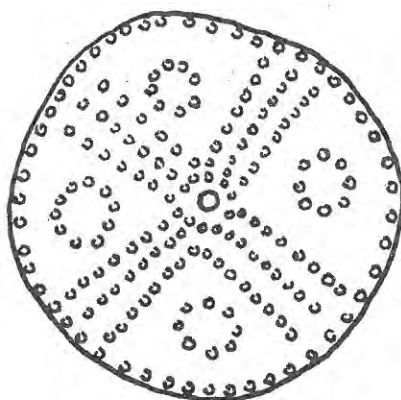
Братченко Станислав Никифорович

ДОНЕЦЬКА КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА РАННЬОГО ЕТАПУ

Частина I

Відповідальний редактор О.Г.Шапошнікова

Редактор В.О.Манько

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 47 від 28.04.2000 р.
Здано до складання 5.01.2001. Підписано до друку 28.02.2001. Формат 60X84/8.

Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 8,83. Ум. фарб.-відб 8,83. Обл. вид. арк. 9.
Тираж 500 прим. Зам. №301.

Луганська археологічна експедиція.

<http://www.arch.lg.ua>

Видавництво "Шлях".

91015, м.Луганськ, кв.Зарічний, 1-Б/95.

Тел.: (0642)320445.

Видруковано типографією видавництва "Шлях".

